

SÕJA- TEADLANE

SÕJAVÄGEDE STAABI VÄLJAANNE

SISUSTIK:

Kindralleitnant N. REEK: „Sõjateadlase“ ilmumise puhul.

Kindralleitnant N. REEK: Riigikaitse probleem ja uus Põhiseadus.

Kolonelleitnant J. SOODLA: Piirikate minevikus.

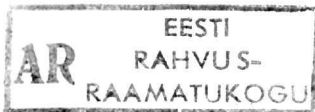
Kindralmajor H. BREDE: Suurtükiväe areng ja tänapäeva seisund.

Kolonel E. AHMAN: Kaks sõjastatistilist teost Eesti mineviku
valgustajatena.

Leitnant U. PARREST: Lodzi operatsioon (järgneb).

„SÕDURI“ KIRJASTUS, TALLINN

Sõjavägede Staabi väljaanne

SÕJATEADLANE

Nr. 1

SA
7076

„Sõduri“ kirjastus, Tallinn

1938

„SÕJATEADLANE” Nr. 1, 1938.

Sisustik:	Lk.	Sommaire:	Pages
Kindralleitnant N. Reek: „Sõjateadlase“ ilmumise puhul . . .	3	Général de division N. Reek: A propos de la publication „Sõjateadlane“	3
Kindralleitnant N. Reek: Riigikaitse probleem ja uus Põhiseadus	5	Général de division N. Reek: Le problème de la défense nationale et la nouvelle Con- stitution	5
Kolonelleitnant J. Soodla: Piirikate minevikus	31	Lieutenant-colonel J. Soodla: La couverture des frontières dans le passé	31
Kindralmajor H. Brede: Suurtükiväe areng ja tänapäeva seisund	105	Général de brigade H. Brede: Développement et état actuel de l'artillerie	105
Kolonel E. Ahman: Kaks sõjastatistilist teost Eesti mineviku valgustajatena	123	Colonel E. Ahman: Deux ouvrages de statistique militaire éclaircissant le passé de l'Estonie	123
Leitnant U. Parrest: Lodzi operatsioon (järgneb)	165	Lieutenant U. Parrest: Les opérations de Lodz (à suivre) .	165

Kirjastaja: „Sõdur“, Sakala 33, Tallinn. Telefon — Sõjaväe 163.

„Sõjateadlase“ tellimishind: kolm järjekordset numbrit — kr. 4.00.

Üksiknumber — kr. 1.50.

O.-ü. „Vaba Maa“ trükk, Tallinnas 1938. a.

„Sõjateadlase” ilmumise puhul.

Riigikaitse on igale iseseisvale rahvale eluküsimuseks. See põhimõte on maksev mitte ainult väikerahvaste, vaid ka suurrahvaste kohta. Ajalugu näitab, et nüpea kui suur ja tugev rahvas jätab hooletusse oma riigikaitse, kui ta seda ala ei arenda vastavalt oma suurusele ja tugevusele, siis selle paratamatuks tulemuseks on riikliku organismi nõrgenemine, prestiiži kahanemine ja lõtvus riiklikkude huvide kaitsmisel. Endise seisukorra restaureerimiseks tuleb rahval tahestatumalt uuesti suurimat tähelepanu pöörata oma riigikaitse küsimustele. Tihti võib aga see osutuda juba hilinenuks! Sellist nähet ongi väga kujukalt näinud meie põlv ja seda just pärast Maailmasõda.

Väikerahvaste suhtes omavad riigikaitsega seoses olevad küsimused veelgi teravamalt tähtsust. Ainult see väikerahvas võib loota oma riikliku elu püsivusele, kes on valmis riigikaitset teostama kõige suuremate pingutustega, kõige kõrgema ohvrimeelsusega. Väikerahvastele on riigikaitse rahva riikliku olemise või kadumise küsimuseks. Seepärast oleme meie endale võtnud juhtivaks tõekspidamiseks, et võitlust oma iseseisvuse, oma sõltumatuse ja riigiterritooriumi terviku kaitseks pole keegi õigustatud lõpetama enne, kui pole taastatud need rahva riikliku olemise pühimad väärtused.

Riigikaitse tõhusaks teostamiseks on tarvis seda hoolega ja ajakohaselt ette valmistada. Riigikaitse ettevalmistamine on permanentne tegevus. See tegevus algab riikliku iseseisvuse saabumisega ja kaob koos viimasega ning ei tohi nõrgeneda silmapilgukski, sest vastasel korral kannatab selle all riiklik elu.

Relvastatud jõud on vaid üks rahva riikliku jõu tegureid ja sõjaline tegevus vaid teravaim ja saatust määravaim riigikaitse tegevuse komponent. Seepärast „Sõjateadlane” peab haarama nii riigikaitse kui ka sõjalise tegevuse alasid.

Neil aladel mõtete ja küsimuste kirjalikuks väljendamiseks peab loodama ühelt poolt võimalusi ja teiselt poolt antama ka ergutust. Seda eesmärki taotlebki „Sõjateadlane“.

Riigikaitset ja sõjalist tegevust uurivat ja valgustavat algupärast kirjandust on meil seni ilmunud väga vähesel määral. Suuremat aktiivsust sel alal on takistanud meie piiratud ainelised võimalused. Püüdmisi selle poole on aga olnud varemaltki. Kuid need püüded on kustinud samade takistuste tõttu. „Sõjateadlase“ eelkäijaks a. 1921—23 oli „Sõduri lisa“ ja a. 1925 „Sõjateadlane“. Mõlemad üritused taotlesid ülalmainitud eesmärke.

Nüüd tahab „Sõjateadlane“ uuesti avada võimalusi tähendatud eesmärkide taotlemiseks ja soodustada tööd sellel alal. Härra Riigihoidja ja Sõjavägede Ülemjuhataja kõrgel toetusel ning Vabariigi Valitsuse kaasabil on ellu kutsutud Sõjateadusliku Kirjanduse Edendamise Kapital, mille toetusele loodab „Sõjateadlane“ baseeruda. „Sõjateadlane“ püüab õigustada oma olemist ja loodab ning usub, et ka edaspidi kõrge toetus ei väsi ega kao.

Kuna riigikaitse haarab kogu riigi organismi, hellitab „Sõjateadlane“ lootusi, et ta peatselt leiab oma kaastöölise peres eriteadlasi kõikidelt riigikaitse aladelt. Uurimused riigikaitse küsimuste alal ei või ega saa olla tänapäeval ainult ühe liigi eriteadlaste huvipiirkonnaks. Seepärast „Sõjateadlane“ tahab teenida kõikide alade juhtkondi riigikaitse küsimustes, samuti kui sõjaväe juhtkonda puhtsõjalistes küsimustes.

Nende eesmärkide taotlemiseks ja nende lootustega algab „Sõjateadlane“ oma ilmumist.

22. aprillil 1938.

N. REEK,
kindralleitnant,
Sõjavägede Staabi ülem.

Riigikaitse probleem ja uus Põhiseadus.

Kindralleitnant N. Reek.

Väga põhjalik uue Põhiseaduse analüüs riigikaitse osas. On tarvis see artikkel avaldada, et siintoodud mõtetega saaks tutvuneda sõjavägede juhtkond, eriti kõik kõrgema haridusega ohvitserid, kes enamikus ise võivad saada kutsutud lahendama sõjavägede ja sõja juhtimise probleeme. Aga siintoodud põhimõtete tundmine oleks väga kasulik ka kõigile meie riigitegelastele — olgu see poliitilisel alal või mõnel muul juhtival kohal meie riigielus.

Omalt poolt lisan juurde, et uue Põhiseadusega meie oleme üle andnud tulevastele põlvedele kindlalt kirja pandud kujul osa sellest, mida nimetame „Vabadussõja vaimuks“. Meie ülesandeks jääb veel välja töötada ja maksma panna vastavalt uuele Põhiseadusele riigikaitse ja sõjavägede juhtimise seadused nii rahu kui sõja ajal, kaitse seisukorra seadus ja muud tarvilikud korraldused. Sellega anname üle tulevastele põlvedele suure osa oma kogemustest, mida ammutasime nii rohkelt rasketel sõjaaegadel. See on meie kodanikukohus riigi tuleviku suhtes.

6. jaan. 1938.

*J. Laidoner,
kindralleitnant,
Sõjavägede Ülemjuhataja.*

I

Iga probleemi lahendamine eeldab kõigepealt täielist arusaamist sellest probleemist. Pealiskaudselt vaadeldes näib probleemist arusaamine sageli olevat lihtis: tuleb võtta vaid vastav raamat ja see läbi lugeda või kutsuda eriteadlane ja lasta enesele küsimus selgeks teha. Kuid tegelikus elus, eriti

riigi ja rahva elus ei kujune arusaamine saatust määravates suurtes küsimustes kaugeltki nii lihtsalt ega kiirelt. Iga rahva, eriti aga väikese rahva õnnetuseks on, kui arusaamine riikliku ulatusega küsimustest kujuneb liiga visalt, liiga aegamööda või, veel halvem, kui sellisele arusaamisele jõudmine nõuab vapustusi ja ohvreid. Eriti võib seda tähendada riigikaitse probleemi ja sellest arusaamise suhtes.

Riigikaitse probleemist arusaamise kujunemisel ja selle probleemi lahendamisel on meil olemas juba oma ajalugu põhiseaduste loomise näol. Lühike ülevaade sellest ajaloost võimaldab paremini aru saada ja hinnata Rahvuskogu tööd riigikaitse probleemi lahendamise seisukohast. Kuid enne ajaloolise ülevaate juurde asumist osutub vajalikuks selgitada tänapäeva tõekspidamisi riigikaitse küsimuste alal. Sel viisil pärast seda, kui on valgustatud ka ajaloolist tausta, on võimalik paremini aru saada riigikaitse põhialuseist ja neist sõltuvalt küsimuse lahendamisest meie uues Põhiseaduses.

Iseseisva riigi elus riigikaitse probleem ei ole kõrvalise tähtsusega ega erakorralise iseloomuga küsimus. Riigis, mis peab pühaks oma iseseisvust, sõltumatust ja riigi maa-ala terviku säilitamist, on riigikaitse igapäevaseks küsimuseks, mis on lahutamatu riigi igast muust eluavaldusest. Omaette küsimus on aga riigikaitse teostamine relvastatud jõududega ehk, lihtsamalt öeldes, sõjaga. Ettevalmistus ja valmisolek riigikaitseks on riigi ükskõik millise tegevuse lahutamatu osa ja ei loo erakorralise iseloomuga küsimusi ega olukordi, milleid aga loob küll riigikaitse teostamine relvastatud jõududega, s. o. sõda. Seda tõekspidamist riigikaitse küsimuse käsitlemisel ei ole aga alati arvestatud seadusandluses ega ka tegelikus elus. Uue Põhiseaduse loomisel on aga lähtekohaks võetud just mainitud seisukoht. Kuid sellega ei ole veel haaratud kõik tänapäeva põhitõekspidamised riigikaitse probleemi alal.

Pärast Maailmasõda kujunes „totaalse sõja“ mõiste. Selle mõiste tuumaks on, et ülesseatud eesmärkide taotlemi-

seks tänapäeva sõda peab haarama vastast täielikult ja hävitama kiirelt ning täielikult mitte ainult vastase relvastatud jõudude, vaid kogu vastase riikliku organismi vastupanu. „Totaalne sõda“ ei tunne takistusi ega halastust eesmärgi saavutamiseks, milliseks on ja jääb vastase täielik ja kiire allaheitmine riiklikus ulatuses ja milleks kõik abinõud peavad leidma kiiret ja täielist ärakasutamist. Oma sisult „totaalne sõda“ ei ole mingi uudsus. Uudne on vaid see termin, mis anti riigikaitse teostamist käsitlevas väliskirjanduses ikka enam ja enam kasvavale ja ikka selgemalt avalduvale vastavale nähte. Juba setsessioonisõda 1861—1865 toob selgelt esile „totaalse sõja“ tundemärke P.-A. Ühendriikide põhjaosariikide strateegias lõuna-osariikide vastu. „Totaalse sõja“ teravus kasvas Maailmasõjas tegevuses Saksamaa vastu. Samuti võib nimetada saksa allveelaevade tegevust „totaalse sõja“ üheks võtteks. Ka Jaapani tänapäeva tegevus Hiina vastu omab „totaalse sõja“ iseloomu.

Mida enam areneb võitlusabinõude tehnika, eriti lennuvägi, seda täiuslikuma ilme võtab sõja „totaliteet“. Kõik riigid nagu tahaksid hoiduda sõjagaasi tarvitamisest võitluses, kuid ometi kõik valmistuvad vastutegevuseks sellele. Mille muuga on siis seletatav kõigis riiges rahva organiseerimine kaitseks sõjagaasi vastu, nagu gaasivarjendite ehitamine ning gaasitorbikute soetamine elanikkonnale, vähemalt linnades elavale kodanikkonnale. Lennuvägi ja gaas on „totaalse sõja“ kohutavamaid abinõusi. „Totaalsele sõjale“ vastuteguriks ning parimaks ja ainsaks abinõuks on „totaalne kaitse“. Mida enam „totaalne sõda“ läheneb täiuslikule vormile, seda enam haarab ka kaitse oma ettevalmistuses ja teostamises „totaalset“ sisu ja vormi. Seejuures „totaalse kaitse“ teostamine peab omama just väikeste riikide juures võimalikult täiusliku ulatuse ja vormi. Väike riik, teostades oma kaitset relvastatud jõudude abil, peab lähtuma tõekspidamisest, et kord alatud võitlust relvastatud jõuga kallale tungiva vaenlase vastu ei ole õigustatud lõpetama ükski võim

riigis, kui pole säilitatud riigi iseseisvus, sõltumatus ja riigi maa-ala tervik. Selleks tuleb ära kasutada täies ulatuses kõik riigi ja rahva jõu- ning vastupanuallikad ja -abinõud.

II

Sõda on vägivalda-akt. Sõda on poliitika jätkamine teiste vahenditega. Tema eesmärgiks on sundida vastast alistuma ettekirjutatud nõudmistele. Sellest seisukohast on sõda agressiivsete eesmärkide saavutamise vahendiks suurtele ja võimsatele riikidele. Lähtudes väikeriikide seisukohast sõda on vastupanu-akt, mille eesmärgiks on alalhoida oma riiklikku iseseisvust, sõltumatust ja riigi maa-ala lahutamatu tervikut, sundides vastast loobuma tema püüetest, tahtmistest ja nõudmistest.

Sõda ei ole iseseisev akt ega ürgjõuliselt tekkiv plahvatus. Ta on mitme rahva riiklikest eluavaldusist tingitud näht. Tema arenemise aluspinnaks kaasajal on konflikti sattunud riikide vastukäivad majandussotsiaalsed olukorrad, millede pinevust sageli mõjutavad nii rahvuse kui ka ideoloogilised küsimused.

Sõda tänapäeval on muutunud oma väliselt kujult, rütmilt, abinõudelt ja arengult. Kaasaja sõda on kujunenud rahvaste üheks üldriiklikuks eluavalduseks, olles tihedalt läbi põimitud rahva kõigi teiste eluavaldustega. Meie sajan dil sõda haarab rahva ja riigi tervet olemist; ta vapustab sügavalt võitlevate rahvaste kogu ühiskondliku ja riikliku elu aluseid.

Kaasaja sõjategevuse ulatus, eeskätt lennuväe mõju tusele, kandub rindelt ka kaugele tagalasse. Raudteede sõlm punktide, linnade, tehaste, aerodroomide, ladude jne. purustamisega halvatakse elutuiksooni riigis, takistatakse sõjaväe mobilisatsiooni ja vedusid rindele, surutakse maha rahva

meeleolu ja võitlustahet. Kaob mõiste „rinne“ ja „sisemaa“, mis on täiel määral maksev eeskätt väikese territooriumiga riikide suhtes. Sõjakolelused ähvardavad nii võitlejaid rindel kui ka rahulikke kodanikke kaugel võitlusjoonelt. K o g u r a h v a s p e a b s õ d a ; s õ j a v ä g i p e a b l a h i n g u i d.

Vastase õhurünnakud võivad toimuda ühenduses sõjagaaside kasutamisega. Vaatamata riikide poolt avaldatud mitmesugustele deklaratsioonidele sõjagaaside mittetarvitamise kohta, sõjagaas on siiski liialt mõjuv vahend, et loobutaks tema tarvitamisest tegelikus sõjategevuse olukorras. Sõjagaaside alal, eriti nende kasutamise ulatuse ja nende mõjuvuse seisukohalt on praegu paljugi kaetud teadmatuses tiheda looriga. Seepärast vähemalt sõja algul võidakse saavutada sellel alal ootamatusi.

Ka arendatakse ja soetatakse kaasajal kõikjal moto-mehhaniseeritud vägesid, millede iseloomustavamateks omadusteks on suur liikumiskiirus, võrdlemisi tugev tulejõud ja soomuskate. Nende osade manöövrile pannakse kõikjal suuri lootusi. Need osad on rahuajal sõjaaegses koosseisus nagu lennugigi, ja seepärast võivad sõja puhkemisel väga kiiresti tegevusse astuda. Moto-mehhaniseeritud väed moodustavad tulevikusõjas eelväe, mis peab läbi murdma piirid ja rajama teed järeleliikuvatele väekoondistele. Rahuaja manöövrilise saavutised on andnud sel alal positiivseid tulemusi.

Iseloomustavaks nähteks tänapäevasõjas, nagu see oli Maailmasõjaski, on kahtlemata ka sõjateatri ääretu materjaliseerimine tehnika viimaste leiutistega. Seejuures peamiseks teguriks jääb siiski inimene oma vaimliste võimetega. Moraal otsustab võidu. Seepärast siinjuures ei tohi mainimata jätta ka nägematut relva — propagandat. Tänapäevasõjas propaganda leiab ja ongi juba leidnud väga laialdast ja igakülgset kasutamist.

Arvestades ajaloolisi sündmusi, tänapäevsõda võib puhkeda sõja kuulutamiseta. Ühel hommikul satuvad õhu-

pommituste alla tähtsamad elukeskused, samal ajal võib tungida üle riigipiiri vastase maavägi, hävitades kõigepealt piirivalve osad, kuna vastase laevastik ööpimeduse kattel võib olla lähenenud rannal asuvate tähtsamate elukeskuste alla ja avanud neile tule. Sõda on alanud.

Sõja eesmärgi saavutamiseks antakse vastasele nii tema relvastatud jõude kui ka tema riiklikke jõude haarav löök või rida üksteisele järgnevaid lööke olenevalt vastase tugevusest, kusjuures see tugevus ei peitu tänapäeval ainuüksi relvastatud jõududes, vaid kogu riiklikus organismis, selle organismi elujõus. Kaasajal võimaliku sõja korraks riigid valmistuvad ette kohe alguses tugevate kontsentreeritud löökide andmiseks, et vastast sundida alistuma esimeste hoopidega lühikese aja jooksul. Vastasel korral muutub võit küsitavaks ja sõda pikaajaliseks. Nii lööke kui kaitset tuleb ette valmistada riiklikus ulatuses.

III

1914. a., unustades põhjalikult 1861.—1865. a. setsesioonisõja kogemused, usuti veel sõjalisest tegevusest, mis pidi olema vaid sõjavägede vaheliseks heitluseks. Peatse võiduni loodeti jõuda vaid võitlejate ja rahuajal tagavarasse kogutud võitlusvahendite ja -materjalide tegevusse rakendamisega. Selle järelalusena riigikaitse ettevalmistustööd hinnati ainult puhtsõjalise jõu loomiskorralduse seisukohalt. Tahaplaanile jäid isegi sellised küsimused, nagu vägede täiendamine inimestega pärast esialgset mobilisatsiooni, nende varustamine juhul kui mobilisatsioonitagavarad lõpevad, ja rahva ning riikliku elu korraldus sõja kestel. Riikide ettevalmistused sõjaks arenesid lühiajalise sõja mentaliteedi tähe all. Usuti, et sõjast tuleb võitjana välja eeskätt riik, kellel on tugevam sõjavägi ja võimsam laevastik. Selle eesmärgi poole püütigi. Ühtlasi loodi ka sõjaväe ja laevastiku jaoks mobilisatsiooni-

tagavarasse tarvilisel arvul valmis elutarbeid, võitlusvahendeid ja -materjale. Kui sellele lisada veel riigi strateegilisest olukorrast tingitud kindlustuste-võrgu ehitamist, teede — eriti raudtee — ettevalmistamist, teatavaid topograafilisi jne. ettevalmistustöid sõjaks ja vajalikkude diplomaatiliste kokkulepete sõlmimist, siis oleks sellega haaratud kogu riigikaitse ettevalmistamise probleem kujul, nagu ta leidis teostamist Maailmasõjas.

Kuid rahuaegsed tõekspidamised vastasid tõelisusele ainult kahel esimesel sõjakuul. Pärast seda oldi sunnitud manööversõja olukorrast üle minema positsioonisõjale. Algas kurnamissõda, mille kestel tehti kõik, et kurnata vastast materjaalselt, moraalselt ja inimjõult. Järgnevad 50 sõjakuud kujunesid seetõttu perioodiks, mille kestel sõdivad riigid rakendasid sõjaks kõik riigi- ja rahva jõuallikad, mis end selleks vähegi kasutada andis.

Seega Maailmasõda näitas väga kujukalt, et riigikaitse ettevalmistustöö sellisel kujul, nagu seda teostati enne 1914. a., polnud küllaldane. Esinevate tühemikkude täitmiseks tuli sõja algaastatel paljudel aladel hakata improviseerima ja katsetama organisatsioone ja korraldusi, mis muidugi ei jätnud mõjutamata tegevuse üldist edukust.

On ilmne, et uus olukord nõuab kõikjal riigikaitse alal radikaalseid muudatusi võrreldes maailmasõjaeelse ettevalmistustööga. Meie näeme, et sõjaväe loomise ja tema varustamisküsimuste ettevalmistamise kõrval tulevad lahendada:

- sõja juhtimise küsimus;
- relvastatud jõudude tegevuse juhtimise küsimus;
- majandusliku sõja küsimus;
- riigi ning rahva kõigi jõuallikate rakendamise küsimus sõjaks.

Igaüks neist küsimustest kujutab tervet küsimuste kompleksi. Kuid kõik need küsimused kokku moodustavad riigikaitse probleemi, millede õigest ja ettenägelikust lahendamisest oleneb tunduvalt riigi saatus võimaliku sõja korral.

Kõigest ettetoodust nähtub, et riigikaitse korraldamine kaasajal ei ole ainuüksi sõjaväe ja tema juhtkonna, vaid kogu riigi ja rahva ning nende valitsemisaparatuuri ülesanne. Samuti on selge, et riigikaitse ettevalmistustöö kaasajal ei haara ainuüksi sõjaväe ettevalmistamise ja tema varustamise korraldust, vaid kogu riigi, tema kõikide jõuallikate, rahva kõikide eluavalduste ja riigiterritooriumi korraldust sõjaks. Sealjuures ei tohi unustada seda tõika, et tänapäevasõja puhkemisel tuleb mobiliseerida mitte ainult kogu rahvas, tööstus, kogu rahva maine vara, vaid samuti ka kogu rahva vaimlised jõud. Rahva vaimliste jõudude mobilisatsioon on otsustavam ja jõulisem tegur tänapäevasõjas.

IV

Eespool on juba tähendatud, et nii lööke kui ka kaitset tuleb ette valmistada riiklikus ulatuses. Järelkult tuleb juba varakult kaaluda sõjaliste konfliktide tekkimise võimalusi. See aga kutsub esile kaua enne sõja puhkemist rea üksteisega seotud tegevusi riigi kõigi eluavalduste aladel. Sõja puhkemisel relvastatud jõudude tegevus on sõtta sattunud riigi eluavaldustest vaid üks tähtsaim komponent. Siit ongi meie sajandil välja kujunenud kaks järgmist mõistet:

- sõja juhtimine ja
- relvastatud jõudude tegevuse juhtimine.

Need mõisted on üksteisega tihedalt seotud, kuid siiski küllalt selgesti eraldatavad. Sõja juhtimine taotleb ülesannete andmist relvastatud jõudude tegevuseks ja teiste riiklikkude tegevuste koordineerimist löökide andmiseks vastasele üldisel majandus-sotsiaalsel pinnal. Ühtlasi sõja juhtimine suunab oma riiklikkude jõuallikate pingutusi nii vastupanuks vastase löökidele samal majandus-sotsiaalsel pinnal, kui ka selleks, et alal hoida vägede võitlusvalmust tegevuse jätkamiseks. Relvastatud jõudude tegevuse juhti-

mine taotleb neile määratud ülesannete täitmist. Tähendab, ühelt poolt on olemas sõja juhtimine ja, teiselt poolt, relvastatud jõudude tegevuse juhtimine. Need kaks tegevust on üksteisega niivõrra tihedalt seotud, et nad paistavad kokku sulavat ja seda eriti nende tegevuste kõrgeima juhtimise seisukohast. Kõrgeima juhtimise seisukohast ongi mõlemad küsimused nende lahendamisel tekitanud alati suuri raskusi. Probleemi on kestvalt uuritud, kusjuures paljud uurijad on ajalooliste eeskujude varal tulnud otsusele, et probleemi ideaalne lahendus seisab selles, kui mõlemad, nii sõja kui ka relvastatud jõudude tegevuse kõrgeim juhtimine on usaldatud ühe isiku kätte.

Tänapäeval probleemi selline lahendus näib olevat kui mitte teostamatu, siis väga raske, eriti suurtes riikides. Põhjus peitub selles, et nii üks kui teine probleem on tänapäeval sedavõrd komplitseerunud, et üks isik ei suuda täita seda üliinimlikku ülesannet. Normaalseks lahenduseks näib olevat, et sõja kõrgeim juhtimine koondub riigipea kätte, kuna relvastatud jõudude tegevuse juhtimine kandub riigipea usaldust omava Sõjavägede Ülemjuhataja kätte. Maailmasõja kogemuste põhjal on aga päris selge, et sõja juhtimine ei tohi kuuluda parlamendi kompetentsi. Ka on ajaloo õpetused sõja ja relvastatud jõudude tegevuse juhtimise alal näidanud, et esitatud probleemi lahenduse raskused peituvad just ühelt poolt riigipea ja relvastatud jõudude kõrgema juhi ning teiselt poolt relvastatud jõudude kõrgema juhi ja riigivalitsemise organite vahekordade õiges lahendamises. Lahenduse otsimisel õige suuna leidmiseks tuleb kõigepealt lähtuda eduka sõjapidamise eeltingimustest meie sajandil. Nagu näitavad värsked sündmused, on kaasaja eduka sõjapidamise üheks eeltingimuseks võimu tsentralisatsioon, võimu koondamine riigi tegeliku juhi kätte.

Sõdade uurimisega ühtlasi on jõutud veendumusele, et relvastatud jõudude tegevuse juhtimine peab alluma sõja juhtimisele, s. o. strateegilised tõekspidamised sõja juhtimi-

ses peavad alluma poliitilistele, sest sõda on poliitikaline abinõu. Seepärast riigipea, teostades ise sõja juhtimist, vajab omale abilist — Sõjavägede Ülemjuhatajat — relvastatud jõudude tegevuse juhtimiseks, kes alluks vahetult temale ja juhiks sõjategevust poliitikalt kindlaksmääratud sõjaeesmärkide saavutamiseks. Poliitikalt kindlaksmääratud sõjaeesmärkide edukaks saavutamiseks on tarvis anda Ülemjuhatajale täieline võim sõjateatril. See on aastasadade kestel väljakujunenud aksioom.

Kõigest toodust näeme, et sõja ja sellega ka riigikaitse kõrgeim juhtimine peab koonduma riigipea kätte, kellele relvastatud jõudude tegevuse juhtimise alal allub vahenditult Sõjavägede Ülemjuhataja, kes peab pälvima riigipea täielise usalduse ja kujunema nagu riigipea teisikuks.

Väikeriigid ei saa oma riigikaitsekorralduses ja selle ettevalmistustöös mööduda nendest põhielementidest, mis on aluseks riigikaitse korraldusele ja riigikaitse ettevalmistustöödele suurriikides. Väikeriigid oma riigikaitse korralduses peavad leidma lahendused kõigi samade küsimuste kohta, mis tulevad lahendamisele suurriikides. Lahendused peavad aga vastama antud riigi oludele ja olema sama põhjalikud kui suurriikides. Vahe, tihti isegi väga suur vahe võib kujuneda lahenduste detailides ja rakendusviisides. Viimase põhimõtte vastu eksitakse sageli, kopeerides lahenduste põhimõtete asemel detaile. Väikeriik, kelle riigikaitsepotents materjaalsete ja inimjõudude vähesusest tingituna on väiksem suurriigi omast, peab tegema kõik, et ajakohase organisatsiooni ja korralduse abil seda vahet vähendada ja seega jõudude suhet tasakaalustada.

V

Ajalugu näitab väga ilmekalt, et sõdasid ei saa vältida. Niipea kui riikide olulised huvid kokku põrkavad ja üldine

olukord sõjaliseks tegevuseks on soodus, haaravad riigid oma poliitika jõuliseks jätkamiseks relvad kätte. Eriti väikesele riigile miski ei garanteeri tema igavest julgeolekut sõdade vastu.

Meie ise sõda ei alusta. Oleme juba aastaid elanud rahu. Meie oleme ka kõigi oma lähemate ja kaugemate naabritega normaalsetes ja heanaaberlikkudes vahekordades. Kuid see ei tähenda veel sugugi seda, et meil ei või tulla vajadus veel kord võidelda oma iseseisvuse eest. Seepärast peame silmas pidama kõike seda, mis võiks soodustada meie riigikaitse korraldamist ja looma selleks soodsaid eeltingimusi. Improvisatsiooni, kobamiste ja otsimiste vältimiseks ohumomentidel meie riigikaitse korraldus peab omama permanentset iseloomu ja kindlad alused. Riigijuhtimise süsteem peab võimaldama mitte ainult edukat riigijuhtimist rahuajal, vaid ta peab võimaldama ka kergesti ja improvisatsioonita üle minna sõjaolukorrale, tagades seejuures nii edukat sõja- kui ka relvastatud jõudude tegevuse juhtimist. Ühtlasi riigikaitse korralduse aluste määramisel peame lähema eeskätt oma olukorrast, aga mitte teiste riikide riigikaitse korraldusist.

Valgustades nüüd meie olukorda kui ühte peamist tegurit riigikaitse korraldamise alal, tuleb kõigepealt tähendada, et kuigi oleme juba kestvalt elanud rahu, meie ei või teada, millal jälle võib tekkida vajadus võidelda oma riikliku iseseisvuse, sõltumatuse ja riigi maa-ala lahutamatu terviku eest. Kuid meie teame, et kui selline võitlus peaks tekkima, siis kujuneb see võitluseks elu või surma peale, kus poolikuid lahendusi ei tunta.

Teiseks meie olukorda iseloomustavaks jooneks riigikaitse korraldamise seisukohast on meie riigi territooriumi väikesügavus. Eesti on pindalalt Euroopa väiksemaid riike. Tingitult kaasaja relvade mõju küündivusest muutub sõja puhkedes kogu meie territoorium sõja-

tallermaaks. Ei saa eraldada sõjateatrit, s. o. ala, kus teotseb Sõjavägede Ülemjuhataja täie volitustega riigi kõrgeima võimu asemikuna, sisemaast, kus valitsemine toimub tavaliste riigijuhtimise organite poolt. Meil on sõjateatriks kogu riik. Järelikult Ülemjuhataja kõrval teotseb sõjateatril ka Valitsus, eesotsas Peaministriga. Seepärast meil, lähtudes meie oludest, on tarvis nende kolme organi vahelist koostööd organiseerida teisiti kui seda näeme mujal.

Kolmandaks asjaoluks eriti meie seisukohast on olukord, kus ei ole sõda ega rahu. Tänapäeval on raske endale ette kujutada, vähemalt Euroopa pinnal, kahe riigi võitlust, mis ei kisuks sel või teisel viisil endaga kaasa naabruses olevaid riike kui mitte sõjaliselt, siis vähemalt majanduslikult. Kahtlemata selline võitlus tekitab vapustusi ka naabruses olevaile riikidele ja seda eeskätt majanduslikul pinnal. Tähendab, kuigi meie pole otseselt haaratud naabruses möllavast sõjast, siiski peame valmis olema iga silmapilk juhuks, kui selline tulekahi peaks ülekanduma ka meile.

Riigikaitse korraldamisele kindla kuju andmiseks on vajalik riigikaitse korraldamise alused määrata seadusega ning põhjapanevamad neist Põhiseadusega. Väide „kui tarvis, siis juba teeme ja loome norme“ ei ole õige. Kriitilistel momentidel algusest peale meil ei tohi olla tegevusetust, improvisatsiooni ega kobamist. Tegevuseta olekul võiksimme kaotada juba alguses osa oma territooriumist. Kuid meie territooriumi ühe väikese osagi loovutamine vastasele avaldaks tunduvat mõju meie vägede manöövri vabadusele ja seega meie sõjalisele tegevusele üldse. Ka ei tohi alata tegevust seaduste, eriti Põhiseaduse rikkumisega. Siit järeldub, et Põhiseadus peab sisaldama küllaldaselt norme, mis annaksid võimaluse rakendada riigikaitseks riigi ja rahva kõik jõuallikad ning määraksid ka riigikaitset juhtivate organite ülesandeid ja nende vahekorrad.

Need on üldjoontes need tegurid, milliseid tuli arvestada meie riigikaitse probleemi lahendamisel uues Põhiseaduses.

VI

Nagu eespool tähendatud, on meil riigikaitse probleemist arusaamise kujunemisel ja selle probleemi lahendamisel oma ajalugu Põhiseaduste loomise näol. Toome siin sellest lühikese ülevaate ametlike dokumentide varal, ilma et sellesse põimiksime isiklike mälestusi.

Meie esimese Põhiseaduse võttis vastu Asutav Kogu 15. juunil 1920. Selle 1920. a. Põhiseaduse 8. peatükk, pealkirjaga „Riigikaitsest“ sisaldab 5 paragrahvi, millised annavad riigikaitse korraldamiseks järgmised alused.

1) Kõik Eesti kodanikud on kohustatud osa võtma Vabariigi kaitsest seaduses ettenähtud alustel ja korras.

2) Vabariigi kaitseks moodustatakse kaitsevägi, mille korraldus määratakse kindlaks eriseadusega.

3) Mobilisatsiooni väljakuulutamise või sõja alguse korral läheb Vabariigi kaitsevägede juhtimine Vabariigi Valitsuselt tema poolt määratud iseäralise Kaitsevägede Ülemjuhataja kätte, kelle võimupiirid määratakse eriseadusega.

4) Vabariigi Valitsusel on õigus anda eriseaduses tähendatud alustel ja korras kaitsevägedesse puutuvaid seadlusi ja määrusi.

5) Kaitsejõudude mobilisatsiooni väljakuulutamise otsustab Riigikogu. Kuid Vabariigi Valitsusel jääb õigus Riigikogu otsust ootamata mobilisatsioon välja kuulutada, kui võõras riik on kuulutanud Vabariigile sõja, alanud sõjalist tegevust või välja kuulutanud Vabariigi vastu mobilisatsiooni.

Vaadeldes neid aluseid lähemalt ja pidades seejuures silmas Asutava Kogu protokolle, selgub, et esimene alus si-

saldab vaid kodanikkude isiklikku kohustust, mille ulatuse pidi määrama seadus.

Teine riigikaitse korraldamise alus määrab, et Vabariigi kaitset teostavad kaitseväed, millede korralduse pidi määrama eriseadus.

Järelikult mõlemad kandvad alused ei sisalda tänapäeva põhipanevat riigikaitse mõtet. Vähe on kohustada kodanikke isiklikult ja vähe on ainult kaitsevägede tegevusest riigikaitseks. Nagu eespool nägime, on tarvis riigikaitseks rakendada kõik rahva ja riigi jõuallikad. Relvastatud jõudude tegevus moodustab küll tähtsa, kuid ainult ühe osa riigikaitse tegevusest.

Edasi jätab seadus lahendamata küsimuse, kes juhib üldiselt riigikaitset. Seaduses on väljendatud, et teatud juhtudel ainult kaitseväe juhtimine läheb Kaitsevägede Ülemjuhataja kätte, kelle vahekorrad Valitsusega jäid legaliseerimata Põhiseaduses, mis hiljem rahuaegses praktikas, nende vahekordade legaliseerimise püüete juures tekitas vaidlusi ja normide ettepanekute juures isegi ütelusi, et see või teine pole kokkukõlas Põhiseadusega. Põhiseaduse mõttest lähtudes tuli aru saada, et riigikaitse kõrgeimaks juhiks pidi olema Vabariigi Valitsus, sest tema pidi teostama valitsemise võimu. Kuid Põhiseaduse üldkonstruktsioonis oli Vabariigi Valitsus täielikult sõltuv Riigikogust, kui kõrgeimast võimust ja seega lõpuks polnudki selge, kes on riigikaitse kõrgeim juht, kas Vabariigi Valitsus või Riigikogu, sest Riigikogu võis iga silmapilk vabastada ametist valitsuse.

Ka mujal 1920. a. Põhiseaduses ei selgu, et riigikaitset juhiks Vabariigi Valitsus. Paragrahvis 60 on vaid nenditud, et Vabariigi Valitsus hoolitseb riigi välise puutumatus eest. Hoolitsemise mõiste ei sisalda aga veel juhtimise mõistet. Seega riigikaitse juhtimise küsimus polnud leidnud selget väljendust. Tuli mõista ja tõlgitseda, kusjuures riigikaitse juhtimise järjekindlus oli tagamata. See on aga suurim ja raskeim puudus.

Ka pole selge, mida taheti öelda sõnaga „iseäralik“ Kaitseväge Ülemjuhataja. Tuleb arvata, et sellega taheti ära märkida teotsemise iseäralikke võimupüüde ja nende andmise võimalusi.

Neljanda põhimõtte kohaselt oli Vabariigi Valitsusel õigus anda seadlusi ja määrusi ainult kaitsevägedesse puutuvas küsimustes, kuid mitte riigikaitse ettevalmistuse ja korralduse alal. Tähendab, võim sellel alal jäi täielikult Riigikogu kätte nii rahu- kui ka sõjaajal. Samuti jäi mobilisatsiooni väljakuulutamise otsustamine Riigikogu kompetentsi, välja arvatud juhud, kus võõras riik kuulutab Vabariigile sõja või alustab tema vastu sõjalist tegevust või kui võõras riik on Vabariigi vastu välja kuulutanud mobilisatsiooni. Neist juhtudest kaks esimest on selged ja arusaadavad. Kolmas juht on aga täiesti ebamäärane, sest mobilisatsiooni väljakuulutamine võib olla tingitud mitmesugustest vajadustest, milliseid hoitakse suures saladuses ja millalgi ei deklareerita, kelle vastu kuulutatakse välja mobilisatsioon.

Tuues ette toleaegeid vaateid riigikaitse korraldamise kohta, tuleb tähendada, et nagu nähtub Asutava Kogu protokollidest, tekitas väga pikki vaidlusi küsimuse otsustamine, kas meil peab olema alaline sõjavägi või miilits¹⁾). Aruandja tähendab, et komisjonis „vaidlused olid õige põhjalikud, kusjuures ühelt kui teiselt poolt omi seisukohti põhjendati“ ning kaitstes alalist sõjaväge pooldavaid seisukohti, tähendab, et „ei saa nimetamata jätta, et ka need, kes juba Põhiseaduses kaitseid rahvamiilitsa maksmapanemist ja vastava põhimõtte läbiviimist, otsekohe avalikult tunnistama pidid, et meil võib olla seda 15—20 aasta jooksul mitte teostada ei saa. On see aga nii, siis ei ole mingisugust tarvidust ette ära määrata 15—20 aasta peale, et sel ajal see seadus maksma peab ja see mitte.“ „Mis õigus on meil targemad olla, kui need, kes pä-

¹⁾ Asutava Kogu IV istungjärk, protokollid nr. 120—154, veerg 559.

rast meid tulevad?“ küsib aruandja.¹⁾ Ja edasi väidab, et „pole ju meil mingisugust õigust 20 aastat pärast meid elavaile dikteerida, kuidas nad elama peavad.“ Edasi mainib aruandja järgmist: „Komisjonis ei olnud keegi selle vastu, et meil rahvamiilits tulevikus läbi viidud peab saama, kui tulevikus üldse mingisugust väge asutame, millest meie peame katsuma igatpidi mööda saada, — kuid praegu targem olla, kui tulev põlv, ette fikseerida asju, mida meie tegelikult teostatuna ei näe, oleks mõttetu.“ Ja edasi ütleb aruandja selgelt: „Teiste sõnadega, meie lõikame sarnasel puhul, sarnase teguviisiga oma täielikul iseseisvusel, isolemisel jalad alt ära,“ ning mainib, et „komisjoni enamus teisele teele ei saanud asuda, kui pidi riigikaitsevägede korralduse eriseaduse hooleks jätma, lootuses, et lähemas tulevikus, võib olla isegi varem kui 20 aasta pärast, võimalik oleks rahvamiilitsat sisse seada, võib olla kaitseväge üldse ära kaotada.“²⁾

II lugemisel Asutava Kogu suurema partei üks liige teeb *ettepaneku*: „Vabariigi kaitseks moodustatakse kaitseväed, millel alaliste, seisvate vägede iseloomu ei tohi olla.“³⁾ Sellele ettepanekule vaidlevad vastu mõlemad aruandjad. Üks aruandja ütleb otseselt: „Ma arvan iseenesest, et siis, kui meil sõjaväge üldse ei ole, siis ei ole ka Põhiseaduses sarnast paragrahvi tarvis,“⁴⁾ ja edasi põhjendades oma väiteid alalise sõjaväe kasuks, ütleb: „Kui tahate meie iseseisvusel jalad alt ära lõigata, määrake meile sarnane kord sisse.“⁵⁾

Asutava Kogu liigetest kaugele ettenägijana astub välja miilitsa loomise vastu praegune Vab. President K. Päts ja põhjendab täie kaaluga alalise sõjaväe vajadust.

Siinkohal ei ole huvituseta ära märkida hääletuse tagajärge. Ettepanek, et ei tohi olla alalise, seisva iseloomuga

¹⁾ Asutava Kogu IV istungjärk, protokollid nr. 120—154, veerg 559.

²⁾ Sama, veerg 560.

³⁾ Sama, veerg 917.

⁴⁾ Sama, veerg 910.

⁵⁾ Sama, veerg 911.

kaitseväge, saab poolt 30 häält ja komisjoni ettepanek, et Vabariigi kaitseks moodustatakse kaitseväd, saab poolt 41 häält; kuna kumbki ettepanek ei saanud absoluutset enamust, panakse nad poolt ja vastu hääletamisele, kusjuures vahekord kujuneb siis järgmiseks: komisjoni ettepanek saab 42 häält poolt ja 33 häält vastu, Asutava Kogu liikme ettepanek, et alalist, seisvat väge ei tohi olla, saab 32 häält poolt ja 42 häält vastu¹⁾. Seega kaldusid vaated ja seisukohad siiski alalise väe kasuks.

Sõjakuulutamise kohta oldi arvamisel, et kas sõja kuulutamist ja rahu tegemist ei tuleks anda rahvahääletuse otsustada. Aruandja vaidleb sellele vastu, tähendades, et „siin rahvahääletamist lubada, — on oma surm. Sarnane põhimõte on maksev ka kaitseseisukorra väljakuulutamisel, mobilisatsiooni ja demobilisatsiooni puhul“²⁾.

VII

Meie teine Põhiseadus toob võrreldes esimesega väga suuri muudatusi riigikaitse küsimuste korraldamise alal.

Riigikaitse tänapäeva mõiste jääb küll endiselt legaliseerimata, kuid kõrgeim võim riigikaitse alal, mis oli 1920. a. Põhiseaduse kohaselt ette nähtud Vabariigi Valitsusele, läheb 1933. a. Põhiseaduse, s. o. meie teise Põhiseaduse alusel Riigivanema kätte (vt. § 60 p. 6 ja 8, § 80, 81 ja 82). Kuigi ei ole selgelt välja öeldud, et Riigivanem on riigikaitse kõrgeim juht, siiski paragrahvi 57 võib tõlgitseda nii, et Riigivanem, teostades riigi kõrgemat valitsemisvõimu, teostab sellega ühtlasi ka riigikaitse kõrgemat juhtimist.

Teiseks ääretu suureks muudatuseks on Riigivanema dekreedidõigus edasilükkamata riikliku vajaduse korral (vt.

¹⁾ Asutava Kogu IV istungjärk, protokollid nr. 120—154, veerg 917.

²⁾ Sama, veerg 547 ja 518.

§ 60 p. 12). Seejuures Riigivanemale antud dekreedidõiguses ei piirata Riigivanema õigust anda dekreete ka Riigikogu istungjärkude ajal. Tähendab, Riigivanemal 1933. a. Põhiseaduse järgi oli piiramata õigus anda dekreete riigikaitse alal igal ajal. Riigikogu võis aga neid dekreete ära muuta. Kuid Riigivanemal oli ka õigus istungjärke varem lõpetada riiklikudel kaalutlustel, samuti ka määrata uusi Riigikogu valimisi.

Neist kahest asjaolust selgub, et Riigivanema võim 1933. a. Põhiseaduse järgi riigikaitse alal on täielikult autoritaarne, täiesti tsentraliseeritud.

Kokku võetuna 1933. a. Põhiseadus võrreldes 1920. a. Põhiseadusega sisaldab riigikaitse probleemi korraldamise vaatekohalt järgmisi hüvesid ja puudusi.

1) Määrates Riigivanema kaitsevägede kõrgeimaks juhtiks, on Põhiseadus kõrvaldanud tunduvalt parteipoliitilisi mõjutusi kaitseväele. Riigivanem jääb aga siiski kaitsevägede ja riigikaitse juhtimise alal seotuks Peaministri või asjaomase ministri kaasallkirjaga. Siin ei ole lahendus täieline, kuigi on jäetud Riigivanemale piiritlemata dekreedid õigus kaitsevägedesse puutuvais küsimusis, s. o. kaitsevägede alal Riigivanem võib korraldada dekreedidõigusel seadustega kõike seda, mis pole võimalik lahendada seadlusega või määrustega.

2) Mobilisatsiooni väljakuulutamise küsimus jäi Riigikogu otsustada, välja arvatud kolm juhtumit, kusjuures viimane juhtum, kus välisriik on kuulutanud välja Vabariigi vastu mobilisatsiooni, on sama ebamäärane nagu 1920. a. Põhiseaduse kohta juba öeldud. Lahtiseks jäi 1933. a. Põhiseaduses ka demobilisatsiooni otsustamise ja selle lõpu määramise küsimus. Sellel aktil on aga ka määratu tähtsus. Mobilisatsiooni ja demobilisatsiooni küsimused tulevad lahutada sõjakuulutamise ja rahutegemise küsimustest. Mobilisatsiooni küsimus ei võimalda pikki vaidlusi ja aegaviitvaid sõelumisi. Tänapäeva olukord, nagu näitavad eriti vii-

mase aja kogemused, nõuab neis asjus kiireid ja vankumata samme. Häda on, kui mobilisatsioon kuulutatakse välja hilja. Olgugi, et keegi enam sõda ei kuuluta, siiski vastase sõjaline tegevus ei tohi meid ka tabada lumena keset suve, päikesepaistelisel päeval. Suured vaidlused sel alal võivad anda otse vastupidist mõju, nõrgendades valmisolekut Vabariigi kaitseks. Demobilisatsiooni küsimust üldse on väga raske arutada, eriti tema lõpu äramääramist.

3) Täiesti lahendamata on jäänud Ülemjuhataja vahekorrad Riigivanemaga ja Vabariigi Valitsusega, samuti ka Ülemjuhataja võimupiiride tähistamine. Seda tuleb lugeda suureks puuduseks ja ei saa jätta eriseaduse hoolde, sest siis on lahendus sõltuv kas parteipoliitilistest mõjutustest, või ainuüksi Riigivanema tahtest. Üks kui teine loob sõjalise tegevuse juhtimise alal ebakindlust ja võimupiiride ebamäärasust. Tõsiasi on, et Põhiseadust ei tohi koormata liigsete normidega, kuid seda, mis aastasade praktika on leidnud vajalikuks ja õigeks, on tarvis legaliseerida. Põhjanevaks peaks olema väide, et kõike seda, mida võib ette näha ja mis on juba kinnitust leidnud, on tarvis legaliseerida ja mitte jätta meeolude ja juhuste valdkonda.

4) 1933. a. Põhiseaduse suuremaks ja kandvamaks paremuseks riigikaitse korraldamise alal, võrreldes 1920. a. Põhiseadusega on see, et riigikaitse kõrgem juhtimine muutus siiski permanentseks, olenedes täielikult Riigivanemast. 1920. a. Põhiseaduse järgi riigikaitse korraldus, olenedes Valitsusest, oli ebakindel, sest Valitsus oli vaid Riigikogu volinikuks, seega riigikaitse korraldamine ja ettevalmistamine olenes tunduvalt parteipoliitilistest meeoludest ja mõjutustest.

VIII

Kehtima hakanud uus Põhiseadus püüab anda riigikaitse probleemis ajakohaseid lahendusi, samuti ka kõrvaldada

ilmnenud puudusi ning täita lünke lahendamata jäetud küsimuste alal.

Põhimõtteks seejuures on olnud legaliseerida kõike seda, mida riigikaitse alal ette näha võib ja mida ette nägema peab selleks, et riigikaitse teostamises kriitilistel, otsustavatel silmapilkudel ei oleks kõhklemist ega improviseerimist ning et tegevust ei alataks kõige halvemaga, s. o. seaduste, eriti Põhiseaduse rikkumisega. Lühidalt, on lähtutud põhimõttest, et riigi iseseisvuse sõltumatuse ja riigi maa-ala lahutamata teraviku kaitseks ja säilitamiseks tehtaks kõik, mis on rahva ja riigi võimuses ja seda kõike võimalikult legaliseerituna.

Seepärast kehtima hakanud Põhiseadus, määrates, et kõik kodanikud on kohustatud osa võtma riigikaitsest, ühtlasi määrab selgesti, et riigikaitseks rakendatakse ka kõik jõuallikad. Võrreldes endise Põhiseadusega on see uudsuseks ja vajalik eespool tähendatud põhimõtete kohaselt riigi jõulise ja sitke kaitse teostamise võimaldamiseks.

Suureks uudsuseks on see, et uus Põhiseadus sõnaselgelt määrab, et riigikaitse ja relvastatud jõudude kõrgeimaks juhiks nii rahu kui ka sõja ajal on Vabariigi President ning relvastatud jõudude otseseks juhiks on rahuajal Sõjavägede Juhataja või seaduses eriti tähendatud juhtudel ning mobilisatsiooni või sõja korra Sõjavägede Ülemjuhataja. Misugustel juhtudel Vabariigi President võib rahu ajal Sõjavägede Ülemjuhatajat ametisse nimetada, on antud seaduse lahendada, kuid vajadus selle järgi võib tekkida, arvesse võttes tänapäeva sõjategevuse alustamise ajal selgunud kogemusi, samuti ka juhtumeid ja kogemusi meie endi riiklikus elus.

Vabariigi President kui riigikaitse kõrgeim juht nimetab ametisse eriõigusel Sõjavägede Juhataja või Sõjavägede Ülemjuhataja, kuulutab oma otsusega välja mobilisatsiooni ja demobilisatsiooni, kuulutab Riigikogu üldkoosoleku vastava otsuse alusel sõja, kuid Riigikogu üldkoosoleku otsust ootamata otsustab sõjategevuse alustamise Vabariigile kalla-

letungi korral või vastastikuseks kaitseks sõlmitud lepingute täitmisest tingitud juhtudel. Viimasega on tagatud teotsemisvõimalused kaasaja arusaamiste kohaselt tänapäeva olukordades.

Vabariigi President sõlmib ka rahulepingud, millised enne ratifitseerimist esitatakse Riigikogule kinnitamiseks. Vabariigi President mobilisatsiooni väljakuulutamisest alates otsustab sõjapidamise kulude eelarve ning sõjapidamise kuludeks vajaduse korral sise- ja välislaenude tegemise. Need on uudsused, millede sisseviimist nõudis tegelik olukord ja tänapäeva sõjalise tegevuse tingimused, millede kohaselt ei ole võimalik aega kaotada ning kus ettevalmistus peab olema läbi mõeldud juba aegsasti, kusjuures riikliku saladuse hoidmine on äärmiselt tarvilik.

Mobilisatsiooni väljakuulutamisest või sõja algusest kuni demobilisatsiooni lõpu väljakuulutamiseni Vabariigi President võib riigikaitse ja relvastatud jõudude korraldamise ja juhtimise alal anda seadusi dekreedina ka Riigikogu istungjärkude ajal. Muul ajal, kui Riigikogu on koos, Vabariigi Presidendil seda õigust ei ole. Seega uues Põhiseaduses on Vabariigi Presidendi võim, võrreldes Riigivanema võimuga 1933. a. Põhiseaduses, piiratud dekreedina seaduseandmise õiguse alal. Ka on see võim piiratud veel selles mõttes, et Vabariigi President ei saa dekreediga muuta relvastatud jõudude alal antavatele käskudele ja korraldustele kaasallkirjade andmise kohuslikkuse juhtusid ning neid juhtusid, kus on võimalik rahu ajal Sõjavägede Juhataja asemele määrata Sõjavägede Ülemjuhatajat.

Vabariigi President annab riigikaitse ja relvastatud jõududesse puutuvaid seadlusi ja määrusi. Riigivanemal 1933. a. Põhiseaduse alusel on õigus anda seadlusi ja määrusi ainult kaitsevägedesse puutuvais küsimusis. Seega uues Põhiseaduses on Vabariigi Presidendi võimupiirid seadluste ja määruste andmise alal laiendatud, et soodustada riigikaitse küsimuste järjekindlat lahendamist ning ühtlasi kindlustada

ka riigikaitse saladuste hoidmist. Nimetatud Vabariigi Presidendi võimu, anda riigikaitseesse puutuvais küsimusis seadlusi, tuleb võtta nii, et need seadlused ei haara kodanikkude õiguste piiramist ega nende omandiõigust. Neil aladel küsimused lahendatakse seadustega.

Sõja ajal Vabariigi President võib nõuda, et kõik riigikaitse vajadusest tingitud kiireiseloomalised Riigikogu võimkonda kuuluvad küsimused antaks otsekohe Riigikogu üldkoosoleku otsustada, ilma et neid enne oleks arutatud kodade poolt (vt. Põhiseaduse § 66). See on uue Põhiseaduse omapärasus ning võimaldab kiiresti lahendada küsimusi, millised harilikul viisil kodades arutlemisega võiksid hilinemise tõttu mõjutada riigikaitse otstarbekohast teostamist. Ühtlasi sõja ajal on Vabariigi Presidendi õigus lõpetada Riigikogu istungjärke enne tähtaega, ära kuulates seejuures Riigikogu üldkoosoleku juhatause ja Sõjavägede Ülemjuhataja arvamused.

Riikliku vajaduse korral Vabariigi President kuulutab vastava seaduse alusel välja kaitse seisukorra. Vabariigi Presidendi otsus kaitse seisukorra väljakuulutamise kohta esitatakse Riigikogule kinnitamiseks. Ka kaitse seisukorra alal on võetud arvesse meie riiklikud kogemused ning küsimused sel alal on uues Põhiseaduses, võrreldes endisega, rohkem piiritletud ja täpsustatud. Uudsusena on siin juurde võetud, et kaitse seisukord hakkab kehtima ilma väljakuulutamata mobilisatsiooni väljakuulutamise, millisel juhul ta kestab demobilisatsiooni lõpu väljakuulutamiseni.

Kehtima hakanud Põhiseadus määrab, et Vabariigi Presidendi poolt riigikaitse ja relvastatud jõudude alal dekreedina antavad seadused, seadlused, määrused, otsused ja muud aktid kannavad peale Peaministri ja asjaomase ministri kaaskirja ka Sõjavägede Juhataja või Sõjavägede Ülemjuhataja allkirja. See nõue on uudne võrreldes endise Põhiseadusega. Kuigi Sõjavägede Ülemjuhataja või Sõjavägede Juhataja ei ole vastutavad poliitiliselt, siiski nende kui riigikaitse ja relvastatud jõudude alal asjatundjate ametiisikute allkirjad on

tagatiseks, et küsimused saaksid lahendatud tehnilisest küljest otstarbekohaselt. Ühtlasi Põhiseadus määrab, et relvastatud jõududele Vabariigi Presidendilt antavate käskude ja korralduste kaasallkirja andmise kohuslikkuse juhud määrab seadus ja allkirjade andmise korra — Vabariigi President. See uudsus on vajalik selleks, et ohvitseride määramised ja kõrgendamised ning relvastatud jõudude tegevuse juhtimine oleksid väljaspool igasugust parteipoliitilist mõjutust.

Uue Põhiseaduse kohaselt on Vabariigi Presidendi kui riigikaitse kõrgeima juhi juures rahu ajal nõuandvaks organiks Riigikaitse Nõukogu. Osa Nõukogu liikmeid on kindlaks määratud juba Põhiseadusega ning seegi koosseis on selline, et ta on suuteline ja autoriteetne kaaluma küsimusi riigikaitse ettevalmistamise ja teostamise alal. Ühtlasi see koosseis tagab ka sidet Riigikoguga. See on uudsus võrreldes endise korraldusega. Juba 1920. a. Põhiseaduse väljatöötamise komisjonis Asutavas Kogus kaaluti ka sarnast küsimust, kuid otsusele ei jõutud ja see küsimus komisjonist edasi ei läinud.

Uus Põhiseadus näeb ette Vabariigi Presidendi asetäitmist sõja ajal. See on uudsus, mis on tingitud tänapäeva sõja tingimustest.

Uue Põhiseaduse järgi riigi relvastatud jõude ja kodanike kohuseid riigikaitse alal puudutavate seaduste algatamise õigus on ainult Vabariigi Valitsusel Vabariigi Presidendi teadmisel. See on uudsus, mida nõuab riigikaitseks ettevalmistamise permanentsus ning järjekindlus ja mis on vajalik selleks, et riigikaitse küsimuste lahendamine ei sattuks parteipoliitiliste mõjutuste alla.

Kehtima hakanud Põhiseadus määrab kindlaks Sõjavägede Ülemjuhataja ameti seisundi nii Vabariigi Presidendi kui ka Vabariigi Valitsuse ning teiste ametkondade suhtes.

Sõjavägede Ülemjuhataja allub vahetult Vabariigi Presidendile, on kõigi relvastatud jõudude otsene juht ja juhiv

sõjalist tegevust oma äranägemisel. See on uudsus, mis legaliseerib sajadite kestel sõjapidamises väljakujunenud tõeks-pidamist sel alal.

Sõjavägede Ülemjuhataja annab aru ja vastutab oma tegevuse eest ainult Vabariigi Presidendi ees. Seega on ta väljaspool parteipoliitilisi mõjutusi.

Sõjavägede Ülemjuhataja kuulub Valimiskogu koosseisu, mis otsustab Vabariigi Presidendi asetäitmise küsimust.

Sõja ajal Vabariigi President, otsustades Vabariigi Valitsuse või tema üksiku liikme ametist vabastamist või ametisse kutsumist, kuulab ära ka Sõjavägede Ülemjuhataja arvamuse.

Sõjavägede Ülemjuhataja võtab osa sõnaõigusega Vabariigi valitsuse istungeist.

Need on kõik uudsused, mis sõltuvad riigikaitse ettevalmistamise, juhtimise ja teostamise tänapäeva tingimustest ning tagavad Sõjavägede Ülemjuhatajale sõjalise tegevuse juhtimisel täielist selgust.

Sõjavägede Ülemjuhatajal on õigus riigikaitse teostamise alal sõjategevuse huvides anda juhtnöore ja teha korraldusi ka temale mittealluvaile ametiisikuile ja -asutistele. See on uudsus, mis sõltub tänapäeva sõja tingimustest ja meie riigikaitse geopoliitilisest olukorrast.

Uus Põhiseadus näeb ette, et ka rahu ajal võib kutsuda ametisse Sõjavägede Ülemjuhatajat seaduses ettenähtud juhtudel. Kui rahu ajal Sõjavägede Ülemjuhataja on ametisse kutsutud, siis on temal õigus anda juhtnöore ja korraldusi ka temale mittealluvaile ametiisikuile ja -asutistele riigi sisemise ja välise julgeoleku alal seadustes tähendatud aluseil. See on uudsus, mis ühelt poolt on tingitud meie riikliku elu kogemustest ning teiselt poolt tänapäeval väljakujunenud riigikaitse vajadustest, mida kinnitavad viimaseaja sündmused mujal maailmas. Sõda võib ju mitte olla, kuid riik on juba sunnitud korraldama ja teostama oma riigikaitset ning

selleks ongi vaja ka rahu ajal kutsuda ametisse Sõjavägede Ülemjuhatajat, nagu see teostus näiteks Šveitsis Maailmasõja ajal veel enne sõjategevuse algust vaenulike riikide vahel. Peale selle on sel alal ka meil omad riiklikud kogemused, näiteks 1. detsember 1924.

Ka Sõjavägede Juhataja ameti seisund on uues Põhiseaduses määritletud: Sõjavägede Juhataja võtab sõnaõigusega osa Vabariigi Valitsuse istungitest, tema allkiri peab olema Vabariigi Presidendi poolt riigikaitse ja relvastatud jõudude alal dekreedina antavatel seadustel, samuti ka seadlustel, määrustel ja muudel aktidel; ta kuulub Vabariigi Presidendi asendamise küsimusel Valimiskogu koosseisu, ta on Riiginõukogu liige ametilt. Kõik need uudsused on nõutavad riigikaitse ettevalmistuse permanentsuse ja tehnilise otsarbekohasuse tagamiseks.

Lõpuks uudsuseks on ka see, et sõjaväeteenistuses olevail kodanikel on kõik kodanikkude õigused ja kohused, mis kindlustatud Põhiseadusega ja seadusega, niivõrd kui neist õigustest ja kohustest sõjavägede distsipliini ja teenistuse erilaadi huvides seadusega ei ole tehtud erandeid. Selle uudsusega on võimaldatud legaliseerida nõuet, et sõjavägi seisaks väljaspool tegelikku poliitikat ja väljaspool poliitilisi mõjutusi.

Kõigest toodust kokkuvõetuna selgub, et uus Põhiseadus on püüdnud riigikaitse probleemi lahendada tänapäeva sõja tingimuste ning meie ja teiste riikide kogemuste kohaselt, kõrvaldades ühtlasi ilmnenuid puudused ja täites lüngad senini kehtinud korralduses. Uus Põhiseadus tagab riigikaitse ettevalmistamise ja teostamise permanentsust, järjekindlust, kiiret ja otsustavat teotsemist, väljudes sellest, et rahva ja riigi maa-ala lahutamatu terviku säilitamiseks on tarvis tegevusse asetada kõik kuni viimse võimaluseni. Ühtlasi kehtima hakanud Põhiseadus tagab ka seda, et teotsemisele asudes juba algusest peale ei rikutaks kõige pühamat riigi elus —

Põhiseadust. Juba Asutavas Kogus Põhiseaduse väljatöötamise komisjonis ja ka istungeil riigikaitse küsimuste arutlusele tähendas üks aruandja, et tegevust ei tule alata Põhiseaduse rikkumisega¹⁾. Seepärast püüabki uus Põhiseadus riigikaitse küsimusi legaliseerida võimalikult täielikult, ajakohaselt ja selgesti.

¹⁾ Asutava Kogu IV istungjärk, protokoll nr. 140, veerg 916.

Piirikate minevikus.

Kolonelleitnant J. Soodla.

S i s u k o r d.

Sissejuhatus.

I

Rooma-Gallia ajajärk.

I ja II sajand (tõusu ajajärk).

Anarhia ajajärk riigikaitse alal.

IV sajand (languse ajajärk).

II

Prantsusmaa.

XVI sajand.

XVII sajand.

XVIII sajand.

III

Ajajärk a. 1870—1914.

Piirikate Saksa-Prantsuse sõjas a. 1870—1871.

Prantsusmaa piirikate a. 1872—1914.

Saksamaa piirikate a. 1914.

Venemaa piirikate a. 1914.

IV

Eesti.

Eesti piiride kaitse XIII sajandil.

Piirikate Vabadussõjas a. 1918—1920.

V

Kokkuvõte.

Sissejuhatus.

Piirikatte mõiste ja vajadus on ammu tuntud. Selle probleemi lahendamisega tegeletakse juba alates kaugest minevikust. Aegade jooksul on küsimuse akuutsus järjest kasvanud. Eriti teravaks on teinud selle küsimuse tänapäeva ja tuleviku sõdade ootamata puhkemise ja kiire arenemise võimalus. See asjaolu nõuab, et kaitseabinõude efektiivsus oleks küllalt suur, alates juba esimesest kokkupõrke silmapilgust.

Kuidas seda saavutada?

Kuigi piiride kaitse ja selleks vajalikud abinõud on ette valmistatud juba rahuajal, on siiski selge, et sõjaohu tekkimisel või sõja puhkemisel pole võimalik rakendada korraga tegevusse kõiki abinõusid, kuna suur osa neist paikneb laiali riigi territooriumil ja pole alati lahinguvalmis. Tarvis on neid jõude panna liikuma, s. o. neid tuleb mobiliseerida ja koondada piirile. Esimestena rakenduvad muidugi jõud ja abinõud, millised on alaliselt tegevusvalmis juba rahuajal; teistest jõududest rakenduvad varemini need, kes asuvad piirile lähemal, kuna kaugemal asuvad jõud saabuvad kord-korralt. Piiril olevad jõud ühes esimeses järjekorras saabuvate täiendustega moodustavad mobiliseeritavate ja koonduvate jõudude katte.

Seega piirikate on vajalikkude ja küllaldaste jõudude ning abinõude kompleks selleks, et kindlustada piiratud aja jooksul riigipiiride julgeolekut vastase sissetungi vastu. Kattetegevus ei moodusta omaette eesmärki, vaid on ainult abinõu, mille lõppeesmärgiks on julgestada mobilisatsiooni lõpuleviimist ja jõudude koondamist. Poliitilise pinge perioodil ja sõja algul lasub piirikattel peagu täielikult riigi julgeoleku tagamine.

Katte tähtsus ja väärtus on alati relatiivsed ja need sõltuvad sellest, milliseid vajadusi kate peab rahuldama ja milliselt ta on organiseeritud sõjaliste jõudude mõttes.

Kuidas lahendada piirikatte probleemi tänapäeval?

Probleem, mis oli sel alal lahendada a. 1914 ja varemadel aegadel, on suuresti erinev sellest, mis nõuab lahendamist tänapäeval. Tollal oli tarvis sulgeda vaenlase liikumine maapiiridel, pealegi kus see liikumine oli palju rohkem sõltuv ühendusteedest kui tänapäeval, kus mitmesugused maastikul liikuvad mootorveokid nõuavad kaitselt suuremat pidevust juba alates esimesest sõjapäevast. Praegusajal maapiiri sulgemine üksi ei aita, sest lennuvägi on võimeline tungima maa sügavusse alates esimestest sõjatundidest, võtma ette seal pommitamisi ühes gaasistamisega, tulekahjude tekitamisega jne., kuni õhudessantide teostamiseni sisse arvatud. Väikeriigid on ähvardatud õhust kogu territooriumi ulatuses.

Enne kui võtta seisukohta, milline peaks olema teatud riigi piirikate, paistab, et on kasulik uurida, kuidas probleemi lahendati minevikus. Selgitades mineviku kogemusi ja kindlaks määrates tingimusi, millistes käesoleval momendil viibitakse, võib täpsustada nõudeid ja aluseid, mis on olulised katteprobleemi lahendamisel teatud ajaperioodi kohta.

Piirikate on riikide elus olnud permanentseks vajaduseks kõikidel aegadel, kuid kõik ajajärgud ja riigid ei paku selle küsimusega tutvumiseks võrdset huvi, pealegi on raskendatud ülevaatlikkude ja konkreetsete andmete hankimine kasutada oleva kirjanduse kaudu. Tundub küllaldasena, kui vaatleme küsimuse arengut vaid seal, kus see on olnud iseloomulik. Sellistena võiksime siin eristada kõigepealt Rooma-Gallia ajajärku, XVI—XVIII sajandite ajajärku Prantsusmaal ja lõpuks ajajärku a. 1870—1914. Sellejuures ei tohiks kõrvale jätta ka meie oma kogemusi. Peale Vabadussõja a. 1918—1920 võiks siin kõne alla tulla veel Eesti iseseisvuse kaitsmine XIII sajandil. Viimase kohta on ilmselt vähe täpsaid ja konkreetseid andmeid, seepärast tuleb juba ette arvestada võimalust esile tuua selle ajajärgu kohta vaid väga üldisi seisukohti.

Käesolevas töös leiavad käsitlemist vaid üldised põhimõtted piirikatte alalise organisatsiooni ja korralduse alal, kusjuures on esile tõstetud ainult selliseid küsimusi, mis reljeefsemalt iseloomustavad vaadeldava ajajärgu olukorda või mis osutuvad eriti huvipakkuvaks ka tänapäeva suhtes.

I

Rooma-Gallia ajajärk.

(Skeem nr. 1.)

Rooma, alistades rahvaid ja riike, purustas alati nende sõjalised jõud ja organisatsiooni ning vallutas nende maaalad. Seetõttu vallutamisaajajärgul Rooma piirid laienesid järjekindlalt ja olid kaitstud impeeriumi agressiivsusega.

Ajal, kus Caesar langes vandeseltslaste käe läbi (44 a. e. Kr.) Rooma vallutamisaajajärk lähenes lõpule.

Vallutamiste lõppedes kerkis esile aga uus küsimus: kuidas kaitsta Rooma kui kesktuuma ümber graviteeruva 100 milj. kodanikuga impeeriumi piire.¹⁾

Küsimuse arengu vaatlemisel võib lähtuda selle klassikalisest jaotusest: I ja II sajand (tõusu ajajärk) ja IV sajand (languse ajajärk), milliste vahel anarhia periood riigikaitse alal märgib III-da sajandi teisel poolel ülemineku ajajärku.

I ja II sajand (tõusu ajajärk).

Kui Augustus sai Roomas valitsejaks (27. a. e. Kr. — 14. a. p. Kr.), siis impeerium ümbritses Vahemerd (mare nostrum) määratu rõngana, mis oli väga õhuke lõunas ja idas, kus ta kujunes kitsaks rannikuribaks, kuid eriti sügav põhjas ja läänes, kus ta hõlmas endasse Väike-Aasia,

¹⁾ Général Targe. La Garde de nos frontières. Paris, 1930. Lk. 17.

Greeka, Dalmaatsia, Pannoonia ja Hispaania, nii et Rein ja Doonau temale moodustasid looduslikud piirid.

Rooma suutis küll kustutada igasuguse revanši-idee impeeriumis eneses, kuid oma vallutuste kaitseks välise hädaohu eest oli ta sunnitud korraldama alalist piirikaitset. Eriti põnev oli see küsimus Gallias, kus Augustus ja tema järglased püüdsid kindlustada Reini jõe joone kaitset.

Rivaliteet linnade vahel tekitas riigis eneses mõnikord veriseid rahutusi, kuid Rooma ei hoolinud sellest, sest ta ignoreeris ühiskondliku korra mõistet, vähemalt selles mõttes nagu meie temast praegu aru saame. Rooma tõstis esile ainult riigi üldise huvi ja jättis tähele panemata kohapealsed või personaalsed huvid. Kui kahe linna vahel tekkis kokkupõrge, siis asjaosalised pidid küsimuse lahendama oma abinõudega, kuna seejuures tähtsaks peeti ainult seda, et riigi suveräänsus oleks respektseeritud. Ja ta oli seda. Seega sisemiselt paistis kõik olevat korras, ainult sealpool piire nähti ohtu.

Kes olid Rooma tõsisemad vaenlased?

Impeeriumi ümbritsesid barbarid, kuid nende jõudude väärtus oli väga muutlik; eriti vihased võitlused arenesid Reini kallastel germaanlastega ja Eufrati kallastel partlastega. Neis lahingutes pidid vahel ka roomlased leppima kaotustega. Peale selle oli karta, et oht samal kujul võib kerkida läänest.

Germaanlaste salgad püüdsid vahetpidamatult tungida Reini vasakule kaldale või üle ujutada Itaaliat. Nad moodustasid Roomale tabamatu vaenlase, kellega võitlused järjest uuenesid.

Partia impeerium moodustas samuti tõsise ohu: tema võimupiirkond ulatas Indiast Eufratini ja lisaks sellele ihaldasid partlased ülemvalitsust ka võimsas Armeenias, mille kattis Rooma impeeriumi idapiire.

Samal ajal Doonau basseini unistas oma impeeriumi loomisest ja otsis liitu partlastega.

Lõunas Aafrika rahvad olid alles liiga barbaarsed ja jaotatud ning ei suutnud omavahel liituda, et moodustada roomlastele tõsisist põhjust rahutuse tundmiseks.

Kokkuvõttes vaenlane esines Roomale neljal kujul:

- Reini peal, organiseerimatud barbarite hulgas, kellel polnud eeldust üheks üldiseks aktsiooniks, kuid keda nälg sundis ületama Reini ja Alpe ja keda ahvatlesid kultiveeritud maad;
- Eufрати peal, Partia impeerium, ehkki langenud juba oma endiselt suuruselt, kuid võimeline veel pingutusteks;
- Doonau peal, pool-rändrahvad, kes olid võimelised grupeeruma ühe ettevõtliku ja kõvakäelise juhi ümber;
- Aafrikas, *organiseerimata ja distsipliinita salgad.*

Piiride kaitseks roomlased dislokeerisid peagu kogu oma sõjavõu laiali piiridele, jaotades teda seal permanentsetesse laagritesse, milliseid toetati veteraanide asunduste loomisega ja kindlustuste püstitamise-ga. Viimastes olid ette nähtud alalised garnisonid. Siseriigis, välja arvatud Rooma, sõjaväge ei olnud. Ainult keisri ihukaitseväge, à 10 kohorti, à 1000 meest, asus Roomas. Sellele lisanes veel 3 politsei- ja 7 tuletõrjekohorti.¹⁾

Augustuse alaline sõjaväge koosnes 25 leegionist, kokku umbes 200 000 meest. Abiväed kahekordistasid selle arvu, seega impeeriumi piire kattis umbes 400 000-meheline armee (leegionid moodustasid jalaväe, abiväed — kerge jalaväe ja ratsaväe).²⁾

Põhimõttelikult sõjaväeteenistus oli kodanikele sunduslik, kuid praktiliselt palgalisi vabatahtlikke jätkus vajaliste

¹⁾ Knjáz N. S. Golitsõn. Vseobštšaja voennaja istorija drevnih vremen. Tšast V. S. Peterburg, 1872. Lk. 4.

²⁾ Général Targe. La Garde de nos frontièrs. Paris, 1930. Lk. 21.

koosseisude täitmiseks — seega Rooma riik õieti kasutas elukutselist sõjaväge.

Hadrianuse ajal (a. 117—138) sõjaväge rekruteeriti territoriaalselt (regionaalselt), kusjuures iga provints pidigi komplekteerima oma leegionid ja nendega kaitsma oma piire.

Kahel esimesel aastasajal Rooma sõjajõud muutusid vähe, jäädes üldiselt järgmisteks.¹⁾

— Reinil: 8 leegioni, dubleeritud 75 abiüksuse poolt, kokku 100 000 meest, milliste koosseisust olid Augustuse ajal pooled ja Antoniuse ajal üks kolmandik roomlased. Need väed olid grupeeritud kahte nn. armeesse: üks Alam-Germaanias, teine Ülem-Germaanias, kumbki ühe impeeriumi legaadi juhatuse all. Vahetevahel mõlemad armeed olid allutatud ühele üldjuhile.

— Doonau-maades	5—6 leegioni,
— Idapiiridel (Süürias)	4 „
— Egüptuses	2—3 „
— Numiidias	1—2 „
— Hispaanias	3 „

Piiridele dislokeeritud jõud asusid peamiselt alalistes leerides (castra stativa), millised olid moodustatud tähtsamatel strateegilistel punktidel. Peale selle väed toetusid impeeriumile ustava rahva (veteraanide) abile. Et abi oleks tagatud, selleks Rooma jagas piirimaid väljateeninud sõjameestele kontsessiooniks. Aleksander Severus eriti arendas seda moodust. Maad läksid pärvuse teel edasi meessoost lastele, kes omakorda teenides sõduritena, pärandasid neid samal viisil edasi oma järglastele.

Elavjõule võeti abiks ka fortifikatsioon, mida arendati piiridel progressiivselt. Et vahiteenistusega abistada piiri-

¹⁾ Knjáz N. S. Golitsõn. Vseobštšaja voennaja istoria drevnih vremen. Tšast V. S. Peterburg, 1872. Lk. 4.

kaitset, ehitati elanike kulul vahiteenistuse otstarbeks piirile kindlustusi (mullavallid, kaitsetornid). Kindlustusi püüti püstitada riigi looduslike kudele piiridele, eeskätt jõgede kallastele, et sel viisil end kergemini kaitsta barbarite sissetungide vastu. Põhjas säärasteks looduslike kudeks piirideks olid kohased Elbe ja Doonau, idas Eufrat. Rein oli kaua aega looduslikuks piiriks Gallia ja Germaania vahel.

Reini armee esialgne ülesanne oli defensiivne, kuid peagi roomlased veendusid, et barbarite pealetungide ärahoidmiseks on vajalik lüüa neid nende oma maa-aladel. Esmakordselt teostas selle vaate Drusus 12. a. e. Kr. Ta organiseeris omale kallaletungibaasi, mis koosnes rohkem kui 50 kindlustusest (castella) Reini peal. Ta kindlustas Trèves'i (Trier), Mainz'i ja Kölni. Vastavalt pealetungiplaanile mõned kindlustatud punktid omasid ka pealetungi soodustavaid omadusi, nagu Reini vasakul kaldal asetsev „Castra Vetera“ ja „Castra Aliso“, millised olid Germaaniasse ettevõetud sõjakäigu toetuspunktideks. Samuti ehitati vastavalt pealetungi-ideele sillad Bonn'i ja Gelb'i juurde. Sildu kaitsti selleks ehitatud jõelaevastikega.

Raskesti läbipääsetavad metsad katsid Germaaniat kuni Elbe'ni; roomlased tahtsid välja tungida metsade idaservale. Sisse tungides Germaaniasse, roomlased saatsid leegionide abistamiseks oma jõelaevastikud Saksa mere (Põhja mere) kaudu Veseri ja Elbe jõesuudmetesse; uputades vastase ujukaitseabinõud, tungisid nad algul üles piki Vesper'it, siis piki Elbe't peagu Haaveli suudmeni. Kuid kõik sissetungide tulemused likvideeriti germaanlaste väepealiku Arminiuse (Hermann) ootamatu kallaletungiga Variusele ja viimase leegionide hävitamisega Teutoburgi metsas (9. a. p. Kr.). Sellel kallaletungil hävitati ka roomlaste kindlustatud sõjalaager Castra Aliso.¹⁾ Kuid sellest hoolimata roomlased jätkasid oma taktikat ja Tiberiuse ajal (a. 14—37) Germanicus, ka-

¹⁾ Der neue Brockhaus. Leipzig, 1937. Aliso.

sutades Drususe kontseptsiooni, vallutas uuesti Veseri ja tungis Westfaaliasse.

Sellise tegevusega kanti piirikate Reinilt vaenlase territooriumile, mida võimaldas elukutseline ja manöövrivõimeline Rooma armee. See taltsutas germaanlasi ligemale kaheks sajandiks.

Kuid Tiberius ja tema järglased leidsid ekspeditsioonid Germaaniasse olevat liiga komplitseeritud ja otsustasid piirduda kaitsega Reini joonel.

Kui Reinil tekkisid suured linnad, tuli ka neid julgestada ja selleks viia kaitseposte Reini paremale kaldale ning sealt edasi. I sajandi lõpul Trajanus (98—117), kelle elutööks oli riigipiiride kindlustamissüsteemi väljatöötamine, asutas kindlustatud valvepostid Maini ja Doonau vahele ja hakkas neist kujundama *k a t k e s t a m a t u t t ö k e t*, millest hiljem kujunes kuulus piirijoon „limes germanicus“. Trajanuse tööd jätkasid tema järglased Hadrianus ja Antonius. Kindlustevöö, mis ulatus Neuviedi juurest (Reinil) kuni Castra Regina'ni (praegu Regensburg, Doonaul) oli umbes 500 km pikk; ta läbis Lõuna-Saksamaa, ületades Maini Hanau juures, ja oli kindlustatud vallidega, kaitsetornidega ja tugevate sõjalaagritega (vt. skeem nr. 1). Kaitse oli moodustatud siin abivägedega (15 000—25 000 meest), kuna leegionid seisis alalistes laagrites Reini vasakul kaldal. Sõjavägede poolt ehitatud hea teedevõrk võimaldas abistada vajaduse korral abivägesid. Trajanuselt ehitatud suur sõjatee Galliast Doonau provintssidesse võimaldas saata kiires korras Gallia leegione Doonau provintssidesse ja vastupidi. Lõuna pool Neckarit, Reini ja Doonau ülemjooksude rajoonis, vormeeriti piirikatteks gallialaste kolooniaid. Kolonistid jätkasid piirikindluste ehitamist ja olid kohustatud vastase sissetungi korral avaldama esimest vastupanu. Lisaks sellele kohustusele nad maksid maa kasutamise eest riigile kümnist oma lõikusest; sellest on saanudki alguse mõiste nn. dekumaatilised põllumaad (agri decumates).

Kesk-Doonaul, nagu Reinilgi, Rooma moodustas alguses defensiivse piirikaitse. A. 86 ja 87 Daakia kuningas Dekebal ületas Doonau ja purustas Domitian'i leegionid. II s. alguseks Trajanus vallutas Daakia (praegune Rumeenia) ja ehitas ka sinna kindlustevöö, mille jäänuseid on leida veel praegugi (nn. Trajanuse vall Bessaraabias), ja asutas sellele lisaks 2 veteraanide kolooniat.

Süürias ei olnud kindlustused tarvilikud, sest tühi kõrvevöö piiras roomlaste valdusi.

Aafrikas katsid Rooma linnu Atlas ja Sahaara.

Kokkuvõttes I sajandil ja II sajandi esimestel aastatel Rooma kindlustas kaitseks peaasjalikult oma looduslikke piire, Reini ja Doonaud, moodustades sealpool jõgesid ruumala (glassii), millise kindlustas barbarite vastu suurejoonelise kindlustevööga.

See oli defensiivne piirikaitse ajajärk. II sajandi teises pooles ärkas barbarite maailm. Et sellele luua vastupanu, tuli uuesti mobiliseeruda, kuid Rooma polnud enam ühisteks jõupingutusteks suuteline, kuna selleks puudusid kohased inimesed. Tsiiviliseeritud ühiskond polnud kannud enam relva sellest ajast, kui see ülesanne usaldati palgalisele (elukutselisele) sõjaväele (Mariuse ajal), kes elas impeeriumi piiridel või väljaspool seda. Sõjaväe komplekteerimiseks kõlbliku kontingendi puudumisel Rooma hakkas palkama sõdureid barbarite seast. See oli viga, mis hilisematel aegadel andis end valusasti tunda. Kuigi Rooma leegionid jõudsid võita veel barbareid lahinguväljadel, kapituleerus Rooma faktiliselt nende ees, lubades germaanlastel ja teistel barbaritel asuda oma territooriumile, et asustada laostatud ja elanikest tühjaks jäänud piiriäärseid maa-alasid. Seda barbarid püüdsidki; neile oli tarvis maad ja kas seda sai hea või kurjaga, see oli ükskõik. Sellest ajast peale ei vaibu enam barbarite pealetungid Rooma riigi põhjapiiril. Ja oht muutus järjest tõsisemaks, kuna barbarite juures hakkas arenema ten-

Skeem nr. 1

- Rooma riigi piirid I-IV sajandini
- Rooma mõjualused maad
- Riigi piiril asetsevad vallid

Der neue Brockhaus Atlas
Leipzig 1937

LISA

dents grupeeruda konföderatsioonidesse pealetungi eesmärgiga.

Anarhia ajajärk riigikaitse alal.

Alates II sajandi lõpust ja III sajandi jooksul impeeriumi kaitsekorraldus järjest halvenes. Distsipliin sõjaväes langes ja käärimine muutus üha suuremaks.

Leegionide ja abivägede vahel tekkis ja arenes lõhe. Leegionid tõmmati sisemaale, piirile jäeti vaid abiväed. Viimased rekruteerisid endid ikka rohkem ja rohkem barbaritega. Ülejooksud olid sagedased ja kandsid barbarite juurde roomlaste taktika, sõjakunsti ja näitasid kätte sissetungiteed.

Roomlased võisid arvestada sõjajõuna ainult palgalisi barbareid, kuna leegionid, komplekteerudes regionaalselt, ei tahtnud mingi hinna eest lahkuda ükskõik millisele ekspeditsioonilisele ettevõttele.

Ajal, mil impeeriumi sisemine seisukord halvenes, välis-oht kasvas.

Kaks suurt konföderatsiooni vormeerusid Reinil: frankid põhjas ja saksid lõunas. Gootid kerkisid esile Dnepri ja Dnestri suudmete vahel. Ühtlasi arenes Rooma vaenlaste juures ka sõjakunst. Samal ajal idas Partia impeerium läks pärsia printsi Saporit kätte, kes oli Rooma vihaseim vaenlane ja kes astus liitu teiste Rooma vaenlastega (gootidega).

Rooma hakkas kaotama juba maa-alasid, sest nii leegionid kui abiväed ei suutnud enam vastu panna barbarite tormijooksudele ja survele. Esimestena Rooma kaotas kaks tähtsat maa-ala, nn. dekumaatilised maad (Neckari ja Doonau ülemjooksu rajooni) ja Daakia, millised moodustasid eelruumi (glassii) riigipiiride katteks.

IV sajand (languse ajajärk).

IV sajandiks olukord riigikaitse alal kujunes selliseks, et sõjajõududel tuli riigipiiride kaitsmise kõrval tagada ka impeeriumi sisemist korda. Verised mässud kestsid umbes pool-sada aastat. Vaenlane, kellega olid liitunud juba Augustuse

ajal ka gootid, muutus veelgi tugevamaks. Barbarid ähvardasid nüüd kõiki piire. Kui esimestel sajanditel Rooma näis neile võitmatu, siis nüüd nad hakkasid tundma oma jõudu; nad olid õppinud valmistama relvi ja mõistsid organiseerida pealetungi-operatsioone.

Diokletianusel (284—305) oli selge, et piirikaitse tuleb ümber korraldada. Ta asus reorganiseerima riigikaitset uutel alustel. Kõigepealt suurendas ta sõjameeste arvu ja heitis kõrvale senise süsteemi, mille kohaselt piiride kaitse oli usaldatud piirileegionidele. Viimased jäeti küll alles, kuid lisaks nendele moodustati uus sõjavägi, mida võis saata vaenlase vastu, ükskõik kust viimane ka ei püüdnuks tungida riigi territooriumile. Uue süsteemi järgi impeeriumi kaitsejõud ešeloneeriti sügavusse ja jagati kahte täiesti erisugusesse kategooriasse (ripenses ja comitatenses).¹⁾

„Ripenses“ moodustasid kohalpüsivad piirikaitseväed (katteväed), millised asetati elama piiridele ja kes pidid seal kultiveerima maad ja ühtlasi kaitsma seda. Seetõttu nende lahinguline väärtus oli väga madal ja ei vastanud korraliku sõjaväe tasemele. Barbarkoloniste tekkis kord-korralt juurde: võidetud barbarid (germaanlased, britlased, pärslased, araablased, maurid jne.) asusid impeeriumi teenistusse elupõliselt (isast pojani jne.). Ainult veteraanid moodustasid endast arvuliselt küll nõrga, kuid omadusilt tugeva elemendi. Kõik see moodustas ühe liigi nn. kohalikke militsionääre, talupoeg-sõdureid (võrdle kasakad Venemaal). Kuigi nende üldine arv tõusis 360 000 (250 000 jalaväge ja 110 000 ratsaväge) mehele, kuid see vägi oli oma sõjalise väärtuse poolest nõrk.

„Comitatenses“ oli 200 000 meest. See moodustas väliväe, mis koosnes leegionidest ja abivägedest. Sõjakorral need väed marssisid piirile; vaenuliku tegevuse lõppedes nad pöördusid tagasi oma alalistesse asukohtadesse.

¹⁾ Général Targe. La Garde de nos frontières. Paris, 1930. Lk. 29.

See reform ei päästnud küll lõplikult riiki, kuid ta võimaldas veel kaua aega vastu panna barbarite kallaletungidele. Diokletianus ja Konstantinus oleksid heameelega uuesti kasutanud pealetungi-kontseptsiooni piirikatteks, kuid väljakujunenud rekruteerimiskord ei võimaldanud seda. See oli ikkagi „elukutseline armee“, mille põhituumaks ja kandvaks elemendiks olid Rooma kodanikud, kellede abil Caesaril, Augustusel ja nende järeltulijatel õnnestus sooritada oma kuulsaid sõjakäike. Seesugused armeed puudusid hilisematel Rooma valitsejatel. Legionäärid ja abiväed läksid isegi nii kaugemale, et keeldusid teenimast väljaspool oma sünnimaad.

IV sajandil tõusis nii väli- kui ka permanentfortifikatsiooni arengu tase väga kõrgele. Kogu riigi piirid (hiljem riigi mõlemate poolte, s. o. Lääne-Rooma riigi ja Ida-Rooma riigi piirid) olid kaetud kindlustatud joonte, suurearvuliste üksikute suuremate ja vähemate kindluste, losside ja fortidega kogu Reini, Doonau ja Eufraati ufatuses. Sõjaväe korralduse, vaimu ja sõjakunsti langemist kompenseeriti piiriäärsete kindlustega, mis vastavalt sõjaväe nõrgenemisega alatasta täienesid, et vastu seista üha tugevamaks muutuvale välisvaenlaste survele. Kuid võitlusemoraali langemisel need materiaalsed vahendid polnud võimelised oma ülesannet täitma ega moodustanud enam mingisugust tagatist riigipiiride kaitsmisel. Lisaks sellele riigi keskvoim rahva juurdekasvu tõttu paigutas piiriproovintsidesse järjekindlalt halvemat ja võõrast elementi. On selge, et kord pidi kätte jõudma aeg, millal need elemendid koos barbaritega alustavad sealt sissetungi riigi südamesse ning saavad ohtlikuks Rooma impeeriumi olemasolule.

II

Prantsusmaa.

1. XVI sajand.

(Skeem nr. 2.)

Prantsusmaa piirid XVI sajandil olid veel enamikus kunstlikud, olgugi et looduslikkude piiride otsimine algas

juba Charles VIII eelkäijate ajal. Püreneedel ja Alpidel olid looduslikud piirid juba kujunemas, kuid põhjas ja kirdes piirid jäid ikkagi ebastabiilseiks, kuigi Louis XI oli vallutanud Pikardia, Artois' ja Bourgundia vürstiriigid. Oli karta, et Prantsuse sõjajõudude eemaldumisel sõjakäigule lõunasse, algavad põhjast sissetungi Madalmaad ja Saksamaa. Hoolimata sellest võimalikust ohust, Prantsusmaa otsustas siiski teostada oma vallutamiskavatsusi lõuna pool Alpe, kus meelitasid itaalia renessansi suured aarded, ja tahtis jätkata traditsioonilist võitlust Austria vastu (Karl V vastu)¹). Madalmaade ja Saksamaa vastu katsuti piirduda kattega, toetudes seejuures fortifikatsioonile, milline tegelikult aitas sulgeda ainult tähtsamaid juurdepääse kuningriiki²).

Madalmaade vastu olid asutatud järgmised kindlustused: Calais ja Boulogne merekaldal, St. Quentin, Ham Péronne, Corbie, Amiens Somme' jõel; Luksemburgi vastu leidis kindlustusi Ülem-Oise'i peal, nagu Guise j.t.

Hiljem Henri II asutas ka idapiiride kindlused Metz, Toul ja Verdun, et teha lõppu sakslaste tungile läände. Need kindlused on etendanud määratu suurt osa ja nad on seisnud sakslaste sissetungiteedel tänapäevani. Kuid sündmused on tõendanud, et vajaliku ja ajakõrgusel seisva elavjõu puudumisel on kindlustevööst alati läbi tungitud. Vaadeldaval sajandil tuli seda ette mitmel juhul ja iga kord ähvardas riiki tõsine oht, nagu:

- 1523. a., pärast Corbie vallutamist Madalmaade poolt;
- 1544. a., kui Karl V avangardid pärast prantsuse kindlustatud liini läbistamist St. Dizier' juures, Epernay ja Châlons'i kaudu jõudsid Meaux'ni, ajades Pariisi paanikasse;

¹) Larousse du XXe siècle. Paris, 1930. François I-er (roi de France) ja Henri II (roi de France); N. Kann. Üldine ajalugu. Tallinn, 1930. Lk. 530—537 ja lk. 543—454. (Kesk- ja Uusaeg.)

²) Général Targe. La Garde de nos frontières. Paris, 1930. Lk. 32.

— 1557. a., kui Philippe II, pärast Montmorency juhatusel teotsenud prantsuse vägede purustamist St. Quentin'i juures, tungis välja Somme' joonele.

Kuid kunagi ei õnnestunud vastasel tungida maa südamesse, sest aja jooksul, kus vastase jõud olid seotud tegevusega kindluste vastu, prantslastel õnnestus alati otsustatavaks momendiks kohale tuua oma vägesid, isegi siis, kui need viibisid väljaspool Prantsuse piire, või värbida sõdureid uute vägede loomiseks.

Nii näiteks, kui sõjakäik Itaaliasse oli tõmmanud prantsuse väed hertsog Guise'i juhatusel Alpide taha (Henri II ajal), kasutas seda Hispaania kuningas Philippe II sissetungiks Madalmaadest Prantsuse põhjaprovintssidesse (1557. a.). Pikardia kuberner, admiral de Coligny, pidi Philippe II vägede löögi St. Quentin'i peale vastu võtma ainult väikese arvu meestega: 300 militsionääri, 250 jalameest ja 300 sandarmi või kerget ratsameest, kellele lisandus veel mõni kompani sõjapõgenikke, moodustasid kogu kaitsejõud.¹⁾ Kuid Coligny organiseeris mõne päevaga vastupanu, mis polnud vähem kuulus, kui Metz'i kaitse 1552. a.²⁾ Karl V vastu. Kahjuks Montmorency poolt juhutatud abiväed, kuhu koondati kõik käepärast olevad jõud, peaasjalikult Pariisi ümbruskonnast, purustati St. Quentin'i all 10. aug. 1557. a. Kuigi uut abi polnud loota, ei alistunud Coligny siiski ja jatkas vastupanu kuni 27. augustini.

Coligny tegevusel oli määratu suur tähtsus, sest heroiline vastupanu võimaldas prantslastele võita aega. Henri II sai võtta abinõusid tarvitusele vastase sissetungi pidurdamiseks ja ühtlasi ta kutsus tagasi oma väed kiires korras Itaaliast. Käsk vägede tagasitulekuks saadeti augusti keskel ja Guise jõudis Pariisi 5. oktoobril.

¹⁾ Général Targe. La Garde de nos frontières. Paris, 1930. Lk. 35.

²⁾ Larousse du XXe siècle. Paris, 1928. Coligny (Gaspard II de).

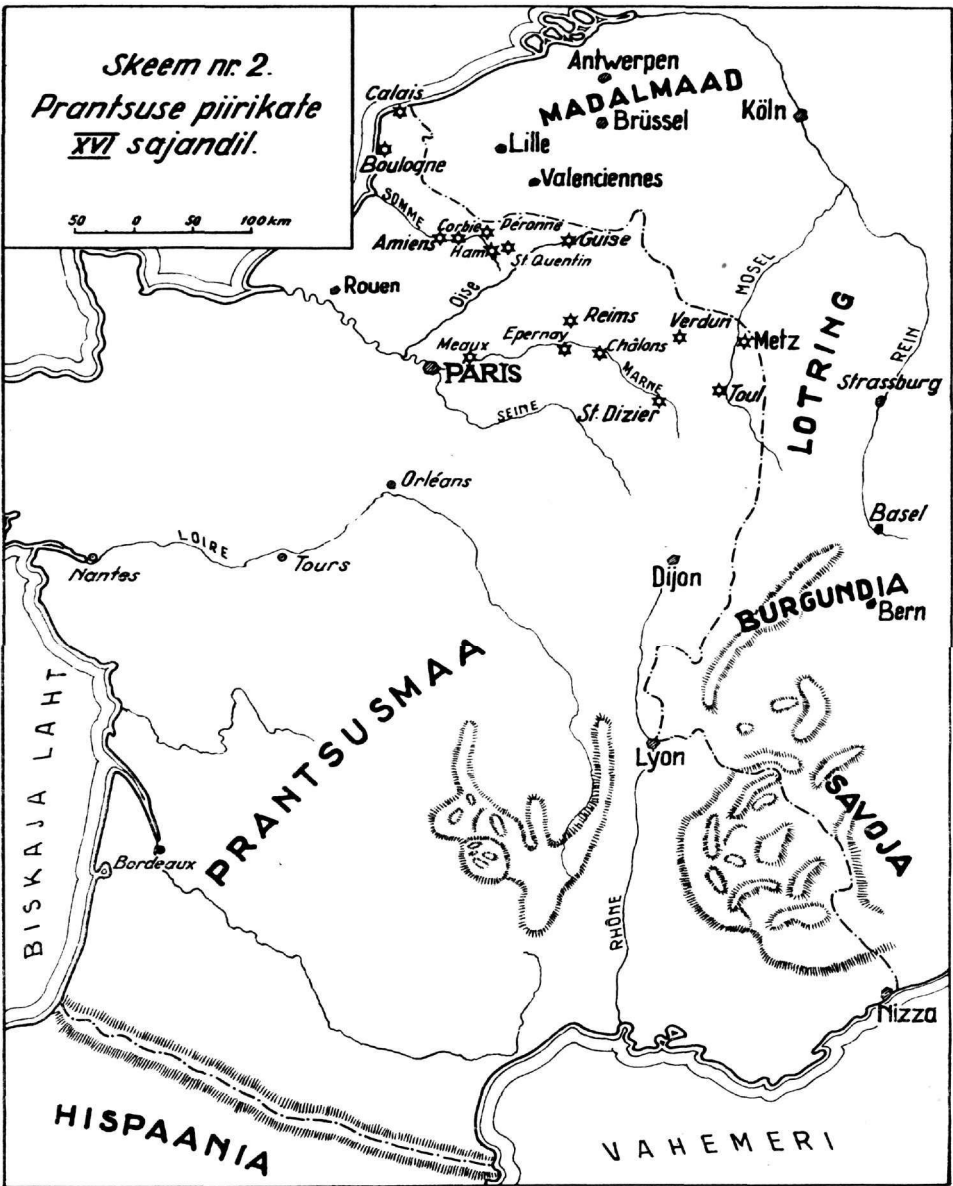
Vaenlane kaotas aga kasutult aega piiramise aktsioonides, millede asemel ta oleks võinud anda prantslastele otsustava löögi. Sellele seltsis veel röövtegevus, millele andus võidukas Hispaania armee. Samal ajal prantslased koondusid vastulöögiks, mis hävitas Philippe II armee poolt saavutatud edu. Selle eduka vastulöögi aluseks tuleb täie õigusega lugeda aega, mille saavutas Coligny oma vabra vastupanuga. Kõnesolevat juhust võib vaadelda kui klassikalist näidet kattetegevusest. Muidugi on selge, et mingisugune löögijõudude koondamine poleks olnud võimalik enam pärast Montmorency õnnetut kokkuvarisemist, kui kuningas poleks loobunud eesmärgist, mida ta taotles Itaalia sõjakäiguga. Kuid Coligny andis selleks loobumiseks ja vägede äratoomiseks vajaliku aja.

Vaadeldaval sündmustikul on palju ühist meie Vabadussõja alguse sündmustikuga. Mõlemil juhul leidis juhte, kes lootusetus olukorras näitasid suurt algatust ja ennastohverdavat ning julget vastupanu, võites saatuslikult tähtsat aega, mida kõrgem juhatus energiliselt kasutas sõjajõudude suurendamiseks ja koondamiseks otsustavateks lahinguteks. Nii Hispaania armee kui ka punaväed pärast edukat sissetungi võõrale maale andusid sõjategevuse kõrval ka röövtegevusele, mille kahjulik mõju tunduvalt vähendas vägede lahinguväärtust ja sõjaliste operatsioonide jätkamisel põhjustas teataval määral vallutamiskavade kokkuvarisemist.

Mis puutub sõjaväe organisatsiooni, siis võib öelda, et see kandis pool-permanentset iseloomu. Louis XI järglased hoidusid relvastamast rahvast suures ulatuses, kuna kartsid mässude puhkemise võimalusi. Kandvama osa sõjaväest moodustas jalavägi, mis kutsuti kokku kevadel ja sageli vabastati sügisel (frankid-vibumehed, hiljem François' I leegionid). Jalavägi jagunes suurteks alljaotusteks, nn. „salkadeks“. Rahuaegne sõjaväe koosseis oli võrdlemisi piiratud ja oli jaotatud enamikus piiridele. Sõja korral rahuaegne sõjavägi moodustas sõjaväe põhituuma, millele lisaks kuningas laskis va-

Skeem nr. 2.
Prantsuse piirikate
XVI sajandil.

50 0 50 100 km

jalikus ulatuses mehi juurde värbida. Sõjakäigu lõppedes väed oma enamikus vabastati teenistusest. Seega rahuaegne koosseis ühelt poolt moodustas kondikava sõjaaegse armee kujundamiseks, kuid teiselt poolt oli ta selleks esimeseks sõjaliseks jõuks, kes avaldas riigipiiridel vastupanu välisvaenlase sissetungide korral, s. o. teostas katet.

XVII sajand.

(Skeem nr. 3.)

Pärast seda kui Prantsusmaa XVI sajandil ehitas terve rea kindlustusi oma kunstlikel riigipiiridel, ta hakkas kasutama neid järgmisel sajandil kui baasi pealetungideks, mis olid suunatud Reinile ja Madalmaade vastu. Vallutamiseideed Itaalias heideti kõrvale ja selles suunas püüti end julgestada Alpidega.

Kuningriigi peajõud juhiti looduslike piiride suunas, eeskätt Reini peale. Rööbiti võitlusega looduslike piiride pärast jätkati ka kindluste ehitamist piiridele, sest tarvis polnud ainult lihtsat katet, vaid tugevat tagatist võimalikkude sissetungide vastu, mis olid tähistanud eelmist sajandit.

Henri IV, tagasi tõmbudes veristest ja viljatutest ususõdadest, hakkas puhastama maad austerlastest ja hispaanlastest ja kindlustama vallutatud maa-alasid. Suur arv kindlustusi Montreuil'i ja Vervins'i vahel pidi kujundama pideva kaitsevöö Madalmaade vastu. Vaadeldaval sajandil alustati kindlustuste ehitamist ka Reini joonel, kus XVIII sajandi lõpuks tekkis tugev kindlustevöö, mille loomiseks palju kaasa mõjus kuulus Vauban.

Richelieu, võimule tulles (1624. a., s. o. Louis XIII ajal), alustas energilist piiri- ja rannakindluste reorganiseerimist. Eeskätt püüdis ta korda seada ja kõvendada Somme' jõe liini (Corbie, St. Quentin, Abbeville), et kindlustada end Madalmaade vastu sõja puhuks Saksamaaga. Hilisemad sündmused tõendasid selle ettenägelikkuse otstarbekohasust. Richelieu oli seotud veel sise- ja usuvõitlustega (La Rochelle'i piiramine

1627—1628), kui tekkis oht prantslaste toleaja põliste vaenlaste poolt. Saksa armeed koondusid Elsassi, kuna hispaanlased organiseerusid Luksemburgis.

Võitlused algasid 1635. a. Madalmaades ja töid esialgu prantslastele kaotusi. Et neid tasa teha, võttis Richelieu ise 1637. a. ette kolm pealetungi:

- põhja poole Strassburg'i Veimari hertsogi juhatusel,
- Milaanosse — marssal Crequi juhatusel ja
- Franche'i krahvkonnas prints Condé (Suure) juhatusel.

Põhjapiiril, Madalmaade vastu, puudusid suuremad väed, kuna siin loodeti piirikindlustele. Vaenlased püüdsid seda olukorda kasutada ja valmistusid sissetungiks Pikardiasse ja Ülem-Elsass'i. Ajal, kus prantslaste tähelepanu oli pöördud itta (Nancy, Strassburg, Franche'i krahvkond) ja Itaalia vastu, algaski vastane tegevust põhjas ning tungis 2. juulil 1636. a. Mons'i ja Valenciennes'i rajoonist Chimay peale. Pealetungi jätkudes Capelle alistus 9. juulil. Prantslased saatsid vastu käepärast olevad jõud, kuid sissetung jätkus. Bohain ja Catelet langesid vaenlase kätte 22. juulil ja 2. augustil oli vaenlane juba Somme' peal. Tee Somme'elt Pariisi oli lahti, kuid vaenlane ei julgenud edasi tungida. Samal ajal Prantsuse väed koondusid Oise'i jõe peale (St. Denis rajoonis), kuhu mõne nädalaga koguti 30 000 jalameest ja 12 000 ratsameest. Väed jäid passiivseiks ja hakkasid endid kindlustama St. Denis' juures. See osutus liigseks ettevaatuseks. Pärast Corbie vallutamist 15. aug. vaenlane jäi paigale ja novembris tõmbus lahinguta tagasi.

Richelieu võimuloleku ajal Prantsusmaa laiendas kogu aeg oma piire. See jätkus ka Richelieu' järglase Mazarin'i ajal, mistõttu Prantsusmaa piirid olid 1648. aastaks kohati edasi nihkunud kuni 200 km. Piirikaitse küsimus kerkis üles uuel kujul.

Nüüd tuli organiseerida kaitseks Maas'i joont, nagu eelmisel aastasajal kindlustati Somme jõe joont. Eeskätt otsus-

tati ehitada röövsalkade vastu reduudid jõe koolmetel, arvult 38 tk. (Stenay kuberneril Thibaud' ettepanek a. 1644.) A. 1646 asuti reduutide ehitamisele. Igale reduudile oli sõjakkorraks ette nähtud kümnemeheline garnison, mis osalt koosnes naabruse külaelanikest.¹⁾

Hiljem Vauban täiendas seda süsteemi, tehes ettepaneku oma kuulsa „raudse vöö“ ehitamiseks põhjas ja idas. Paistis olevat saabunud aeg alustada töid uue ratsionaalse programmi järgi, püstitades kaitseehitisi uute konstruktsioonide kohaselt ja lammutades vanu ehitisi (Vauban'i memuaarid 1678—1696).

Kindlustuste joon oli hõre, nad seisid üksteisest kaugel ja nende garnisonid olid väikesed selleks, et sulgeda ka vaheksid või vastu pidada üksikult (isoleeritult). Vauban püüdis saavutada pidevust, mis tal teatud ulatuses ka õnnestus tänu oma suurele mõjule kuningale riigikaitse küsimuste alal.

Prantsusmaa põhjapiiril seati korda kindlustused: d'Avesnes, Cambrai, Bouchain, Arras, Doullens, Bethune ja Aire (Somme'i liini ees).

Idapiiril, Ülem- ja Alam-Elsassis (alates 1681) moderniseeriti ja ehitati järgmised kindlused: Belfort, Hünigen, Breisach, Freiburg, Strassburg, Kehl, Fort-Louis (1687), Forbach (Mont Royal), Landau (1688) ja Luksemburg.

Vajaliku aja võitmiseks kuni kindluste lahinguvalmis seadmiseni loeti tarvilikuks luua kindlustatud liini ette veel ruumala, glassii, ja ehitada sinna tõkkekindlustusi.

Väejuhatuse arvates pidi kindlustuste olemasolu võimaldama kokku hoida jõude nii kvantitatiivselt kui kvalitatiivselt.

Tavaliselt kindluste garnisonid moodustas miilits ühes alalisväe spetsiaalosadega. Võib isegi öelda, et miilits etendas üldse suurt osa territooriumi kaitsel. Näiteks Boulonnais' miilits vormeeris jalaväe ja draguni rügemente, kes iga

¹⁾ Général Targe. La Garde de nos frontières. Paris, 1930. Lk. 43.

sõjakäigu korral kõvendasid Artois' ja Flandre'i kindlustuste kaitset. Aasta-aastalt kasvanud vajadused relvastatud jõu alal õhutasid elustama täielikult miilitsa süsteemi provintside (endised frankide vibumehed, end. leegionid). See süs-

teem, hoolimata selle teostamise raskustest, pandi maksma igal pool, isegi äsja vallutatud provintssides.

A. 1675 kui kuningas uuesti kokku kutsus endised laialilastud rügemendid, siis välivägede korraldamisel tekkis suur puudus meestest, mida polnud võimalik rahuldada ka intensiivsete sõdurite värbimisega Šveitsist. Sellest tekkis teatud oht kindluste garnisonidele, kuna paljud väliväeüksused vormeerusid garnisonivägede arvel, püüdes neilt üle võtta kõiki mehi, kes vähegi olid välja õpetatud. Seda kasutasid kohalikud kubernerid ja komandandid, kes palkasid odavalt noorsõdureid, et neid siis kasuga edasi müüa välivägedele. Nii-suguse tegevuse tagajärjel kindlused kippusid tühjenema.

Garnisoniväed tegid läbi mitmesuguseid muudatusi. Esi-algul moodustati nad küllalt tugevatena (12 komp. šveitslasi ja 110 komp. prantslasi), siis uuesti kaotati (1661—1663) ja lõpuks asendati kompanitega alalisväe rügementidest. Nende korraldus oli väga juhuslik: algul grupeeriti kompanid pataljonidesse nelja kaupa ja siis kaheteistkümmene kaupa.

Hiljem olukord muutus. Kindluste tähtsust hakati mõistma paremini ja a. 1667 jaotati sõjavägi lõplikult garnisoni- ja välivägedeks. Nii ühes kui teises oli organisatsioon pataljonis ühtlane ja nimelt 16 kompanit, milledest üks grenaderikompani. Seejuures garnisonivägede arv kasvas pidevalt.

Pärast Ryswick'i rahulepingut (1697)¹⁾ demobiliseeriti 32 rügementi. Neid vajati uuesti XVIII sajandi algul, kui tekkis kriitiline moment vaenlase sissetungi tagajärjel.

Kokkuvõttes XVII sajandi piirikatet iseloomustab kindlustuste kasvav tähtsus. Vaubani kindlustevöö, selle looja enda arvates, pidi suutma takistada iga sissetungi territooriumile ja moodustama ühtlasi ka selle viimase reaalse kaitse.

¹⁾ Larousse du XXe siècle. Paris, 1933. Ryswick (traité de).

Prantsusmaa oli saavutanud jälle endale looduslikud piirid ja püüdis neid alal hoida. Territooriumi kaitse-idee pääseb esikohale ja seda püütakse realiseerida kõigi abinõudega. Väliarmeed, toetudes piirikatte alal kindlustustele, millede kaitse osaliselt oli usaldatud kohapealsele elanikkonnale, olid määratud selleks, et tagasi tõrjuda vaenlase sissetunge. Kuid väliarmeede olemasolu peamiseks õigustuseks oli see, et nende abil viia sõda vaenlase maa-alale. Iga sõjakäigu algul pidid Prantsuse armeed kiiresti liikuma väljaspoole oma riigi piire, et rünnata vastast veel enne seda kui vastase armee on tegevusevalmis, püüdes lüüa enne tugevat ja siis nõrka. See tarkus baseerus mõttele, mida oli palju hõlpsam omaks võtta kui realiseerida. Piirikindlustused olid mõeldud eeskätt selleks, et takistada vastase ootamatut sissetungi, mis alati näis olevat võimalik, kuna Louis XIV oli vastuolus ja vaenus kogu Euroopaga, eriti oma valitsemise lõpuperioodil.¹⁾

XVIII sajand.

(Skeem nr. 3 ja 4.)

XVIII sajandil on huvitav vaadelda Prantsuse piirikaitse korraldamist vaid Louis XIV valitsemise ajajärgul, kus Prantsusmaa oli sunnitud sõda pidama koaleerunud Euroopa vastu. Pärast Louis XIV valitsemist kuni revolutsioonini oli Prantsusmaa piiridel suhteliselt rahulik, kuna sellel perioodil Prantsuse armeed võitlesid peamiselt väljaspool oma riigi piire (Saksamaal ja Itaalias), kus nende tegevus oli üldiselt edukas ja üksikud ebaedud kompenseeriti võitudega. Sellel perioodil vaenlane ei tunginud kordagi Prantsusmaale ega ähvardanud Pariisi.

Prantsuse juhatuse esimeseks püüdeks Hispaania pärlusesõja alguseks oli tagada endale maa-alad Vaubani kindlustevöö ees. Selline ettevõtte pidi võimaldama võita aega ja

¹⁾ Larousse du XXe siècle. Paris, 1931. Louis XIV (roi de France); N. Kann. Üldine ajalugu. Uusaeg ja kõige uuem aeg. Tallinn, 1931. Lk. 48—77.

tagama riigi territooriumi sõjalaastamise eest. See printsiip leidis julma rakendamist juba 1688. a. Pfalzis. Nüüd 1701. a. 20 000-meheline Prantsuse armee vallutas ootamatu löögiga Hollandi kindluste joone ja okupeeris hispaanlaste kindlused Ecluse'ist kuni Maas'i jõeni. Sõda paistis algavat õnnelikult, sest prantslastel oma liitlaste kaasabil õnnestus vallutustega Prantsusmaa piire laiendada Escaut' jõe suudmeni ja Doonau, Inni (Doonau haru) ja Mincio (Po haru) jõgedeni. See oli otstarbekohane ettevaatus, sest ebaõnnestumised ei lasknud kaua oodata. Varsti järgnesid kaotused üksteisele: Höchstädt (Donaul) a. 1704, Remillies a. 1706, lüüasaamine a. 1707, mille tagajärjel Prantsusmaa kaotas Suse'i, Exilies'i ja Fene-strelle'i; sellele järgnes kaotus Oudenarde'i juures a. 1708. Iga aastaga Prantsusmaa nõrgenes ja oli sunnitud tagasi tõmbuma oma piiridele. Eriti Lille'i piiramisega prints Eugèn'i poolt (1708. a.) sattus prantsuse kaitsesüsteem raskustesse. Sellele järgnev periood 1708—1712. a. oli prantslastele ahas-tuslikumaks ajajärguks, kus maa oli sügavas vaesuses, armee lagunened, ohvitserid kahtlesid edus, sõdurid olid näljas ja palja jalu. „Meil puudub raha ja tugev võim,“ kirjutas selle aja kohta tuntud prantsuse kirjanik F. Fénelon.¹⁾ Selles raskes olukorras Louis XIV oli sunnitud pöörduma abi saamiseks rahva poole. Prantsuse rahva auks peab ütlema, et ta ei jäänud külmaks ja tõestas oma patriotismi, toetades riigi julgeoleku tagamist materjaalselt ja astudes suure vaimustusega sõjaväeteenistusse.

Sellises olukorras algas otsustav võitlus Prantsuse piiride pärast. Ainuke, kes selles segases ja raskes olukorras ei kaotanud pead, oli kindral Villars, kes juhtis tähtsamat või nn. peaarmeed. Seda võitlust piiride pärast iseloomustab see tähtis osa, mida etendasid kindlused. Peab tunnistama, et see oli Vaubani kindlustevõrk, mis sellel raskel katsumisperioodil võimaldas Prantsusmaal toibuda ja koonduda uueks vastu-

¹⁾ Général Targe. La Garde de nos frontières. Paris, 1930. Lk. 52—53.

löögiks koaliseerunud Euroopale. Siin võib öelda, et õieti Vaubani töö päästis kuningriigi. Vauban oli siis juba surnud, kuid tema töö saavutused elasid teda üle. Kulus enne kolm aastat (1709—1712) kui vaenlased suutsid läbi murda Prantsuse kindlustatud piirivööst.

Prantsusmaa vaenlased, hoolimata oma vägede edust, nagu hertsog Marlborough ja prints Eugène'i võit marssal Villars'i üle Malplaque' juures 1709. a., ei sõandanud tungida läbi kindlustevõrgu, vaid algasid kindluste piiramist, kus fortifikatsioon etendas tähtsat osa Prantsuse arvuliselt kokku kuivanud ja nõrkenud armee vastupanu juures. Pole kahtlust, et ainult kindluste vastupanu tõttu prantsuse välisarmeel osutus võimalikuks astuda lahingusse Malplaque' juures (1709. a.); samuti kogus end välisarmee uuesti kindluste joone varjul enne pealetungi Denain'ile (1712. a.), kus marsal Villars saavutas võidu prints Eugène'i üle. Denain'i võidu järel oleks võidud osava ja energilise löögiga vastane Prantsusmaalt isegi välja ajada.

Kindluste garnisonid moodustas peagu tervikult, nagu eelmistegi sõjakäikude ajal, miilits. Viimase organisatsioon leidis alati elustamist ja arendamist ohtude kujunemisel. Sama teed pidi käima ka Louis XIV. Miilitsa tegelikuks ümberkorraldajaks sellel ajajärgul oli Louis XIV raha- ja sõjaminister Chamillart, kes uuesti seadis jalule miilitsapataljonid à 13 kompanit à 45 meest. Need pataljonid (nimetusega „seconds“) liitusid 70 jalaväerügemendiga, kellel polnud rohkem kui à üks pataljon¹⁾. Hispaania pärilusesõja ajal need väeosad polnud rakendatud mitte ainult garnisoni- ja tagalateenistusse, vaid tihti leidsid kasutamist ka väliväes. Õieti need olidki samad väed, kes koos regulaarväe rügementidega olid võidukad Denain'i juures.

Kokku võttes võib märkida, et Louis XIV valitsemise viimastel aastatel kujunes kriitiline periood, kus olukord

¹⁾ Général Targe. La Garde de nos frontières. Paris, 1930. Lk. 54.

muutus selliseks, et mure riigikaitse pärast sidus kõikide kodanikkude meeli. Maad otsustati kaitsta maksku mis maksab ja sellest pidi osa võtma kogu rahvas, hoolimata sellest, millise koorma see ka kodanikkudele peale ei paneks. Sõda oma kestvusega ja tagajärgedega pani kõik rahvaklassid mõtlema riigipiiride kaitsele ja tõstis üles probleemid, mis seovad meid veel tänapäevalgi. Selle lõpptulemuseks oli sõjaväe sundteenistus, olgugi et veel viiskümmend aastat hiljem kasutati riigipiiride kaitseks ka miilitsat (inglise väed, kes maandusid 1758. a. Saint-Malo's, Cherbourg'is ja Saint-Gast'i poolsaarel, purustati prantsuse rannamiilitsa poolt; viimane koosnes meestest 16-st kuni 60 aastani).

Napoléon I sõdade perioodil ei kerkinud Prantsusmaal kunagi teravalt esile piiride kindlustamise vajadus ega sünnitanud raskusi piirikatte korraldamine, sest sõjad sellel perioodil toostusid peamiselt väljaspool Prantsusmaa piire. Kattetegevus esines siin vaid jõudude koondamisel ja sõjakäikude või operatsioonide julgestamisel¹⁾.

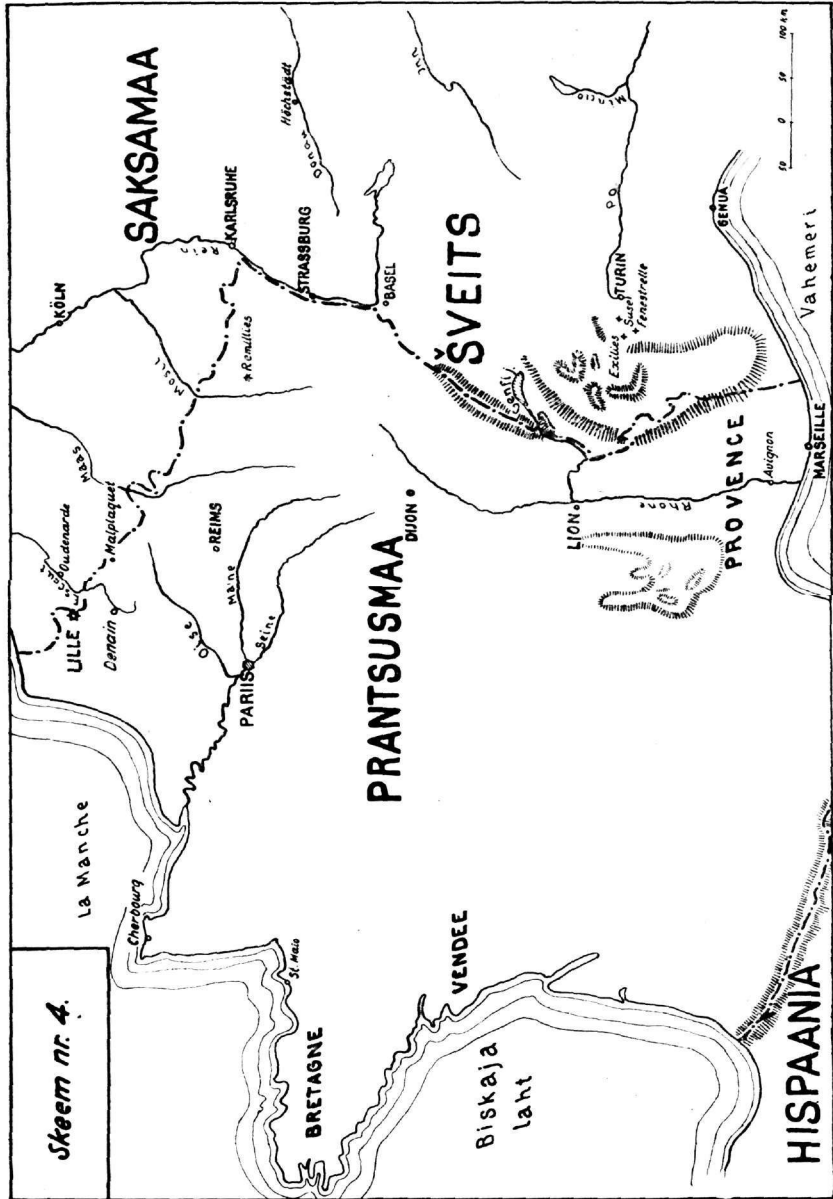
¹⁾ Kuigi see kaldub kõrvale käesoleva kirjutise otsesest eesmärgist, kuna puudutab rohkem kattevägede tegevust ja juhtimist kui piirikaitse alalist organisatsiooni ja korraldust, oleks siiski huvitav siinkohal märkida prantslaste kattetegevust 1800. a. sõjakäigu ajal.

Napoléoni tagasijõudmisel Egiptuse sõjakäigult kannatasid prantslased Euroopas pea kõikjal ebaedu. Inglismaa, Austria, Venemaa ja Preisimaa olid koaleerumas ühiseks aktsiooniks Prantsusmaa vastu. Prantsusmaa sõjalised jõud ei olnud küllalt tugevad, et vastu panna liitlaste ühisele aktsioonile. Napoléoni katsed rahu sobitada nurjusid.

Napoléonil oli nüüd selge, et sõda on paratamatu. Nähes, et vastaste koalitsioonist ei saa nii ruttu asja, ja et peamiseks vastaseks osutub Austria, otsustas ta viimase vastu kohe aktiivselt välja astuda. Peamiseks sõjateatriks pidi kujunema Itaalia.

Enne väljaastumist Itaaliasse tuli aga tagada Prantsusmaa piiride julgeolekut Inglismaa ja Preisimaa vastu. Vastavalt sellele Napoléon määras Vendée'sse, Bretagne'sse ja Hollandisse kolm tugevat korpust kindralite Brune'i, Bernadotte'i ja Augereau' juhatusel ning koondas Reinile ja osaliselt Sveitsi 120 000 meest kindral Moreau juhatusel. Kindral Masséna pidi 30 000 mehega teostama kaitset Genua rajonis, et takistada austerlaste sissetungi Lõuna-Prantsusmaale (Provence'i).

Sellega oli ka kogu Prantsuse armee tegevusse rakendatud. Paistis, et Prantsusmaa ainult kaitseb end piiridel. Moreau asumine peajõududega Reinile koondas sinna kõikide tähelepanu. Suur oli aga üllatus ja kokku-

III

Ajajärk a. 1870—1914.

Piirikate Saksa, Prantsuse sõjas a. 1870—1871.

(Skeem nr. 5.)

Viini kongressi poolt 1815. a. määratud Prantsuse-Saksa piir oli strateegilises mõttes Prantsusmaale ebasoodus. Piir tugines Reinile ainult Baselist Lauterburgini (umbes 150 km), ülejäänud osas oli aga nihutatud Reinilt läände ja kulges piki Lauteri ja Saari jõgede orgusid, osalt väljaspool igasugust looduslikku joont. Sellega Prantsusmaale osutus Rein ainult väikeses ulatuses kaitsejooneks ja sedagi mitte täielikult, sest vastaskallas oli sakslaste valduses. Lauterburgist põhja poole, kus puudusid looduslikud tõkkejooned, kaitse pidi tuginema kindlustele. Viimaseid ehitati vastase võimalikkude sissetungi suundadele¹⁾.

Sakslaste sissetungimiseks Prantsusmaale, peamiselt Pariisi peale, oli viis järgmist suunda²⁾.

1. Basel, Belfort, Vezoul, Chaumont, Troyes (Pariisini umbes 500 km) suund.

Sellel suunal asetseis tugev kindlus Belfort, mis sulges Vogeside ja Jura mägede vahelise läbikäigu.

2. Pfalzburg, Luneville, Nancy, Toul, Witry (Pariisini umbes 450 km) suund. Sellel suunal asetseisid kindlused Strassburg (garn. 10 000), Pfalzburg (garn. 2 000), Luneville (garn. 2 000), Toul (garn. 2 000) ja väga nõrgalt kindlustatud Witry.

mine vastaste leeris, kui Napoléon 1800. a. mai lõpul ilmus 100000-lise armeega üle Alpide Itaaliasse.

Selgus, et Napoléon kasutas eelnimetatud kattetegevust mitte üksi Prantsusmaa piiride kaitsmiseks, vaid ka uue armee loomiseks. Selle armee saavutas tema rea kuulsusrikkaid võite ja, kokkukõlastades Itaalia ja Reini armeede tegevust, sundis Austria kapituleerima (N. Polevoi. Istorija Napoleona. Tom vtoroi. Sankt-Peterburg, 1846. Lk. 66—71).

¹⁾ N. P. Mihnevits. Voina meždu Germanije i Frantsije 1870—71. S. Peterburg, 1897. Lk. 131.

²⁾ Sama, lk. 104—107.

3. Saarbrücken, Metz, Verdun, Châlons (Pariisini umbes 400 km) suund. Siin asetsevad kindlused Metz, Tionville ja Verdun; peale selle seda suunda lõikasid läbi jõed Mosel, Maas, Aire, Aisne ja Marne. Negatiivseks asjaoluks oli, et see suund möödus Vogesidest, mistõttu sissetung selles suunas oli vähem takistatud.

4. Luksemburg, Longwy, Reimsi (Pariisini umbes 350 km) suund, mis on eespool loetletuist lühem; see suund möödus samuti kui eelmine suund Vogesidest ja peale selle veel Moseli jõest. Kuid et Luksemburg oli kuulutatud neutraalseks, siis siit ei oodatud vastase pealetungi.

5. Suund Belgia piirilt Mons'i kindluse kaudu Laoni, Soissons'i peale (Pariisini umbes 250 km). See on kõige lühem suund, kuid ka siit ei oodatud vastast.

Nendest viiest suunast soodsamad ja lühemad olid tagatud erapooletute maadega. Sissetung võis teostuda ülejäänud kolmel, millised olid aga kaitsitud esimese järgu kindlustega (Belfort, Strassburg, Metz). Sakslastele osutus soodsamaks Saarbrückeni, Metzi suund (oli lühim, möödus Vogeside mägedest, oma seljatagust kaitsesid kolm tähtsat kindlust — Köln, Koblenz, Mainz), mille nad tegelikult ka valisid 1870/1871. a. sõjas. Kuid ka sellel suunal maastik ei annud otsustavat paremust sakslastele. Kindluste ajakõrgusel hoidmine ja tugeva kaitsearmee moodustamine, mis teotsemisel oleks tuginenud kindlustele, oleks suutnud tõkestada vastast kuni mobilisatsiooni täieliku läbiviimiseni. Kuna Prantsusmaa ressursid nii inimjõus kui ka materjalis olid kahtlemata suuremad, siis aeg oleks töötanud prantslaste kasuks. Vajalikku aega pidi tagama kaitsearmee toetatuna kindlustest. Seda mõistsid ka sakslased, ning vastavalt sellele oli nende eesmärk võimalikult kiire löögiga anda prantslastele otsustav löök. Siiski Saksa ühendatud suurriik oli veel noor, mistõttu püüti teotseda ettevaatlikult, et mitte enne välja kutsuda lahinguid kui kõik jõud on koondatud ja kui võib kindel olla võidule.

Sõjakuulutamisel algasid mõlemad vastaspooled peajõudude koondamist piirile, kusjuures kumbki pool kattis koonduvaid vägesid väga nõrgalt. Et aga prantslased ei olnud sõjaks niivõrd ette valmistatud kui sakslased, pealegi prantsuse komplekteerimise süsteem ei võimaldanud sama kiiresti vägede koondamist kui seda suutsid sakslased, siis tekkis paratamatult olukord, kus saksa sõjaliste jõudude strateegiline hargnemine 1870. a., tänu eeskujulikule mobilisatsiooni ja raudteevõrkude ettevalmistusele, võis teostuda ilma igasuguse takistusega otsekui rahuaja olukorras¹⁾.

Esimeseks mobilisatsiooni päevaks oli 16. juuli 1870. a. Juba mõne päeva jooksul sakslased koondasid vägede koondamisrajooni (Köln, Koblenz, Bingen, Mainz) varustuse tagavarad 6-eks nädalaks. Ühes sellega oli ka tarvis julgestada koondamisrajooni vastase kallaletungide eest, kuigi ei olnud käepärast välja panna selliseid jõude, mis vastase eduka pealetungi oleks võimatuks teinud. Küllaldaseks poeti esialgu tähelepanelikust piiri jälgimisest ja sellise arvu sõjaväe ettenihutamisest, mis oleks vastasele sisendanud teatud hirmu ja tagasihoidlikkust. See oli eriti vajalik sellepärast, et liikus kuuldusi prantslaste pealetungi ettevalmistusist.

Prantslaste liikumise jälgimine tehti ülesandeks Reini ja Pfalzi provintside kindlustele, millised täiendati sõjaaegsete koosseisudeni.

Koondusid kolm armeed, millede katteprobleemid olid üksteisest erinevad.

I armee oli kaitstud Luksemburg'iga, kust vaevalt võis oodata prantslaste pealetungi.

16.—25. juulini Trierist kuni Bliskatelini (Reini provintsi) 68 km joonel asusid 3 jalaväe- ja 2 ratsarügementi, kokku umbes 10 000 meest. 25. juulil saabus Bliskatellisse veel üks ratsarügement. Kuna seda katet ei saanud pidada

¹⁾ N. P. Mihnevits. Voina meždu Germanije i Frantsije 1870—71. S. Peterburg, 1897. Lk. 131.

küllaldaseks ja II armee vastu kardeti prantsuse 150 000-mehelise armee pealetungi enne kui II armee jõuab koonduda, siis viidi II armee koondamine 6 päevateekonna võrra tahapoole, et ruumi abil võita armee koondamiseks vajalikku aega, mida nõrgad katteväed ei olnud suutelised tagama.

III armee ees Homburgist Lautenburgini (Pfalzis) 72 km pikkusel joonel 16.—19. juulini oli 3 pataljoni ja 5 eskadroni (alates 22. juulist 6 eskadroni) asetatud piirist 6—24 km kaugusel. See kate oli toetatud ühe jalaväebrigaadi ja teiste eriväelike osade poolt (Landaus ja Hermesheimis).

Sellega 23. juulil oli piir 140 km ulatuses kaetud 16 jalaväepataljoniga ja 14 eskadroniga¹⁾. Kuid juba 24. juulil, s. o. 9-dal mobilisatsiooni päeval seisukord muutus: Pfalzis asus juba tervikuna 4. Baieri diviis ja Reini paremal kaldal Badeni diviis 18 ratsaeskadroniga, olles valmis toetama Baieri diviisi. Sellejuures ratsaosad olid täies, jalavägi umbes $\frac{2}{3}$ koosseisus. 13. mob. päevaks kõvendati katet sedavõrd, et see võis vastu panna ka tugevale vaenlase eelväele. 18. mob. päevaks olid Saksa armeed koondunud ja manööverivalmis; piirikate oli oma ülesande täitnud ja piirikatteväed muutusid armee eelväeks.

Täiendavalt piirikatte kõvendamiseks Baieri Pfalzis, Bienwaldis ja viimast läbival raudteel ehitati barrikaadid. Lauteburgist (Karlsruhe lähedal) Hunningenini (Reinil, Šveitsi piiri ääres) katkestati igasugune liikumine Reini ülekäikudel ja moodustati seltskondlik vabatahtlik piirivalve. 16. juulil lahutati Kehl'i sild, kusjuures silla pontoonid veeti laevadel ära ja 22. juulil õhiti silla parempoolsed tugisambad. Maxau ülekäigu (Karlsruhe lähedal) kaitseks ehitati sillapea, kuna seda ülekäiku oli tarvis säilitada kauemini. Kaks vedurlaeva pidid vajaduse korral pukseerima selle silla osad Hermesheimi. Prantsuse suur-

¹⁾ N. P. Mihnevitš. Voina meždu Germanije i Frantsije 1870—71. S. Peterburg, 1897. Lk. 132.

tükipaatide vastu, millised võisid ilmuda Strassburgi juurde, ehitati ülalpool Maxau silda tõkked ja asetati kohale kaheksast 12-naelalisest suurtükist koosnev patarei. Samuti tõkestati Murga jõesuu Rastatti juures. Selleks puhuks kui vaenlane katsuks ületada Reini, oli ette nähtud raudteede purustamine Reini ja Kinzigi jõgede orgudes. Peale selle oli ette nähtud ka mõnede maanteede purustamine. Purustus-tööde läbiviimiseks jäeti Oberkirchi vastav lentsalk.

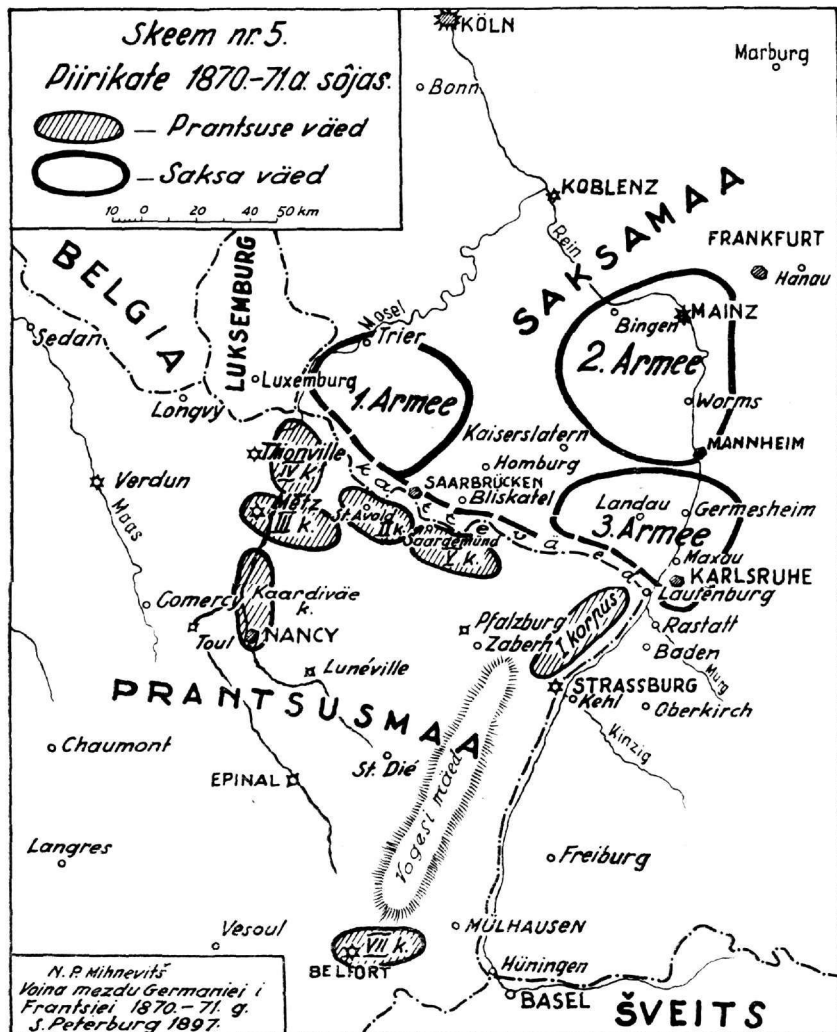
Praantslased algasid oma vägede koondamist Strassburgi, Metz'i rajooni ühel ajal reservistide kokkukutsumisega. Koondamine ei läinud aga kuigi lodusasti, sest sel alal puudus tsentraliseeritud juhtimine. Ka armeede vormeerimiskava ei olnud küllalt sirgjooneline. Algul kavatseti vormeerida 11 korpust ja nendest moodustada kaks tegevarmeed, ühes 4 ja teises 3 korpust, ja kaks tagavara-armeed à 2 korpust. Lõpuks vormeeriti üks kaheksakorpusediline armee (Reini armee), kelle etteotsa asus Napoléon III.

Korpused koondusid II korpuse kattel järgmiselt: kaardiväekorpus — Metz'i, Nancy rajooni; I korpus Strassburgi rajooni, kuhu jõudis juuli viimastel päevadel; II korpus — St. Avold'i rajooni 18. juuli õhtuks; III korpus — Metz'i rajooni 20. juuliks; IV korpus — Thionville'i rajooni 20. juuliks; V korpus — Saargemünde rajooni 18. juuliks; VI korpus, kes ühtlasi pidi moodustama tuuma reservarmeele, Châlon'i, Soissons'i, Pariisi rajooni; VII korpus — Reini ülemjooksu ja Belfort'i rajooni.

Kolm reserv-ratsadiviisi koondusid Pont-à-Mousson ja Luneville rajooni.

Ajutiselt reservi jäetud väeosad pidid edaspidi moodustama VIII, IX, X ja XI korpused, kuid need jäidki tegelikult vormeerimata.

Koondamise esimesel perioodil prantslased saavutasid ajutiselt arvulise ülekaalu, kuna nad vedasid oma väeosad mobiliseerimatult piirile, kuhu pidid mobiliseeritavad täiendused järele saadetama. Kuid tekkinud ülekaal jäi kasuta-

mata, sest prantslastel puudus kindel tegevuskava. Koon-
damise lõpuperioodil läks aga arvuline ülekaal sakslaste
kätte ja kui 4. augustil koondamise lõpetanud Saksa armeed
algasid sõjategevust, siis Prantsuse armee ei olnud veel

täiesti tegevusvalmis. Prantsuse katteväed ei suutnud pidurdada sakslaste pealetungi ja seetõttu Prantsuse korpused kisti plaanikindlusetult lahingusse ning initsiatiiv läks sakslastele. Prantsuse mitte veel täiesti võitlusvalmis armeed tabanud sakslaste löök kujunes saatuslikuks Prantsuse armee edaspidisele tegevusele.

1870—71. a. sõda näitab kujukalt tugeva kattearmee vajadust, mis on suuteline tagama mobilisatsiooni läbiviimist ja vägede koondamist ettenähtud sõjateatrile. Sellejuures kattearmeel tuleb anda kindlad, peensusteni läbimõeldud ülesanded, millised on kokkukõlas tegevuse üldise plaaniga.

Prantsusmaa piirikate a. 1872—1914.

(Skeem nr. 6 ja 7.)

Prantsuse-Saksa sõda lõppes 1871. a. Frankfurdis sõlmitud rahulepinguga, mille järgi prantslased kaotasid Elsassi, välja arvatud Belfort, ja osa Lotringi, millega neilt võeti Reini, Strassburgi, Metz'i joon.¹⁾ Prantsuse piir Saksamaaga Belfort'ist kuni Longwy'ni, s. o. ca 300 km ulatuses, jäi lahutiseks. Tuli luua uus piirikaitse-organisatsioon, mis kannab selle rajaja, kindral Séré de Rivières'i nime. Kindral Séré de Rivières oli aruandjaks 1872. a. asutatud komitees, mille ülesandeks oli välja töötada üldine kaitsesüsteem idapiiril Calais'ist kuni Nizza'ni. See kaitsesüsteem pidi omama suurt sügavust (kuni Pariisini) ja vastama moodsa sõja nõudeile.

Loodava kaitsesüsteemi eesmärgiks oli katta mobilisatsiooni, vägede koondamist, armeede hargnemist, ette valmistada sissetungi vastase alale ja organiseerida nii piiril kui ka sisemaal tugevad toetuspunktid, piiramata sellega operatsiooni-vabadust, tõstes vaid territooriumi strateegilisi omadusi. Selle kava realiseerimiseks eelistati „kindlustatud piirkondade (regioonide)“ süsteemi rakendamist „isoleeritud välikindlustiste“ süsteemile.

¹⁾ Larousse du XXe siècle. Paris, 1930. Francfort (Traité de).

Kindral Séré de Rivières'i kava kohaselt pidi kaitsesüsteem omama järgmist kuju¹⁾.

1. Kindlustevõrgud piiridel:

— k i r d e s Oise'i oru sulgemiseks kindlustevõrk, mille moodustavad Maulde, Flines, Condé, Quesnoy, Maubeuge;

— i d a s kaks kindlustevõrku, neist üks Maas'i kõrgendikul ühes Verdun'iga ja Toul'iga, kui tiibade tugipunkti-dega, teine kõrgendikel, mis piiravad Ülem-Moseli vasakut kallast, ühes esimese järgu kindlustega Epinal'i ja Belfort'iga.

Seega sissetung Prantsusmaale oli kanaliseeritud; põhja pool Verdun'i, Stenay' piirkonnas, vähenes teotsemiskõlbulik ala kuni 30 km Voevre'i metsa tõttu, mis pole kohane lahingu-tegevuse arendamiseks. Toul'i ja Epinal'i vahel Charmes'i 60 km laiusel alal oli kaitse korraldamine kergendatud metsas-tunud ala tõttu ja järk-järguliste Meurthe'i, Mortagne'i, Mo-seli ja Madon'i jõgede joonte tõttu.

2. Eelkindlustused: kirdes Civet, Hirson, Montmedy, Longwy ja Ayvelles ja ida pool Luneville'i Manonviller. Nende ülesandeks pidi olema raskendada vastase sissetungi Prantsuse territooriumile ja valitseda vastasele hädavaja-likke raudteid.

3. Kaitsejooned, mis organiseeritakse sügavuses nn. „aukude“ taga ja mis võimaldaksid Prantsuse vägedele jat-kata vastupanu ja reorganiseeruda ebaedu korral. Selleks nähti ette Champagne'i järsastikel la Fère'i, Laon'i, Reims'i ja Langres'i platool Langres'i ja Dijon' kindlustamine.

4. Lõpuks suurte tsentrumite Pariisi, Lille'i ja Lyon'i kindlustamine, et päästa vaenlase saagihimu eest neid suuri linnu ja nende rikkusi.

Sellest programmist viidi lõpule ainult piiril ettenähtud ehituste organisatsioon. Sõltuvalt eelarvelistest raskustest teise osa täitmine, nagu kindlustused Champagne'i järsastikel jne., lükati edasi ja jäeti hiljem hoopis ära.

¹⁾ Général Targe. La Garde de nos frontières. Paris, 1930. Lk. 58.

Alates 1872. a. kuni 1914. a. piirikatte kontseptsioon muutus ja arenes.

Kõigepealt hiljutiste kaotuste mõjul esimesed sõjaplaanid aktsepteerisid kaitse puhtal kujul. Prantsuse jõudude koondamine pidi algama kaugel piirist, projekteeritud kindluste joone taga, mis ise asetses keskmiselt umbes 50 km kaugusel piirist. Kuid fortifikatsiooniliste ehitiste püstitamine arenes pikkamisi ja 1885. a., kus nad pidid olema valmis, konstateeriti pikliku mürsu leutumist, mis sundis uutele ümberkorraldustele ja ümberehitustele.

A. 1887 Prantsusmaa sai tagasi usu enda võimetesse ja siit peale algas riigikaitseline tõus. Sõjaväes hakati inspireerima pealetungi-ideed. Vägede koondumine pidi toimuma suurte kindlustuste joonel, olles kaitstud mitte üksnes 50 km sügavuse ribaga (mis lahutas kindlustusi kaotatud provintsidest — Elsass ja Lotring), vaid ka selle riba kattejäududest, mis koosnesid kõigist väeliikidest. Ühtlasi otsustati kõvendada kaitseehituste vastupidavust vastavalt uute lõhkeainete purustusvõimele; samuti otsustati hoolitseda Nancy' ja tema ümbruskonna kaitse eest, milleks püstitati poolpermanentse või ajutise iseloomuga kaitseehitusi.

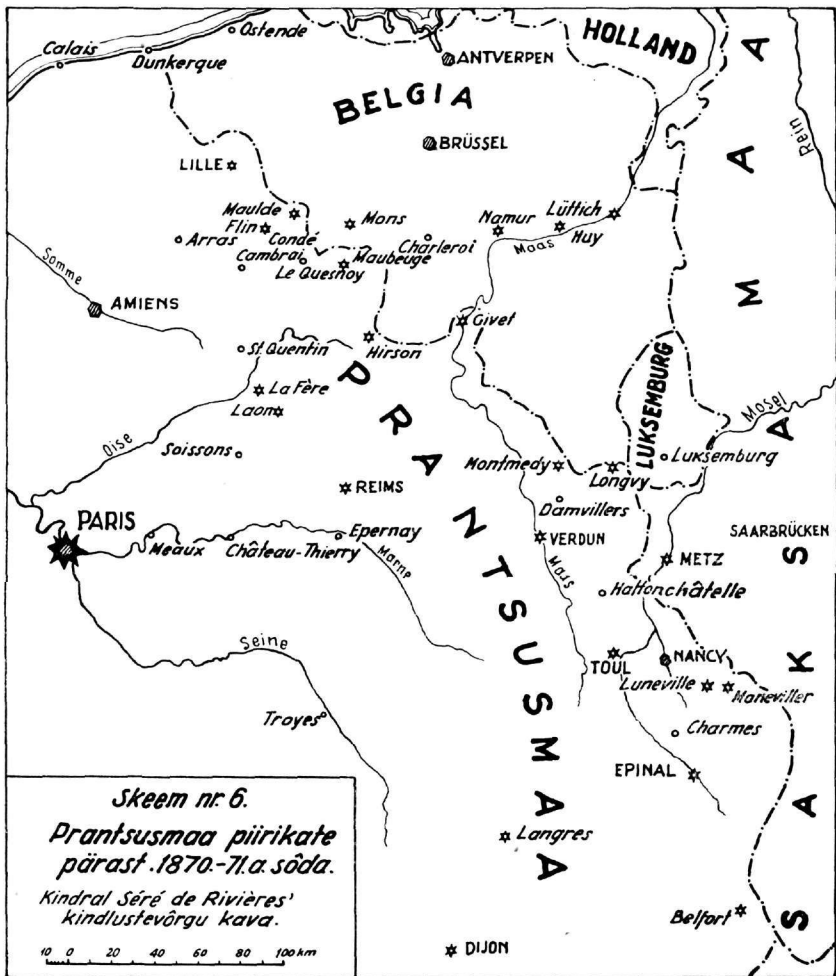
Sõjaline konventsioon Prantsusmaa ja Venemaa vahel ja „südamlik liit“ Prantsusmaa ja Inglismaa vahel kõvendas veelgi pealetungi-ideed.

Lõpuks, XVII sõjaplaani kohaselt koondatavate pealetõudude alge pidi ületama Maas'i, Moseli joone; koondamise sügavus üldiselt vähenes ja nihkus lähemale piirile. Kattetegevuse amplituud ruumis vähenes, ühtlasi kasvas vajadus kattejäudude suurendamiseks.

Kattejäudude suurus ja korraldus peavad loomulikult kohanema ideedele, millised on aluseks koondamisel. Prantsuse esimeste sõjaplaanide kohaselt nõuti kattevägedelt suurt liikuvust ja manöövreerimisvõimet, et, avaldades katteribas järk-järgulist vastupanu, võita aega. Seetõttu, näiteks III sõjaplaani kohaselt, katteväed koosnesid peagu eranditult

ratsaväest (6 ratsadiviisi ja 6 ratsabrigaadi), ainult Voges'i mägedes ja Maas'i järsandikel pidid kattevägesid toetama mõned jalaväeüksused VI ja VII piirikorpusest. Kuid 1887. a. prantsuse doktriin tõstis üles nõude ka katte jõudude vastupanu kõvendamiseks. Tekkis vajadus asetada täiendavalt jõudusid piiri ja Moseli, Maas'i joonte vahele. Need jõud pidid esimestel tundidel suutma tõhusalt kaitsta mobilisatsiooni. Nii Prantsusmaal kui Saksamaal mõeldi, et seda ülesannet võib panna rahuaja-üksustele (väekoondistele) kõigist väeliikidest, kes oleksid alati tegevusvalmis. Seetõttu alates 1887. a. kuni 1914. a. mõlemad pooled järjekindlalt suurendasid ühisel piiril rahuaja-üksuste arvu ja koosseise.

1872. a. Prantsuse sõjaväeteenistuse seadus nägi ette viie-aastase teenistuse. Prantsuse riigimees Ch. de Freycinet 1899. a. pani ette Prantsuse parlamendile muuta sõjaväeteenistuse seadust nii, et $\frac{5}{10}$ iga-aastasest kutsesest teeks läbi viieaastase teenistuse (tegelikult 3,5—4 aastat), $\frac{2}{10}$ oleks teenistuses üks aasta ja $\frac{3}{10}$ mõni kuu. Kutse suurus oleks olnud ümmarguselt 200 000 meest, sest eelarvelised kaalutlused ei lubanud rohkem lipu all hoida kui 500 000 meest (1882. a. 504 131 meest). See sõjaväe arv aga oli üldiselt väike, et eraldada küllaldasid jõude kattevägedeks, rääkimata sellest, et katteväed pidid ešeloneeruma sügavusse. Tarvis oli rekruteerida rohkem sõdureid. 1889. a. sõjaväeteenistuse seadus lahendas selle küsimuse, vähendades teenistuskkestvust sõjaväes kolmele aastale, millega avanes võimalus vastavalt eelarvelistele kaalutlustele tõsta sõjaväe arvu 1900. a. 616 475 mehele. Tänu sõjaväe arvilisele suurenemisele võidi piirikatet kõvendada uute üksustega. Peale selle Kõrgem Sõjanõukogu kavatses katet toetada jalaväediviisidega ja -brigaadidega, millised pidid moodustama avangarde nendele armeedele, kuhu nad kuulusid. Nende avangardide ülesandeks oluks julgestada koos teiste piirikatte vägedega armeede koondamise lõpuleviimist.

X sõjaplaani (1889. a.) kohaselt kate kujunes järgmiseks¹⁾:

- üks ešelon Ballon'i (Elsass), Nancy'st ida pool asuvate platoode ja Damvillers üldjoonel;

¹⁾ Général Targe. La Garde de nos frontières. Paris, 1930. Lk. 63.

— järgmine ešelon Nancy'st lääne pool asuva piirkonna ja Hatton-Chatel' üldjoonel.

Veidi hiljem juhtimise organisatsiooni kõvendamiseks moodustati veel XX piirikorpus (VI ja VII korp. vahele).

1904. a. Prantsuse sõjaväe koosseis vähenes 573 524 mehele. Arvestades järjekindlalt kõvenevat pealetungidoktriini, osutus see koosseisude vähenemine ebasoodsaks. 1905. a. ilmus uus sõjaväeteenistuse seadus, millega sõjaväeteenistust lühendati kahele aastale ja mille järgi kõik meeskodanikud pidid kandma võrdselt riigikaitselist kohustust. 1911. a. sõjaväe koosseis tõusis uuesti 609 167 mehele, mis siiski osutus väheseks võrrelduna Saksamaa sõjaväega, kuna 1912. a. Saksa sõjavägi, tehtud ümberkorralduste tõttu sõjaväeteenistuses, tõusis ümmarguselt 712 000 mehele ja 1913. a. pidi suurenema 886 000 mehele.

Seejuures sakslased kõvendasid oma vägesid eriti Elsassis ja Lotringis. Kuid ka Prantsuse sõjaväe koosseis oli selleks ajaks juba tõusnud 818 532 mehele, mis võimaldas suurendada kattevägesid XXI piirikorpuse juurdevormeerimisega (XX ja VI korpuste vahele).

Selline jõudude koosseis võimaldas XVII sõjaplaani kohaselt katteks välja panna 127 pataljoni, 168 eskadroni ja 125 patareid. Nendest vägedest pidid seisma alati tegevusvalmis vastase ootamatu kallaletungi puhuks 92 pataljoni, 56 eskadroni ja 81 patareid.

Prantsuse kattejõudude arengust saame selge pildi kui võrdleme viimatimainitud jõudude kompleksi nende kattejõududega, mis olid ette nähtud Prantsuse esimestes sõjaplaanides, kus 6 ratsadiviisi ja 6 ratsabrigaadi võimaldasid välja panna ümmarguselt 160 eskadroni võrdlemisi nõrga suurtükiväe toetusel. Jõudude juurdekasv oli toimunud umbes 40 aasta jooksul.

Kuid kattejõudude sellist kõvendamist ei peetud ka täiesti ohutuks. Juba 1893. a. tuntud prantsuse sõjakirjan-
dusteadlane kapten Gilbert juhtis sellele tähelepanu, et

mõlema riigi (Prantsusmaa ja Saksamaa) enneaegse sõjalise kokkupõrke kartus oli sundinud vastastikku kattejõude liigselt kõvendama sisemaal asuvate vägede kahjuks. Mõõdunud sündmuste valgustamiseks võib siin lisada, et poliitiliste järelduste kartus sellisest enneaegsest kokkupõrkest sundis prantslasi 1914. a. andma käsku oma piirikatte tagasitõmbumiseks 10 km võrra piirist¹⁾. Sellel Prantsuse valitsuse sammul, milline osutub tähelepanuväärivaks poliitilis-strateegiliseks aktiks, ei olnud sisulist mõtet ja ta annab tunnistust ainult sellest kaosest, mis seal valitses esimestel mobilisatsioonipäevadel. Selle asemel, et vastata löögile löögiga, tehakse Prantsuse kattevägedele korraldus kümnekilomeetrilise „neutraalse vöö“ loomiseks, mida valitsus ja kõrgem väejuhatas põhjendavad sooviga mitte alata sõda esimesena. Kuid vaevalt selline „ettevaatus“ võis olla prantslastele ükskõik mis suhtes kasulik, see aitas vaid süvendada Prantsuse armees tunnet sakslaste üleolekust. Kui arvestada veel seda, et korraldus tagasitõmbumiseks anti vaid mõned tunnid enne sõjakuulutamist, siis kaotas korraldus hoopiski igasuguse mõtte, kuna nimetatud tunnid osutusid mõlemale poolele niivõrd kiirelt mööduvaiks, et seda mitte kellelegi vajalikku korraldust, niipalju kui teada, ükski katteväeosa ei täitnud.

Kokkuvõttes Prantsuse piirikate Maailmasõjaks 1914. a. kujunes üldiselt järgmiseks.

XVII sõjaplaani kohaselt muudeti korpuste territoriaal-seid piire nii, et viis neist kulgesid piki Saksa piiri. Nende viie piirikorpuse ülesandeks oli esialgu katte teostamine mobilisatsiooni algades. Korpuste käsutuses oli a üks ratsadiviis ja kõvendusena pidi saabuma 5.—6. mob.-päeval kolm jalaväediviisi²⁾.

¹⁾ VI. Melikov. Problema strategitšeskago razvertovanija. Moskva, 1935. Lk. 198—201.

²⁾ Joffre. „1914—1915. Podgotovka voinõ i vedenie operatsii“. Moskva, 1923 (tõlge prantsuse keelest). Lk. 7.

Piirikorpused olid dislokeeritud järgmiselt¹⁾:

- VII korpus ühes 8. ratsadiviisiga — Belfort'i kindluse rajoonis;
- XXI korpus ühes 6. ratsadiviisiga — Montigny, St. Dié, Frese' rajoonis;
- XX korpus ühes 2. ratsadiviisiga — Nomeny, Champenoise, Emberménil'i rajoonis;
- VI korpus — Conflans, Mousson rajoonis;
- II korpus ühes 4. ratsadiviisiga — Montmedy, Spincourt'i rajoonis.

Korpuste lõigud olid jagatud all-lõikudesse, kusjuures igal diviisil tuli piiri katta rinnetpidi ca 20—40 km ulatuses.

Nimetatud katteväed pidid tuginema ajutistele kindlustustele, millised pidid võimaldama vajadusel ka pikemaajalise kaitse organiseerimist, isegi vastase ülekaalukate jõudude vastu. XVII plaan nägi ette selliste kindlustuste püstitamist mobilisatsiooni alguses Montmedy' rajoonis, Maas'i kõrgendikel (Hauts de Meuse), Nancy' kõrgendikel (Grand-Couronné de Nancy) ja Charm'i metsa rajoonis. Vastavad eeltööd tehti juba rahuajal ja Nancy' kõrgendikel algas kindlustuste ehitamine mitu kuud enne mobilisatsiooni.

Kattevägede piiräärsed positsioonid olid määratud ülemjuhataja poolt. Korpuste ülemad allusid vahenditult ülemjuhatajale. Alles viiendast mobilisatsiooni päevast alates pidid 1., 2., 3. ja 5. armee ülemad asuma nende korpuste juhtimisele, kellede rajoonid ühtusid vastavate armeede rajoonidega.

Üldiselt XVII sõjaplaani kohaselt katteväed olid nihutatud võimalikult lähemale piirile, et vähendada miinimumini Prantsuse territooriumi sattumise ohtu vastase kätte viimase ootamatul ja kiirel pealetungil.

¹⁾ VI. Melikov. Problema strategitšeskago razvertõvanija. Moskva, 1935. Lk. 200.

1914. a. Prantsuse piirikatte tegevusvalmis seadmisel arvestati vastase ootamatu kallaletungi võimalusi, kuigi teelikult ootamatut kallaletungi ei juhtunud. Lühikese poliitilise pinge perioodil kutsuti 21. märtsi 1905. a. seaduse, artikkel 50 põhjal katteväeosadesse ja tähtsamatesse kindlustesse määratud reservistid ja maakaitseväelased õppustele, vahet tegemata kutsetes. Sama seaduse 41. artikli alusel sõjaminister pikendas õppustele kutsutud meeste jätmist lippude alla.

Saksamaa piirikate 1914. a.

(Skeem nr. 7 ja 8.)

Saksamaa piirikatte korralduse iseloomu Maailmasõjas mõjutas vajadus pidada sõda kahel rindel.

Üldiselt oli kattedekorraldus rajatud defensiivsuse põhimõttele, hoidudes suuremast aktiivsusest enne vägede lõplikku koondamist¹⁾). Seejuures kattedekorraldus ei omanud kõikjal ühtlast iseloomu. Viimase kindlaksmääramisel arvestati oma sõjaplaanis ettenähtud esialgset pealööki Prantsusmaa vastu läbi Belgia ja sellest tingitud kohalisi eriolukordi ja eri rinnetel teotsevate vastaste jõudude võimalikku tegevust sõja algpäevil. Venelaste vastu oli kattetegevus kohati isegi ofensiivne, kus see sõjaplaani kohaselt vajalik oli ja samuti seal, kus oli tegemist tunduvalt nõrgema vastasega (Belgia).

Katteväed koosnesid kõigist väeliikidest ja nende tugevus ning meeskonna kontingent olenes eesnimetatud põhimõtetest (kohati aktiivkorpused, kohati eriüksused — „komandod“ ja landsturmi väeosad — „Grenzwehr“, kõvendatud piiriäärsete riigiametnikkudega, sandarmitega jne.).

Katte teostamise algamiseks oli ette nähtud kaks ajaliselt eri perioodi:

¹⁾ Võrdle Saksa piirikatet 1870.—1871. a. sõjas; vt. käesoleva töö vastavat osa.

— poliitilise pinevuse ajajärk (3 päeva enne mob. välja kuulutamist) ühes raudteede, jaamade ja sildade kõvendatud kaitsega piiriäärses ribas, puhkuse katkestamisega piirikatteosades, tsiviilametkonna asendamisega sõjaväelastega (kohati) jne. ja

— sõjaohu ajajärk ühes piirikattekava teostamise ning erikitsenduste maksmata hakkamisega piiriäärsetes rajoonides.

Mobilisatsiooni ja vägede koondamise katteks Prantsusmaa vastu olid määratud oma armeede rajoonides järgmised jõud¹⁾:

- VIII korpus — Achen, Trier rajoonis;
- XVI korpus — Diedenhofen, Metz'i rajoonis;
- XXI korpus — Saarbrücken, Saarburg rajoonis;
- XV korpus — Strassburg, Breisach rajoonis;
- XIV korpus ja osaliselt II korpus — Mühlhausen'i rajoonis.

Vähemkardetavates rajoonides asusid „Grenzwehr'i“ üksused (vanemate aastakäikude landsturmlased, keda koondati mitte mobilisatsiooni-depoodesse, vaid eraldi punktidesse).

Neil piirikorpustel (välja arvatud löögiarmee Belgia ja Luksemburgi vallutamiseks) oli kuni erikorralduseni kõvasti keelatud üleminek Prantsuse piirist, seega antud defensiivne ülesanne. Kiiruse tagamiseks saadeti eriti kardetavatesse piirkondadesse piirikatteosad mobiliseerimatult. Hiljem, 3. augustil, kõvendati Lotringis, Reinimaal ja Luksemburgis asuvaid piirikatte-korpusi eribrigaadidega (à 60 jal. pat., 3 patareid ja 1 eskadron), millised esimesel mobilisatsioonipäeval astusid välja rahuaegses koosseisus, saades täiendust hiljem. Lotringis ja Luksemburgis lisaks eesnimetatud korpustele ja brigaadidele võtsid piirikattest osa

¹⁾ Der Weltkrieg, I Band. Berlin, 1925. Lk. 101—107; VI. Melikov. Problema strategitšeskago razvertõvaniija. Moskva, 1935. Lk. 200.

veel tugevad ratsaväeosad, millised oma peaülesande, strateegilise luure, kõrval täitsid ka piirikatte ülesandeid.

Ofensiivne piirikatte ülesanne anti Belgias ja Luksemburgis teotsevatele korpustele, et võimaldada saksa vägede koondamist ja hargnemist vastavalt sõjaplaanile. Seega Belgia ja Luksemburgi vallutamine Saksa vägede poolt tuleb arvata kattetegevuse hulka.¹⁾ Seejuures püüti saavutada kiirust, et jõuda ette vastasest. Eriti tähsa probleemi kiiruse saavutamiseks tee avamisel Saksa armeele läbi Belgia moodustas Maas'i jõe sildade kiire ja võimalikult väiksemate vigastustega vallutamine ühes neid kaitsvate kindluste vastu-panu murdmisega, milledest tähtsamad olid Lüttich ja Namur²⁾).

¹⁾ Der Weltkrieg, I Band. Berlin, 1925. Lk. 71—72 ja 103—137.

²⁾ Belgia kui erapooletu ja väike riik, kes pidi end kaitsma kõigi naabrite vastu, kujutas enesest tegelikult kogu ulatuses piiriäärset rajooni. *Piiride kate lasus rahuaegse sõjaväe, 6 jalaväe- ja 1 ratsadiviisi, peal. Sõjaohu kerkimisel kõvendati seda sõjaväe eeskätt „kaitseliiduga“, kes abistas tähtsamate esemete vaivet piiriäärse rajoonis ja sõjaväe tagaiaas.*

Rahuaegne sõjavägi asus piirikattel järgmiselt:

Inglismaa vastu — 1. diviis,

Saksamaa vastu — 3. diviis ja

Prantsusmaa vastu — 4. ja 5. diviis, neist

4. diviis oli asetatud Namuri ja Charleroi rajooni ja seega tegelikult asus ka sakslaste sissetungi teel.

Sisemaal asusid 2. diviis (Antwerpenis) ja 6. diviis (Brüsselis). Nende ülesanne oli teostada mobilisatsiooni ja abistada neid diviise, kellele piirkondades rikutakse erapooletust.

Kui selgus, et sakslased on alanud pealetungi (3./4. aug.), sai 3. ja 4. diviis käsu kaitsta Lüttich'it ja Namur'i ning katta teiste diviiside koondumist sakslaste vastu. Seejuures anti neile ülesanne teostada võimaluse korral aktiivselt, hoidudes seejuures hävimisvõimalustest ja ümberpiiramisest sakslastelt ning hoides käes oma taandumisteed.

Belgia armee oma tegevusega moodustas Prantsuse ja Inglise armeede koondamise katte kuni nendega ühinemiseni.

Belgia armee oma esialgsel tegevusel tugines Lüttich'i, Namur'i ja Huy kindlustele. Nimetatud kindlused ei moodustanud küll Saksa vägede suurt takistust, sest sakslastel teotsesid kindluste vallutamisel eriliselt väljaõpetatud osad ning kindluste fortifikatsioon ei pidanud vastu Saksa raskesuurtükiväe tulele. Ometi kindluste olemasolu vähendas sakslaste edasilükumise kiirust ning sellega võimaldas prantslastel võita aega ümberkorralduste tegemiseks oma vasaku tiiva haaramisohu vältimiseks.

Kõigi Saksa idaprovintside (Sileesia, Posen, Preisimaa) kaitset Venemaa vastu sõja algperioodil teostas Saksa 8. armee¹⁾, kelle esialgseks ülesandeks oli võita aega kuni Läänerindel vabanevad jõud koonduvad suurteks operatsioonideks. Ühtlasi pidi 8. armee parajal momendil oma aktiivsusega toetama Austria pealetungi. Ülesande täitmisviiside kohta valitsesid saksa 8. armee kõrgemate juhtide vahel lahuminevad arusaamised. Kuigi ülesanne üldiselt oli defensiivne, siiski poleks saanud 8. armee seda täita paigal seistes või taandudes.

Piirikate oli esialgul pandud aktiiv-piirikorpustele. Pärast nende üleviimist Läänerindele nad asendati vägedega teisest järgust, kelledele allutati ka nende tegevusrajoonides asuvad piirivalveosad. Nende vägede kaitset pidid koonduma²⁾:

- Sileesias 3. ja 4. landväeribrigaad (Kališ ja Tšens-tohhov),
- Posenis 6. landväeribrigaad (Gnesen) ja 3. res. diviis (Hohensalza),
- Ida-Preisimaal 70. landväeribrigaad (Gosslershausen), XVII ja XX armeekorpus (Deutsch-Eilau ja Allenstein), I reservkorpus (Nordenburg), I armeekorpus (Gumbinen), 1. ratsadiviis (ida pool Gumbineni) ja 2. landväeribrigaad (Tilsit).

Nagu jõudude jaotusest näha, oli enamik jõududest koondatud Ida-Preisimaale, kuna sakslased kartsid venelaste sissetungi kõige rohkem sinna.

Välivägede tegevuse kergendamiseks oli Saksa idaprovintsidesse püstitatud rida suuremaid ja vähemaid kindlusi, milledest suurem osa asetses Ida-Preisimaal. Siin esines kaks kindluste joont. Esimene joon koosnes esimese järgu kindlusest Königsbergist ja Lötzeni kindlustatud rajoonist, mis

¹⁾ Der Weltkrieg 1914—1918, II Band. Berlin, 1925. Lk. 43.

²⁾ Sama, lk. 46.

pikenes lõunasse kindlustatud Masuuri järvede joonega ja sealt edelasse vähemate kindlustega kuni Ortelsburgini juurdearvatud. Viimased kindlused pidid suutma takistada vähemalt masside sissemurret. Masuuri järvede aheliku pikendamisel oli eriline tähtsus, mis selgub allpool.

Sissetungiks Ida-Preisimaale võis eristada kaht suunda: esimene, mis kulges Neemeni jõe kesk- ja alamjooksult (end. Vene kindluste Grodno ja Kovno rajoonist) Masuuri järvede ja Königsbergi vahelt Visla jõe alamjooksule; teine, mis kulges Narevi jõe joonelt Ida-Preisimaale, lõuna pool Masuuri järvede ahelikku, üldiselt loode suunas ja viis lõpuks välja samuti Visla jõe alamjooksule. Kummalgi suunal maastik ei pakkunud erilisi soodustusi kaitseks. Lõuna pool kõnesolevat järvede gruppi sissetung oli maastiku suhtes kõige vähem takistatud Ortelsburgi ja Thorni vahel, kuna põhja pool järvesid kaitse oli looduslikult nimetamisväärselt soodustatud vaid Angerapp'i ja Alfe' jogede joontel. Erilist tähtsust Saksa vägede tegevuse seisukohast omas Masuuri järvede ahelik, mis lahutas mõlemaid sissetungisuundi ja, kasutades sisemisi operatsiooniliine, võimaldas seni, kuni mõlematel suundadel teotsevad Vene väed pole ühinenud lääne pool järvi, purustada neid üksikult. Et suurendada lahutatavat ala ja sellega pikendada erisuundadel teotsevate vägede lahusoleku aega, kindlustati Ortelsburgi ja järvede vahelised defileed kindlustustega, millised pidid suutma takistada vähemalt ratsaväe masside sissemurret. Põhjapoolse suuna tiibadele püstitatud Königsbergi kindlus ja Lötzeni kindlustatud rajoon pidid kanaliseerima Vene vägede sissetungi ja asetama neid tiivalöökide ohu alla, kui nad enne nimetatud kindluste likvideerimist või neutraliseerimist söandavad tungida lääne poole Lötzeni, Königsbergi joont.

Kuid hoolimata eeltoodust, tuli Ida-Preisimaa kaitset pidada siiski väga raskeks probleemiks. Kogu Ida-Preisimaa oli ümbritsetud Vene aladest, kusjuures üldine piiripikkus, alates Thornist kuni Memelini oli umbes 600 km (pikem kui

Baaselist Calais'ni). Seetõttu tuli ikkagi arvestada Vene vägede võimalikku sissetungi. Et see ei saaks areneda maa sügavusse, kindlustati Visla jõe joon, mis moodustas teise kindluste joone, kus peale suuremate kindluste, Thorn'i ja Graudenz'i, leidis veel rida väiksemaid, milledest tähtsamana võiks nimetada Kulmi ja Marienburgi. Kõnesolevad kindlused ei olnud veel kõik lõplikult valmis ja nende väljaehitamine ja arendamine oli veel käimas.

Sileesias, Oder'i jõel asetsesid kindlused Breslau ja Glogau; viimane neist oli täiesti vananenud. Mõlemite vastu-panu polnud arvestatud pikaajaliseks suurte pealetungide korral; sõja korral oli kavatsatud jätkata nende väljaehitamist ja arendamist.

Posenis, Warthe' jõel asetsev samanimeline (Posen) kindlus kuulus Saksa idaprovintside suuremate kindluste liiki, samuti Thorn ja Königsberg.

Kogu kindluste süsteemi suhtes võiks mainida, et see polnud kaugeltki nii võimas ega väljaarendatud kui Prantsuse kindluste süsteem Prantsuse-Itaalia ja Prantsuse-Saksa piiridel. Eriti valmistas muret Ida-Preisimaal Thorn'i ja Ortelburg'i vaheline maa-ala, kus venelaste sissetung ähvardas Ida-Preisimaa idaosas teotsevate Saksa vägede ühendusteid ja tagalat. Seetõttu kaaluti korduvalt selle maa-ala kindlustamist, kuna maastik siin looduslikult ei esitanud mingisuguseid raskusi Vene pealetungile. Küsimuse lahendus venis ja 1914-daks aastaks ei olnud jõutud tegelikult luuretöödest kaugemale¹⁾. Maailmasõja puhkemisel oli ka veel palju teisi küsimusi Saksa idaprovintside kindlustamise alal samas staadiumis.

Siin on oluline märkida, et sakslased ise ei hinnanud sugugi oma kindluste võimet kõrgemalt kui need seda tegelikult olid väärt. Kindlustele vaadati vaid kui kogu manöövrit kergendavatele toetuspunktidele ja otsustavust loodeti

¹⁾ Der Weltkrieg 1914—1918, II Band. Berlin, 1925. Lk. 42.

leida pealetungis. Tegelikult see nii ka kujunes. Et koondada otsustavatesse lahingutesse võimalikult rohkem jõude ja et kõik väed võiksid teotseda aktiivselt ja sellega anda oma maksimumi, töötati välja kava välivägede kõvendamiseks kindluste garnisonidega seni kui polnud kindlustele otsest ähvardust. Arvestuste järgi pidid Posen, Thorn ja Königsberg andma igaüks umbes ühe diviisi, Breslau ja Graudenz igaüks umbes ühe segabrigaadi, peale selle mõned pataljonid kindlustustest nagu Kulm, Marienburg ja Danzig²⁾. Üldse võib öelda, et jõudude kasutamise ja manöövreerimise küsimused olid põhjalikult läbi mõeldud ja töötatud. Vastavalt operatiivkavatsustele oli ette valmistatud ka sõjateater ineenrilises mõttes (teedevõrk, kindlustustööd jne.).

Katte juhtideks Ida-Preisimaal olid ette nähtud koha pealsed korpuste ülemad (I ja XX), kes teotsesid omaette ja allusid otseselt kindralstaabi ülemale momendini, kui 8. armee ülem asub juhtimisele. Selline katte juhtimise organisatsioon osutus otstarbekohaseks vaid katte esimesel perioodil, kus kõigepealt tuli tagada mobilisatsiooni rahulikku läbiviimist. Kui mobilisatsiooni lõppemisel kerkisid üles kõrgema järgu küsimused, siis see juhtimise organisatsioon muutus ebaotstarbekohaseks, sest korpuse juht kui rinde ühe osa ja ainult osa jõudude juht ei võinud ise otsustada küsimusi, mis kuulusid armeeülema kompetentsi. Selle tagajärjel katetegevus ja armee jõudude koondamine ei arenenud kokkõlas ning ühe kattejõudude juhi (kindral François) tegevus kutsus välja lahingu Stallupöneni juures, milline oleks võinud kiskuda kogu 8. armee plaanikindluseta lahingusse.

Juhtimise organisatsiooni viga tekkis sellest, et 8. armee staap vormeeriti mobilisatsiooni korras ja asus tegevusse alles pärast mobilisatsiooni teostamist. Kuid selleks, et informeerida kattejuhte oma plaanidest, ei olnud tarviski staabi täit koosseisu. Oleks jatkunud juhust rahuaegse staabi

²⁾ Sama, lk. 46.

koosseisuga, kes armee inspektorina, asudes Danzigis, oleks otsinud isiklikku kokkusaamist alluvate kattejuhtidega.

Venemaa piirikate 1914. a.

(Skeem nr. 8.)

Venemaa piirikatte korraldusel Saksamaa ja Austria vastu olid mõõduandvateks teguriteks Lääne-sõjateatri asend ja iseloom. Poola ühes Visla keskjooksu basseiniga moodustas Vene vägedele tähtsama koondamisrajooni ja oli üldisel Vene Lääne-sõjateatril oma etteulatava asendi tõttu nimetatud Eelsõjateatriks (Peredovoi teatr). Eelsõjateatri etteulatav asend moodustas Vene vägedele suure strateegilise soodustuse. Sinna koondatud väed, kasutades sisemisi operatsiooniliine, omasid manöövreerimisvabadust pealetungiks Ida-Preisimaale või Austriasse, kattes end ühe vastu vägede miinimumiga ja teotsedes ofensiivselt teise vastu vägede maksimumiga. Selle strateegilise soodustuse realiseerimise võimaldamiseks oli vastavalt arendatud ka raudteedevõrk, mis oli läbi põimitud tugevate rokaatteeedega (kaks kaksikteelist ja üks üksikteeline). Eelsõjateatrist vahenditult idas asetsev metsane ja soine Pripeti jõe bassein raskendas rokaattee ehitamist ida pool Brest-Litovsk meridiaani. Siin kuni Dneprini, umbes kuni 500 km sügavuses esines ainult üks meridiaanisuunaline raudtee (Vilno, Rovno). Selline rokaattee areng suurendas ainult Eelsõjateatri strateegilist osatähtsust.

Vastandina suurtele soodustustele tegevuse kombinatsioonides peitusid ka suured ohud Eelsõjateatri suhtes. Saksa ja Austria, lõpetades oma mobilisatsiooni varem kui Venemaa, võisid üheaegse pealetungiga võtta vene Eelsõjateatril asuvad väed tangide vahele¹⁾. Eriti ohtlikuks vastaste

¹⁾ Vene kindralstaabi arvestuste järgi pidi Saksamaa lõpetama oma koondamise 12-dal ja Austria 15-dal mobilisatsioonipäeval.

Vene koondamine pidi 1912. a. sõjaplaani kohaselt arenema järgmiselt:

üheaegsel pealetungil ähvardas kujuneda sakslaste pealetung Ida-Preisimaalt Belostok, Brest-Litovski suunas ja austerlaste pealetung Galiitsiast Holm, Brest-Litovski suunas. Sel juhul Eelsõjateater oleks muutunud strateegiliseks kotiks.

Selline Eelsõjateatri etteulatav asend tingis vajaduse kindlustada siin hargnevate vägede tiibu ja ühendusteid tagalas. Selleks oli püstitatud järgmine kindluste süsteem:

- kindlus Novogeorgievsk Bugi jõe suubumisel Vislasse;
- kindlustatud Varssavi rajoon Visla keskjooksul;
- kindlus Ivangorod Veprž'i suubumisel Vislasse;
- kindlus Brest-Litovsk Bugi jõel.

Visla kindlused pidid katma Eelsõjateatrit sissetungi eest läänest, kusjuures Novogeorgievsk ja Ivangorod pidid katma siin hargneva armee tiibu. Need kindlused pidid tagama ka Visla keskjooksu ülekäikude oma käes hoidmist (Visla ülem- ja alamjooks asetsevad vastaste territooriumil), et sellega alal hoida manöövreerimisvabadust Visla mõlematel kal-

— 1-se ešloni moodustasid Euroopa-Venemaa väed, kelledest esimese järgu väeosad pidid koonduma 30-ks ja teise järgu väeosad 40-ks mobilisatsioonipäevaks.

— 2. ja 3. ešlon moodustasid strateegilise varu ja koondusid — 2 ešlon 60-daks ja 3. ešlon 80-daks mobilisatsioonipäevaks. Teise ešloni kuulusid Kaukaasia, Turkestani ning Lääne- ja Kesk-Siberi väed, kolmanda ešloni moodustasid Kauge-Ida väed.

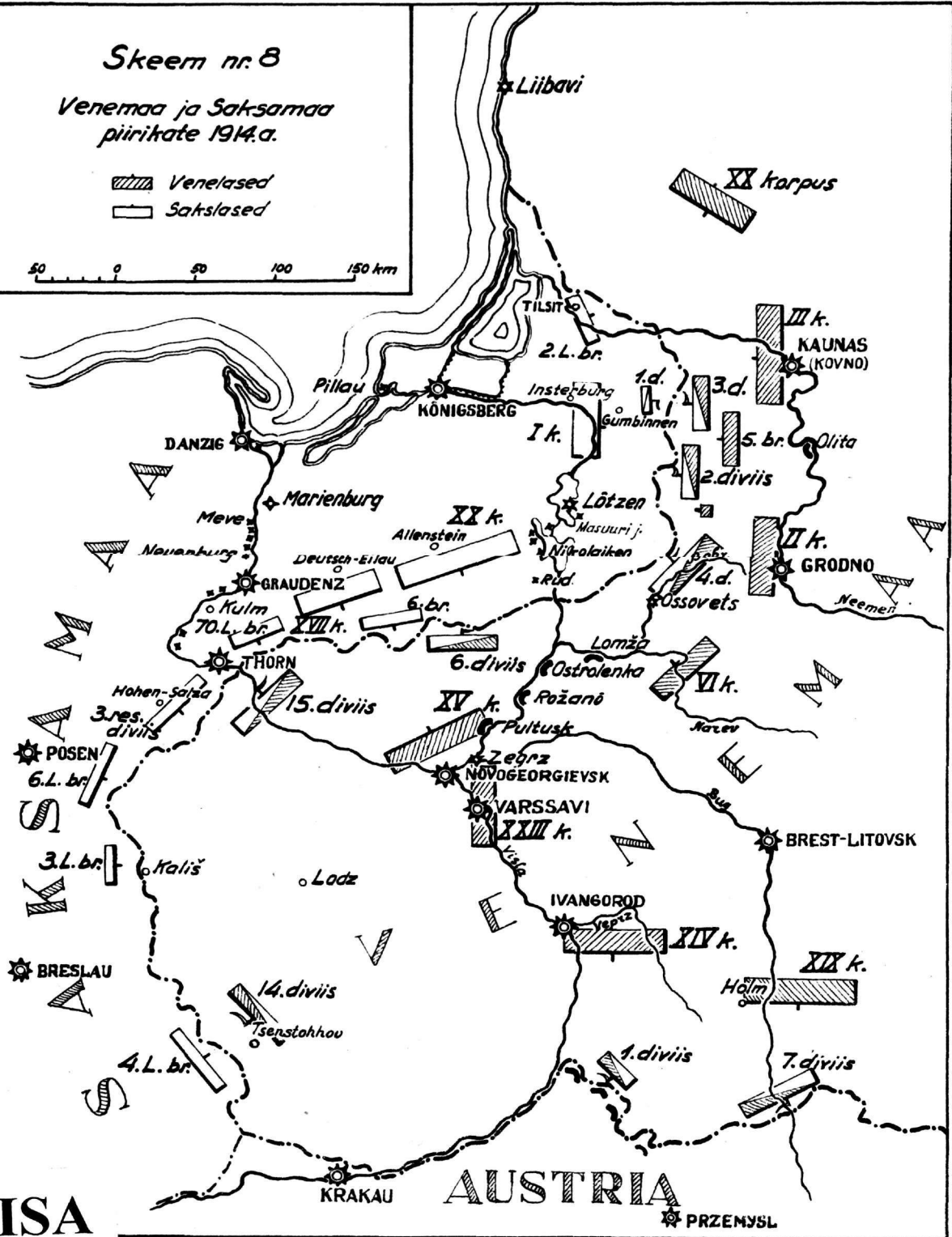
Siin on huvitav märkida, et 1900. a. sõjaplaani järgi koondamine Eelsõjateatrile pidi lõppema 32-seks mobilisatsioonipäevaks. Nüüd see oli aga ette nähtud lõpetada 40-daks mobilisatsioonipäevaks. Seega 12 aastat hiljem Vene koondamise kiirus oli 8 päeva võrra tagasi läinud. Olu-
lisemaks põhjuseks kiiruse vähendamisel oli sõjaministri kindral Suhhomlinovi poolt ümberkorraldatud dislokatsioon, mille järgi Varssavi sõjaväeringkonnast 91 pataljoni viidi Sise-Venemaale. (Siin on näidatud pataljoni arv, aga mitte diviisid, kuna kindral Zaiontškovski töös: „Podgotovka Rossii k mirovoi voine“, lk. 107 ja kindral Golovini töös: „Iz istorii kompanii 1914. goda na russkom fronte — Plan võinõ“, lk. 11—12 on arvestus tehtud vananenud meetodi järgi pataljonides). Koondamisel dislokatsiooni muudatus andis järgmise diferentsi: 1900. aastal pidi koonduma Eelsõjateatrile 689 pataljoni või 46% kõigist läänes hargnevatest Vene vägedest; 1912. aastal — 537 pataljoni või 40% läänes hargnevatest vägedest. (Eespool tekstis nimetatud kindral Zaiontškovski raamat, lk. 322).

Skeem nr. 8

Venemaa ja Saksamaa
piirikate 1914.a.

 Venelased
 Sakslased

50 0 50 100 150 km

LISA

lastel, mis Eelsõjateatri strateegiliselt soodustatud asendi kasutamise mõttes oli erilise tähtsusega. Eelsõjateatri tagala osas asetsev kindlus Brest-Litovsk pidi tagama julgeolekut ühendusteedel sisemaaga.

Kõnesoleva kindluste süsteemi rajajaks tuleb täie õigusega pidada Vene endist sõjaministrit kindral Miljutinit. Temalt ülesseatud põhimõtetel kindlustati ka Eelsõjateatri paremat tiiba (Ida-Preisimaa vastu) ja püüti saavutada kindlat sidet põhjas ja lõunas asetsevate sõjateatritega (Loode- ja Edelasõjateater).¹⁾

Eelsõjateatri põhjatiiva kindlustamiseks, s. o. sakslaste pealetungi tõkestamiseks Ida-Preisimaalt Brest-Litovski suunas olid püstitatud Zegrž kindlustus Bugi ja Narevi jõgede ühinemisel ja Ossovetsi kindlus Bug, Narev, Bobr kaitsejoone paremal tiival, kuna vasak tiib pidi toetuma Novogeorgievski kindlusele. Kaitsejoone keskmises osas olid kindlustatud Lomža, Ostrolenka, Kozanõ ja Pultusk. Sellisena Bobri, Narevi ja Bugi jõgede joon kujunes tõsiseks takistuseks vastase sissetungile, kusjuures Vene vägede manööver polnud takistatud ei ühel ega teisel pool kindlustatud joont.

Eelsõjateatrist põhjas asetsev Neemeni jõe joon ühes Kovno kindlusega pidi takistama sakslaste pealetungi Peterburgi üldsuunas.

Selle kaitsejoone lähemaks sidumiseks Eelsõjateatriga enitati Neemeni jõe ülemjooksule Grodno kindlus ja kindlustati Grodno ja Kovno vahel asetsev Olita rajoon. Edelasõjateatri ja Eelsõjateatri sidumiseks oli ettenähtud Dubno ja Rovno rajooni kindlustamine.

Kindral Miljutini ettepanekul 1873. a. rajatud kindluste süsteemi ei saanud arendada lõpuni, sest kindral Suhhomlinovi tulekuga Vene sõjaministriks 1908. a. kerkisid esile uued vaated.²⁾ Uute arusaamiste kohaselt vägede koonda-

¹⁾ General N. Golovin. Iz istorii kampanii 1914 goda na russkom fronte. Plan voinõ. 1936. Lk. 15—19.

²⁾ Sama. Lk. 16.

mine Eelsõjateatrile ettenähtud ulatuses tunnistati ohtlikuks ja koondamise raskuspunkt tõmmati Visla jõelt tagasi Belostok, Brest-Litovsk, Holm'i joonele. Nendel kaalutlustel ei peetud Vislal asetsevaid kindlusi enam hädavajalikeks ja nad määrati likvideerimisele. Kindlusena kavatseti püsima jätta ainult Brest-Litovsk ja välja arendada ajakohaseks kindluseks Grodno. Selle kava teostamisel ilmnesid suured vastolud Vene sõjaväe kõrgemas juhtkonnas, kus leidus juhte, kes täiesti asjalikult leidsid vähe põhjendatud olevat sellise „strateegilise arguse“, mis oli põhjutanud koondamise raskuspunkti tagasitõmbamist. Hiljem 1912. a. sõjaplaan sisaldas koondamise alal kompromiss-lahenduse, mille kohaselt koondamise alge oli uuesti viidud Vislani, kuid sinna koondatavate vägede arv oli tunduvalt väiksem sellest, mida nägid ette endised sõjaplaanid.

Kindluste likvideerimise kava täitmine nõrgendas Vene piirikatte süsteemi, eriti aga Saksamaa vastu. Samuti vähenes ka Poolamaale dislokeeritud ja sinna koonduvate vägede manöövri-vabadus. Likvideerimisele määratud kindluste lammutamine siiski venis ja sellega alustati alles veidi aega enne sõja puhkemist, millal arvati olevat saabunud selleks toiminguks õige aeg. Sõja puhkemisel kohapealsete juhtide korraldusel ja ettepanekul lammutamine pandi seisma ning alati kindluste restaureerimist ja relvastamist. See osutus aga hilinekuks, sest õhitud betoonkaitseehitusi võidi nüüd asendada vaid välifortifikatsiooniga, kusjuures aga ajakohased relvad ja väljaõpetatud meeskonnad hoopis puudusid. Nõnda võidi kindluste kaitseks kasutada ainult seda relvastust, mis lammutamisest järele oli jäänud. Väheste tähtsusega polnud ka asjaolu, et andmed mahajäänud ja valveta seisnud kindluste kohta olid peensusteni teada Saksa ja Austria salaluure kaudu vastastele.

Sellises olukorras koonduvate vägede julgeolekut pidid tagama piiriäärsetesse rajoonidesse dislokeeritud väekoondised. Sõja algmomendil piirikate lasus eeskätt üksikul piiri-

valvekorpusel, milline oli jaotatud ringkondade järgi, igas ringkonnas 4—6 brigaadi; iga brigaad võis keskmiselt välja panna ühe ratsarügemendi (4 eskadroni à 100 meest) ja ühe jalapataljoni (4 kompanit à 250 meest). Sellest piirivalvekorpusest Vene läänepiiril Saksa ja Austria vastu asus 18 piirivalvebrigaadi.¹⁾ Sõja algusega nende piirivalveüksuste funktsioonid muutusid puhtsõjalisteks ja nad asusid täitma piirikatteülesandeid. Ühtlasi kõvendati ka raudteede, sildade, ladude jne. kaitset. Piirikatteüksuste kõvendamiseks kasutati nn. „sõja ettevalmistusperioodi“, kus piiriäärsed korpused manöövrivate ettekäandel saatsid välja piirikatteks ettenähtud väeosad ja sega-grupid kõikidest väeliikidest, milledest enamiku moodustas ratsavägi. Kui aktiivvägesid oli juba küllaldaselt kohal, siis piirivalvekorpusel osad tõmmati tahapoole, kus neid rakendati tagalakaitse ülesanneteks. Dislokatsiooni ümberkorraldamine, mille järgi Varssavi sõjaväeringkonnas asuvatest vägedest üks osa (91 ptl.) paigutati sisemaale, vähendas tunduvalt Eelsõjateatril asuvaid vägesid ja nõrgendas Vene piirikatte-vägede arvu.

Piirikattesse saadetud ratsavägi pidi teotsema aktiivselt, tungides üle piiri ja segades vastase mobilisatsiooni ja koondamist ning teostades purustamisi. Tegelikult Vene ratsavägi teotse aktiivselt ainult Ida-Preisimaal ja Austria vastu, jäädes enam-vähem passiivseks Poseni ja Sileesia piiril, kus sakslased vallutasid Kališ'i ja Tšenstohhov'i.

Üldiselt piirikatte läbiviimine ei tekitanud Vene vägedele erilisi raskusi, kuna Saksamaa peajõud olid suunatud Prantsusmaa vastu ja Venemaa vastu oli kavatsatud esialgul piirduda vaid kaitsega. Seetõttu katteperioodil ei annud enast teravalt tunda ka kindluste lammutamine. Koondamise lõppedes asus Venemaa üheaegselt pealetungile Ida-Preisimaale ja Galiitsiasse. Sootuks teiseks oleks aga kujunenud olukord, kui Saksamaa oleks sõja algul oma peajõud suuna-

¹⁾ Die Russische Armee. Berlin, 1912. Lk. 46—48.

nud Venemaa vastu, kelle piir lammutatud kindluste tõttu oli peagu lahtine. Kiire löögiga oleks Saksamaa võinud seada Venemaa mobilisatsiooni ja segi paisata tema koondamise. Venemaa katte jõud ilma kindluste toetuseta, olid selleks liiga nõrgad, et vastu panna sakslaste ülekaalukate jõudude löögile. Hiljem arenevas sõjategevuses andiski end teravalt tunda ajakohaste kindluste puudumine Vislal ja Neemenil.

IV

EESTI.

Eesti piiride kaitse XIII sajandil.

(Skeem nr. 9.)

Eesti alade kaitse XIII sajandil on meile seetõttu huvitav, et siin näeme olukorda, kus riigis puudus üldist riigikaitset organiseeriv keskvõim. Puudus ka üldine ja alaline sõjavägi, keda oleks võidud rakendada piirikaitseks alaliselt.

XIII sajandil Eesti ei moodustanud riiklikku tervikut, vaid kujutas autonoomsete maakondade tegelikku liitu.¹⁾ Iga maakond omas omaette sõjaväekorralduse ja ainult vajaduse korral, suuremate ühisaktsioonide läbiviimiseks, teotsesid üksikud maakonnad ühiselt. Nii pidi iga maakond omal jõul organiseerima oma territooriumi kaitset ja seega Eesti alade kaitsmine naabrite sissetungi eest, lasus eeskätt piiriäärsetel maakondadel.

Selleaegse sõjaväekorralduse juures ei olnud alalist sõjaväge. Maleva organiseeriti igakord vajaduse järgi kas retke korraldamiseks või vastase sissetungi tõkestamiseks ja tagasilöömiseks.

Suurema julgeoleku tagamiseks vaenlaste retkete vastu ehitas iga maakond linnuseid, mis moodustasid kindlustatud

¹⁾ Eesti ajalugu I. Eesti Kirjanduse Selts. Tartu, 1935. Lk. 200.

sõjalaagrid.¹⁾ Linnused ehitati tähtsamatele suundadele, kus nad siis moodustasid teatava tõkke, mis hõlbustas kaitse teostamist. Piiriäärsetesse linnustesse ja teedele asetati alarmerimise ülesandega vahipostid, kes pidid aegsasti teatama vastase ilmumisest. Maleva kokkukutsumiseni osutusid linnused ka varjupaikadeks, kuhu püüti koondada varandust ja mittevõitlejaid. Seega sissetungiv vastane pidi asuma kõigepealt linnuste ründamisele, sest maakond oli nõrgestatud või vallutatud ainult siis, kui tema tähtsamad linnused olid vallutatud.

Selleaegsed sõjad ei olnud tavaliselt vallutussõjad, kus pealetungiva poole eesmärgiks oleks olnud kestvalt allutada vastase territooriumi, vaid lühiajalised kättemaksu- või saagisõjad.²⁾ Meie näemegi, et enne XIII sajandit eestlaste naabritest ei taotlenud ükski eestlaste sihikindlat alistamist. Peipsitagused maad olid hõredalt asustatud soome sugu rahvastega. Hiljem, kui seal vene-element sai ülekaalu, üritasid need ainult röövretki eestlaste aladele, kuid ilma maavallutamise sihita. Lõunas asuvad lätlased ja leedulased teostasid samuti ainult röövretki, nende jõud aga ei küündinudki eestlaste allaheimmiseks. Liivi lahe rannikul asusid hõimurahvad liivlased ja kurelased, kellede poolt ei olnud erilist ohtu karta. Samal ajal aga teostasid eestlased ise saagi- ja tasuretki naabrite aladele. Nii kujunes sajandite kestel olukord, kus alalise sõjaväe järgi tarvidust ei olnud, sest retki teostati enamikus vähemate jõududega (neid organiseeriti tavaliselt maakonna ulatuses). Ka naabrite poolt organiseeritud röövretked teostusid tavaliselt väikeste jõududega, nii et piiriäärne maakond enamasti ise nendega sai hakkama.

Selliste saagi- ja tasuretmete kõrval organiseerisid eestlased vahel ka suuremaid sõjakäike naabrite aladele, et

¹⁾ Eesti ajalugu I. Eesti Kirjanduse Selts. Tartu, 1935. Lk. 224.

²⁾ Eesti ajalugu I. Eesti Kirjanduse Selts. Tartu, 1935. Lk. 212.

anda neile tugevamat hoopi, mis neid nõrgestaks pikemaks ajaks sedavõrd, et nad ei kujutaks enesest ohtlikku välisvaenlast.

Seega Eesti piiride ja territooriumi kaitse XIII sajandil oli rajatud peamiselt vastase ajutisele nõrgendamisele, mida saavutati aegajaliste retkete või suuremate sõjakäikude organiseerimisega vastase aladele. Kaitseks vastase ootamatu sissetungi vastu ehitati linnuseid, millised olid väga vajalikud, sest alalise sõjaväe puudumisel nõudis maleva kokkukutsumine küllaltki aega. Linnuseid ehitas iga maakond omaette, eeskätt oma vajaduste kohaselt. Keskvõimu puudumisel ei kujunenud linnustest piirile pidevat tõkkejoont, sest puudus terve maa ühist kaitset korraldav organ. Piiriäärne maakond ei suutnud üksi omal jõul ehitada pidevat kindlustuste joont ja varustada seda vajaliku garnisoniga, mis oleks suutnud pidurdada vastase edasitungi maleva kokkukutsumiseni. Seetõttu oli piir teataval määral lahtine ja vastane võis ootamatu retke korral tungida välja ka suuremate keskusteni.

Piiride kaitse sellisel kujul täitis aga siiski oma ülesande, sest ta oli olude kohane ja, nagu eespool nimetatud, vastane ei teostanud retki maavallutamise sihiga. Olukord aga muutus põhjalikult, kui eestlaste vastasena tekkis Väina jõe kaldale saksa koloonia, kelle sihiks oli just maade vallutamine ja kelle teotsemisviis erines tunduvalt seniste naabrite ja ka eestlaste taktikast.

Väina jõe kaldale tekkinud saksa koloonia kujunes eestlastele ohtlikumaks vastaseks, kelle mitteõigeaegne likvideerimine sai eestlastele saatuslikuks. Seni olid Rootsi, Daani ja Vene püüdnud küll ükshaaval, küll korraga tungida Eesti aladele. Kuid eestlaste sõjakuse tõttu ei õnnestunud see neile kunagi.¹⁾ Nüüd aga läks sõjaline ülekaal vastaste kätte ja kui sakslased oma pealetungiga olid eestlasi juba nõrgesta-

¹⁾ J. Tandere. Muistne Vabadusvõitlus. „Päevaleht“ nr. 207, 1936.

nud, asusid ka espool mainitud jõud uuesti tegevusse. Nii pidi Eesti lõpuks ikkagi ülevõimule alistuma.

Saksa koloonia hankis oma relvastuse Lääne-Euroopast ja värvas samast elukutselisi sõdureid. Nii oli ta relvastuselt ja teotsemisviisilt eestlastest paremas seisukorras.¹⁾ Alalise sõjaväe puudumisel oli eestlastel raske takistada vastase, eriti vastase ratsaosade ootamatut sissetungi.²⁾ Kui viimased kord olid asunud juba riisuma, siis demoraliseerus riisutav piirkond niivõrd, et vastulöögi organiseerimine seal rajoonis polnud enam mõeldav. Abi võisid anda ainult kaugemad asulad, kuid sealt küllaldase arvu võitlejate alarmeerimine nõudis aega, mille jooksul vaenlane võis maalt juba lahkuda.

Nüüd said eestlased aru, et maa kaitsekorraldus vajab revideerimist ja ühtlasi suuremajoonelisi ettevõtteid. Et moodustada niivõrd suurt sõjalist jõudu, mis oleks võimeline kaitsma maad ja likvideerima sakslaste jõudusid, liitusid maakonnad ühisaktsiooni teostamiseks. Kuid siingi andis keskväimu puudumine end tunda, sest tegelikult liitusid vaid läänepoolsed maakonnad.³⁾ Seega ühisaktsiooni teostamine ei annud oodatud tulemusi ja osutus ka juba hilineuks, sest sakslaste jõud olid vahepeal niivõrd kasvanud, et eestlastel tuli võidelda suure ülekaalu vastu ja hoolimata visast võitlusest alistuda.

Kõigest sellest näeme, et eestlaste allajäämist XIII sajandil põhjustas puudulik maakaitse, mille ratsionaalset korraldamist takistas maakondadesse killunenud olek ja riikliku keskväimu puudumine. Seetõttu polnud võimalik likvideerida tekkivat sakslaste ohtu juba varakult ja hiljem sakslaste jõudude tugevnemisel korraldada alalist piiride kaitset. Vastase jõude püüti nõrgestada retketega, milledest

¹⁾ Eesti ajalugu. Eesti Kirjanduse Selts. Tartu, 1935. Lk. 217—218.

²⁾ J. Tandere. Muistne Vabadusvõitlus. „Päevaleht“ nr. 241, 1936.

³⁾ Eesti ajalugu I. Eesti Kirjanduse Selts. Tartu, 1935. Lk. 316—318.

võtsid osa ainult ohustatud maakonnad. Sellega maa kaitseks teetsid ainult piiriäärsed maakonnad omal jõul. Rõõv- ja tasuretked, kui need polnud viidud kaugele vastase aladele ja kui nad ei nõrgestanud vastast küllaldaselt, ei annud kunagi rahuldavaid tulemusi.

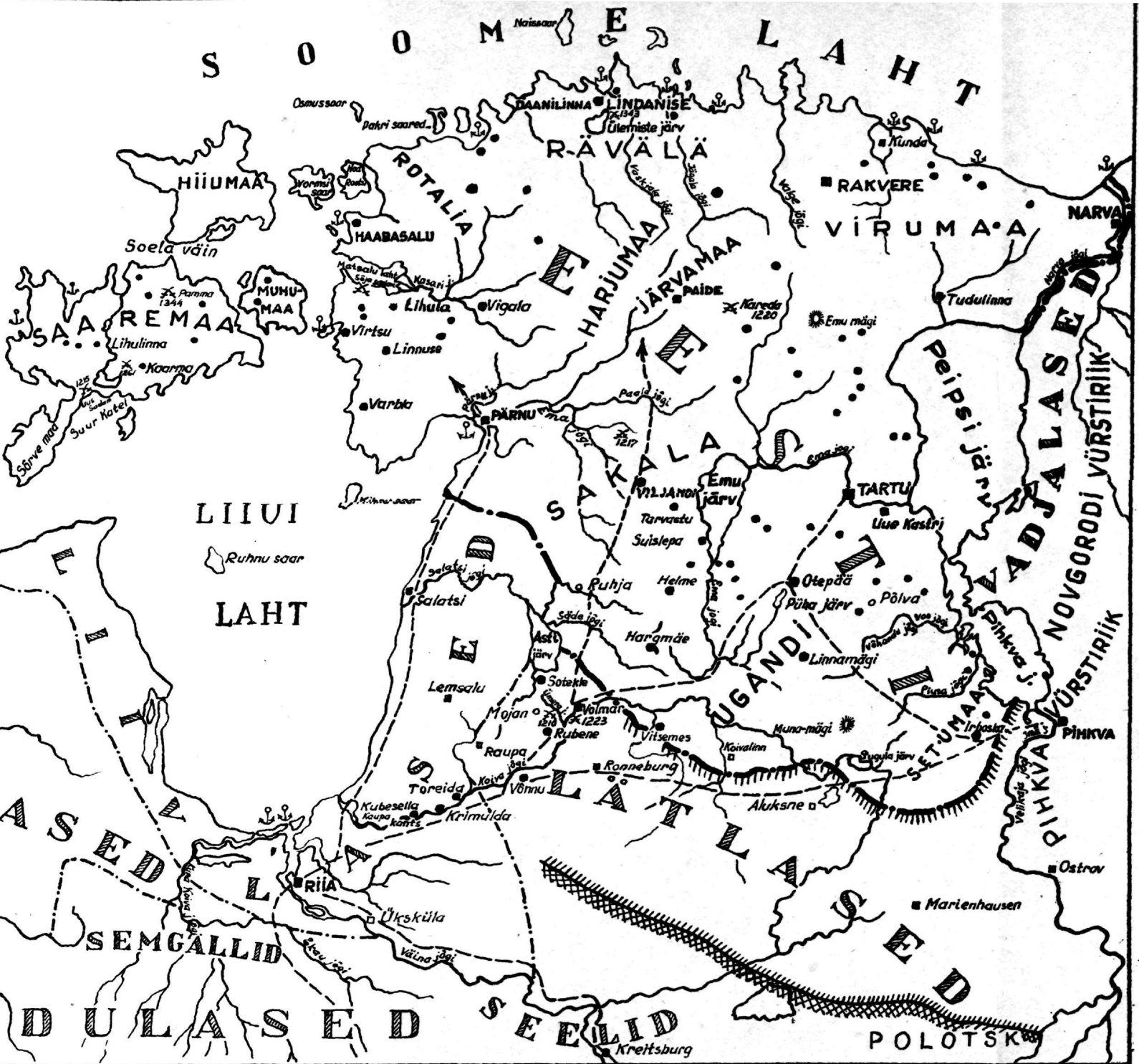
Tähtsat osa etendasid vastase sissetungiteedele väljapandud vahid, kuid et need, kätte üles annet täitvad jõud, ei saanud vajalist abi ega toetust alati õigel ajal, siis ei annud nende tegevus soovitud tagajärgi. Oleks selle kätte taga toimunud terve maa ühine väljaastumine ja jõudude koondamine, siis oleks eestlased tõenäoliselt oma alad suutnud kaitsta ja sissetungivat vastast purustada. Et aga terve maa jõude kunagi koondada ei suudetud, siis vastane nõrgestas ja kurnas oma rüüsteretketega enamjagu maakondi niivõrd, et viimase otsustava tegevuse eel ei suudetud enam kuigi palju jõude koondada.

Eestlaste tollaegset tegevust võib osalt seletada ka sellega, et maavallutamise siht oli Läänemere idakallastele asuvatele rahvastele uudne, sest nimetatud maa-alad olid hõredasti asustatud ja ükski rahvas, nende seas ka eestlased, ei olnud kitsendatud oma elamisruumis.

Selline piiride kaitsmise viis iganes alalise sõjaväe tekkimisega naabrite juures. Alalise sõjaväe olemasolul arenes sõjakunst, täienesid relvad ja süvenes relvadega teotsemisosskus. Et tollaegsel eesti ühiskonnal puudus alaline sõjavägi, siis oli pidurdatud ka sõjakunsti areng ja relvastuse ajakõrgusel hoidmine, mistõttu eestlaste improviseeritud malev ei suutnud vastu seista ajakohaselt relvastatud ja teotsemisosskusest kõrgemalseisvale rüütliväele. Siinkohal näitab ajalugu selgesti, et riigikaitse improviseeritud sõjaväe abil annab vähe tagajärgi. Piirikaitset tuleb organiseerida pidevalt ja jõuliselt, kusjuures sõjajõud peavad alati seisma relvastuselt ja väljaõppelt ajakõrgusel, s. o. alati tuleb silmas pidada vastase relvastust, teotsemisviise ja -viimalusi.

Skeem nr. 9.

- Muinaslinn
 - Liiklemise peasuunad
 - ⚓ Sadamakoht
 - ▤ Pihkva mõjuala
 - ▨ Polotski mõjuala
 - Rahvaste piirid
- Eesti ajalugu I. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne 1935. ja Läänemere maade kaart XIII aastajal Sv. Top. Os. väljaanne 1920. andmetel.
- 0 20 40 60 km

Piirikate Vabadussõjas 1918—1920.

(Skeem nr. 10 ja 11.)

Vabadussõja algul riigikaitse süsteem oli alles kujundamisele ja täiesti välja arendamata. Samuti vähe arenenud oli administratiivasutiste võrk, mis ei võimaldanud kaitsejõudude kiiret organiseerimist.

Riigiaparaadi puuduliku funktsioneerimise tõttu oli raskesti sõjaväe komplekteerimisel, mispärast esialgu katsetati vabatahtlike värbamisega ja hiljem mindi üle sundmobilisatsioonile. Seetõttu esimestel sõjapäevadel oli võimalik saata rindele ainult väikesi jõude, kelle ülesandeks oli niikaua vastu panna, kuni jõutakse vajalikul arvul uusi jõude juurde vormeerida ja neid rindele saata. Seega käepärast olevad jõud pidid teostama piirikaitset, või õigemini vägede organiseerimise (resp. mobiliseerimise) ja koondamiskaitset.

Sõjaväe organiseerimisega kerkisid esile ka juhtimise raskused, sest esialgul kavatsatud vägede organisatsioon oli ilmselt puudulik, eriti juhtimise seisukohast. Juba seegi tegur, et meie territoorium idapiiril ei moodusta lahutamatut tervikut, vaid on jaotatud Peipsi ja Pihkva järvede ühise veevõrguga kahte eriossa (Viru rinne, Lõunarinne), tingib kahe eri väegrupi, s. o. väekoondise moodustamist, ühes iseseisvate juhatustega. Seda kuidagi ei võimaldanud aga ühe diviisi asutamise kava.¹⁾ See puudus andis ennast kohe tunda ja juba 8. dets. 1918. a. moodustati 1. brigaadi juhatuseks, mille 24. detsembril vormeeriti ümber 2. diviisi juhatuseks.

Et jõuda selgusele, mis ajani Vabadussõja algperioodi tuleb arvestada katteperioodina, tuleb luua endale lühike, kuid konkreetne ülevaade sõjategevuse arengust ajas ja ruumis, ning siduda seda jõudude järk-järgulise organiseerimi-

1) Sõjaväe organiseerimise kava nägi ette ühe diviisi asutamise, mille koosseisu kuulus 6 jalaväepolku, 1 suurtükiväepolk, 1 ratsaväepolk ja 1 inseneriväepataljon.

sega ja koondamisega (arvuline kasvamine, organisatsiooniline areng ja moraalse väärtuse tõus).

Olukord sõjategevuse puhkemisel.

Saksa okupatsioonivõimu langemisega kerkis teravalt esile kaitse küsimus idast sissetungiva punaväe vastu. Viimase eesmärgiks oli revolutsiooni laiendamine Lääne-Euroopa suunas ja sellepärast taheti igal juhul kiiresti väljajõuda Läänemere rannikule, et ennetada liitlaste arvatavat interventsiooni. Meil tuli asuda sõjaväe organiseerimisele, sest oli ilmne, et seni eksisteerinud kaitseliit ei suuda anda küllaldasi tagatise edukaks tegevuseks punaväe tagasitõrjumisel.

Organiseerimistöös aga esines tõsiseid raskusi, mille peamiseks teguriteks olid nõrk selgitustöö, segased sisepoliitilised olud ja taanduvate Saksa okupatsioonivõimude poolt avaldatud takistused. Sündmused ise aga arenesid kiiresti. Kuigi esialgu meeli rahustas sakslaste kindel lubadus kohale jääda kuni meie ise suudame korraldada, siis selgus varsti, et ühes nende lubadustega viimased tegid rutulisi ettevalmistusi rindelt lahkumiseks.

Kattetegevus Viru rindel.

22. XI. 18. teostus enamlaste esimene kallaletung Narvale, mis veel küll sakslaste poolt tagasi löödi, kuid juba järgmisel päeval tõmbusid Saksa järelväed lõuna pool Narvat 20—25 km tagasi; asudes Iisaku, Illuka, Kurtna üldjoonele nad paljastasid Narva jõe tõkkejoone. Nii tuli taanduvate sakslaste kannul asuda sõjaliselt ettevalmistamatult enamlaste sissetungi pidurdamisele, et katta riigi ja sõjaväe organiseerimise läbiviimist.

Ühel ajal algas ka enamlaste sissetung Petseri suunast, kuid Narva suund osutus palju ohtlikumaks, sest siit ähvardas vaenlane meie riiklikku keskust, Tallinnat, palju tõsisemalt kui Petseri suunast. Seepärast tuli esialgu kõik tähelepanu pöörata Viru rindele.

28. XI. 18. algasid punased Narvale uut pealetungi. Selleks ajaks suutsime Viru rindele koondada arvuliselt nõrku ja puudulikult relvastatud osi, kellede lahinguväärtus ei olnud siis veel kuigi kõrge. Ning et Viru rindel asuvad sakslased olid suuremas enamikus passiivsed, siis pääses punaste suur ülekaal mõjule ja Narva tuli paratamatult 28. novembril 1918. a. maha jätta.

Järgmine vastupanujoon kujunes Oru jaama, Künnapõhja joonel. Punaste uued kallaletungikatsed algasid siin 05. XII. 18. Vastase suure ülekaalu tõttu oldi sunnitud pärast ägedaid lahinguid loovutama temale ka see positsioon ja taanduma uuele — Jõhvi jaama, Ontika üldjoonele. Ka siin ei läinud korda avaldada vastasele kuigi tõhusat vastupanu ja järk-järgult taandudes jõudsid meie väed 13. XII. 18. Avi-jõe üldjoonele.

Kogu taandumise ajal oli käimas kiire mobilisatsioon ja uute väeosade vormeerimine, mis võimaldas saata rindele järjest uusi väeüksusi.

Vaatamata meie jõudude järjekindlale juurdevoolule püsis rindel ometi vastase arvuline ülekaal ja seetõttu ei suudetud peatada vastase edasitungi, mis arenes küll pikaldaselt, kuid ometi edukalt. Nii tuli järk-järgult taandudes loovutada rida positsioone ja suuremaid elukeskusi, kuni enamlaste pealetungihoo lõplikult pidurdati jaanuari esimestel päevadel Aegviidu metsade ja soode, Valkla üldjoonel.

Territooriumi loovutamisel vastasele vähenesid järjekindlalt ka ressursid nii elavjõu ammutamiseks kui ka varustuse soetamiseks. Suure pingutuse tagajärjel saadi siiski täiendada ja varustada juba olemasolevaid väeosi ja vormeerida juurde uusi. Nii tekkis varsti olukord, kus võis kattetegevust arendada mitte taandudes ajavõitmisega, vaid aktiivse tegevusega — pealetungiga.

1919. a. jaanuarikuu esimeste päevade tegevusel ilmnevadki juba teatud murrangu tundemärgid ja siit peale algab üldine pealetung vaenlase maalt väljatõrjumiseks.

PIIRIKATE MINEVIKUS.

Alljärgnev tabel näitab meie ja punavägede arvulist suurst teatud ajamomentidel. Siin näeme kujukalt meie vägede pidevat juurdekasvu, mis võimaldas pidurdada vastase edasitungi ja lõpuks üle minna vastupealetungile.

JÕUDUDE VAHEKORD VIRU RINDEL.¹⁾

		Tääki	Mööka	Klp.	Suur- tükke	S/r.	S/a.	Märkusi
28. 11. 18.	Meil	785	—	3	—	—	—	
	Punastel	4000	?	30	16	1	2	
15. 12. 18.	Meil	1300	87	62	12	(2)	—	
	Punastel	3350	250	56	22	—	—	
21. 12. 18.	Meil	1405	115	55	8	(2)	—	
	Punastel	3250	270	59	22	—	—	
06. 01. 19.	Meil	2772	498	122	22	(3)	—	
	Punastel	3650	550	70	18	1	—	
15. 01. 19.	Meil	2400	450	101	25*)	(1)	—	*) Nende hulgas 13 suur- tükki sõjalaevadel.
	Punastel	2200	250	70	20	—	—	
04. 02. 19.	Meil	4159	603	115	22	—	—	+ 4 pommipildu- jat.
	Punastel	9414	447	186	47	—	—	

Siit näeme ka, et meie vägede üleminek raskelt taandumiselt pealetungile ei teostunud üle öö, vaid arenes samm-sammult sedamööda, kuidas kasvasid meie jõud rindel ja kuidas võitluses vaenlasega tõusis vägede usk oma võidusse. Lõpptulemusena meie järk-järgult täienenud ja lahinguliselt tugevnenud väesalgad kiskusid endi kätte selle lahingulise algatuse ja ülekaalu, mis oli vajalik üleminekuks üldisele pealetungile.

¹⁾ Tabel on koostatud Vabadussõja Arhiivi materjalide ja nende põhjal Vabadussõja Ajaloo Komitee poolt tehtud kokkuvõtete järgi.

Meie jõududes on tääkide, kuulipildujate ja suurtükide arvus näidatud ka soomusrongide täägid, kuulipildujad ja suurtükid.

Kattetegevus Lõunarindel.

Analoogiline kattetegevus oli käimas samal ajal ka Lõunarindel. Nagu eespool öeldud, ei omistatud P e t s e r i suunale nii suurt tähtsust kui Narva suunale, sellepärast ei olnud esialgu üldiste piiratud võimaluste juures kattetegevuse korraldamine Lõunarindel küllalt intensiivne. Pealegi taandus Pihkvast Eesti pinnale Vene monarhistlike ringkondade poolt vormeeritud Põhja-korpus. Esialgul oli lootust, et nimetatud korpus suudab osutada vastasele mõningat vastupanu. Seda näeme ka Peastaabi ülema kirjast 25. XI 18. Võru maakonna valitsusele: „Kõik meie jõud ja mõtted peavad praegu Narva poole pööratud olema. Teie seisukord on kõige parem, sest Teie ees on Pihkva armee, kes teid sealt poolt kaitseb.“¹⁾

Lootus Põhja-korpusele osutus aga petlikuks, sest viimasel püüdnud täielikult distsipliin ja *vastupanuvõime ning ka võitlustahe*. Korpuse taandumine sündis kiiresti, nii et sageli vabalt edasitungivad punaväed neile järele ei jõudnud. Tuli tahes-tahtmatult asuda katte korraldamisele oma jõududega ka Lõunarindel, mis aga jõudude ja varustuse puudumisel veelgi raskemaks osutus kui Viru rindel. Leidus aga ettenägelikke ja energilisi juhte, kelle algatusel asi siiski edenes.

Punaväe esialgne arvuline ülekaal ei olnud küll masendavalt suur, kuid meie vägede moraal ei olnud siis kuigi kõrge; pealegi Balahhovitši salga tegevus tõi meile enam kahju kui kasu. Sellegipärast ei saadud mõelda vastase edasitungi kohesele tõkestamisele, vaid tuli jätkata järk-järgulist taandumist.

1918. a. 21. detsembriks oli meie rinne üldiselt Laiuse, Kärevere, Puhja, Pikasilla, Ruhja üldjoonel, kuid ka siin ei suudetud veel väheste jõudude tõttu lõplikult pidurdada vastase edasitungi. See toimus alles Aidu, Puurmanni, Jõesuu, Tarvastu, Paluvere, Taagepera, Punapargi üldjoonel.

¹⁾ Eesti Vabadussõda 1918—1920. Tallinn, 1937. Lk. 213.

Alljärgnev tabel näitab meie jõudude kasvamist ja arvu-
list vahekorda punaväega Lõunarindel teatud ajamomentidel.

JÕUDUDE VAHEKORD LÕUNARINDEL.¹⁾

	Tääki	Mööka	Klp.	Suur- tükke	S/r.	S/a.	Märkusi
28. 11. 18.	Meil	—	—	—	—	—	2., 3. ja 6. polgu 108 ohv., 110 atiohv. ja sõd. relvas- tamata vormeerimise alg- astmel.
	Punastel	2500	?	?	8	1	—
15. 12. 18.	Meil	3810	296	36	5	—	—
	Punastel	4800	300	67	12	1	2
21. 12. 18.	Meil	2812	285	43	5	—	—
	Punastel	5100*)	580	70	20	1	*) 2 Läti brigaadi suun- dumas Riia peale.
06. 01. 19.	Meil	2611	170	53	4 ¹⁾	(-/1)	—
	Punastel	1700	350	28	12	—	1
15. 01. 19.	Meil	4525	485	179	26	(3/1)	—
	Punastel	6250	500	119	23	2	—
04. 02. 19.	Meil	10483	423	230	42	(4/3)	1
	Punastel	9762	770	203	41	(1)	4

See tabel näitab, et hoolimata punavägede alalisest jõu-
dude juurdevoolust kujunesid arvulised vahekorrad tasavä-
gisteks.

Vahepeal näeme küll osalist jõudude vähenemist mõle-
mal poolel. Punaste jõudude vähenemist tuleb seletada sel-
lega, et pärast Tartu vallutamist luges punaväe juhatus meie
vägesid juba lõplikult lööduks ja suunas osa jõude Riia
peale.

Meie jõudude vähenemine oli tingitud väeosade sisemi-
sest kriisist, kus väeosad elasid läbi teatud lagunemisprot-

¹⁾ Tabel on koostatud Vabadussõja Arhiivi materjalide ja nende
põhjal Vabadussõja Ajaloo Komitee poolt tehtud kokkuvõtete järgi.

Meie jõududes on tääkide, kuulipildujate ja suurtükkide arvus näi-
datud ka soomusrongide täägid, kuulipildujad ja suurtükid.

Murdjoone all näidatud soomusrongid on kitsarööpmelised.

sessi. Kogu taandumisperioodi kestel valgus laiali kahtlane element: need kellel polnud usku Eesti riigi püsivusse ja mõned kes seda ideelistel põhjustel isegi ei soovinud. Järeljäänute moraal oli aga kõva ja sisemise kriisimomendi ületamisel algas uuesti meie sõjaväe arvuline kasv ja ühes sellega ka moraalil tõus.

Kogu taandumisperioodi kestel ei olnud Ülemjuhatajal nimetamisväärsset varu. Rinnete vajadused olid niivõrd suured, et kõik vormeeritavad osad, ootamata isegi nende vormeerimise lõpetamist, tuli saata kohe rindele, kus nad vormeerimis- ja komplekteerimistöid jätkasid. Alles 1919. a. jaanuarikuu keskpaiku suudeti juba koguda teatavaid reserve, mis ei olnud küll arvuliselt kuigi suured, kuid omasid siiski suurt tähtsust, sest neid võidi vajadusel võtsata ühe või teise rinde ohtlikusse kohta ja sellega mõjutada lahingu käiku.

Jõudude üldist vahekorda mõlematel rinnetel kokku kujutab lk. 96 toodud tabel.

Enamlaste jõudude juurdevool võis kasvada pidevalt nende suurte inimreservide tõttu. Siiski meie suutsime siin osalt sammu pidada. Suure ülekaalu meie kasuks andis aga meie vägede kasvav moraal ja võidutahe, mis paralüseeris vastase relvastuse ja arvulise ülekaalu.

Katteküsimus pole mitte ainult tehniline probleem, vaid ka moraalil probleem. Tuleb kõigi abinõudega hoida vägede moraalil kõrgel, sest muidu enne, kui mobilisatsioon ja vägede koondamine lõpevad ja vägesid suudetakse liita ja ette valmistada pingutavateks ja rasketeks manöövriteks, eriti aktiivtegevuse alal, võib tekkida laostumine.

1919. a. veebruarikuust alates kujunes meil juba teatav organisatsioon, mis vastas meie elavjõu tagavarade arvule. Siit peale väeosade arv enam palju ei suurenenud, neid kor-

PIIRIKATE MINEVIKUS.

raldati vaid ümber ja täiendati ning arendati eriteenistuste ja juhtimise organisatsiooni

Võib öelda, et veebruarikuu algusega lõpeb Vabadussõjas kattetegevuse periood. Selleks ajaks oli juba loodud sõjavägi, mida nüüd tuli sellel tasemel hoida, s. o. ainult varustada ja toita ning täiendada inimgavaradega.

ÜLDINE JÕUDUDE VAHEKORD.¹⁾

		Täaki	Mööka	Klp.	Suur- tükke	S/r.	S/a.	Märkusi
28. 11. 18.	Meil	785	—	3	—	—	—	
	Punastel	6500	?	30+?	24	2	2	
15. 12. 18.	Meil	5110	383	98	17	(2)	—	
	Punastel	8150	550	123	34	1	2	
21. 12. 18.	Meil	4217	400	98	13	(2)	—	
	Punastel	8350*)	850	129	42	1	2	*) 2. Läti brigaad suundus Riia peale.
06. 01. 19.	Meil	5383	668	175	26	(3/1)	—	
	Punastel	5350	900	98	30	1	1	
15. 01. 19.	Meil	7975	1035	300	57	(4/1)	—	Koos Ülemjuhatause varuga.
	Punastel	8450	750	189	43	2	—	
04. 02. 19.	Meil	14642	1026	345	64	(4/3)	1	
	Punastel	19176	1217	389	88	(1)	4	

*

Võrreldes Eesti piiride kaitsmise korraldust XIII sajandil tegevusega Vabadussõja algperioodil (katteperiood), on huvitav tõmmata mõningaid paralleele.

XIII sajandil eestlased tundsid küll end ühise rahvana, kuid olid poliitiliselt nõrgalt liitunud. Territoorium ei olnud

¹⁾ Tabel on koostatud Vabadussõja Arhiivi materjalide ja nende põhjal Vabadussõja Ajaloo Komitee poolt tehtud kokkuvõtete järgi.

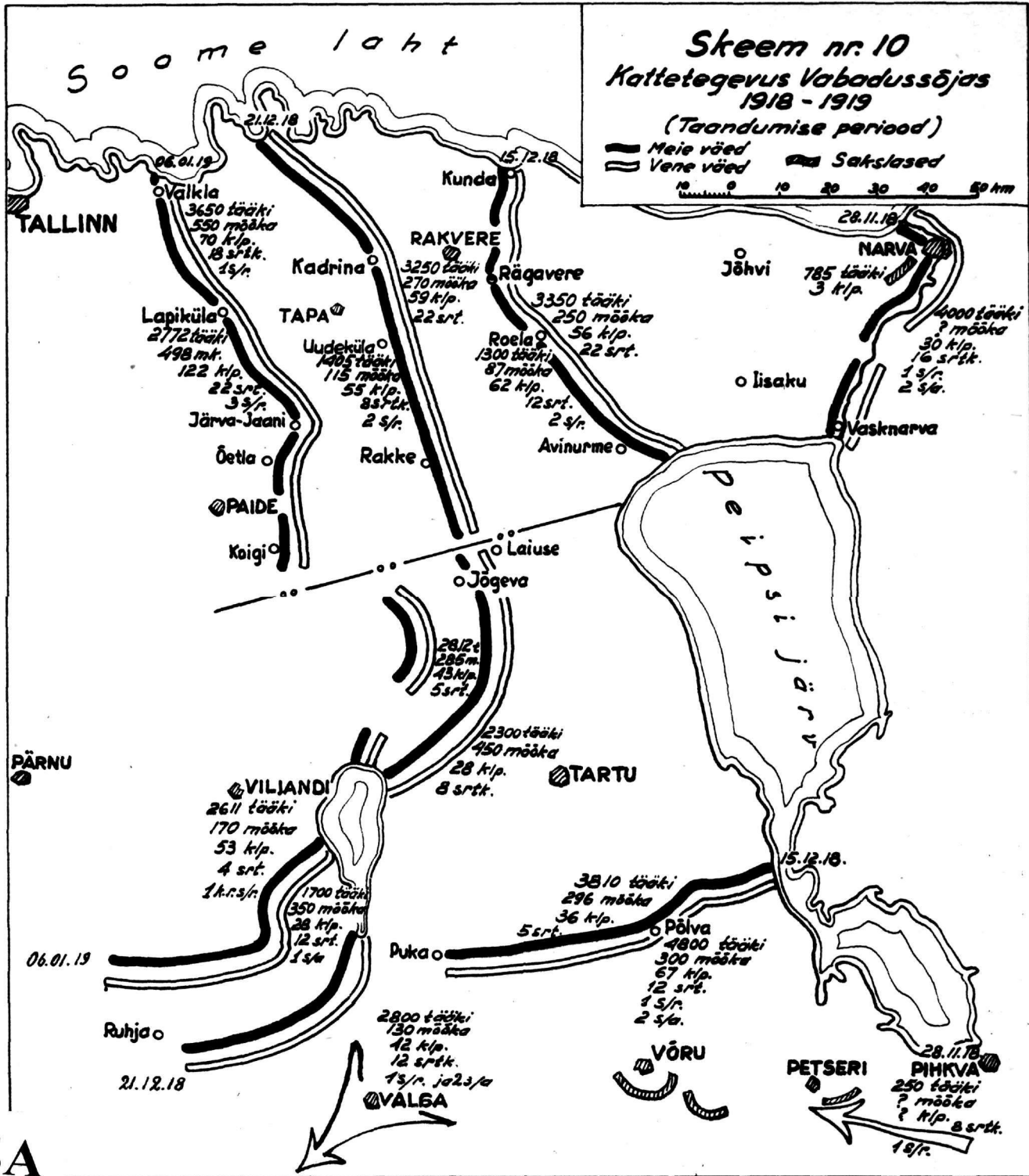
Meie jõududes on täakide, kuulipildujate ja suurtükkide arvus näidatud ka soomusrongide täagid, kuulipildujad ja suurtükid.

Murdjoone all näidatud soomusrongid on kitsarööpmelised.

Soomelaht

Skeem nr. 10 Kattetegevus Vabadussõjas 1918 - 1919

(Taandumise periood)

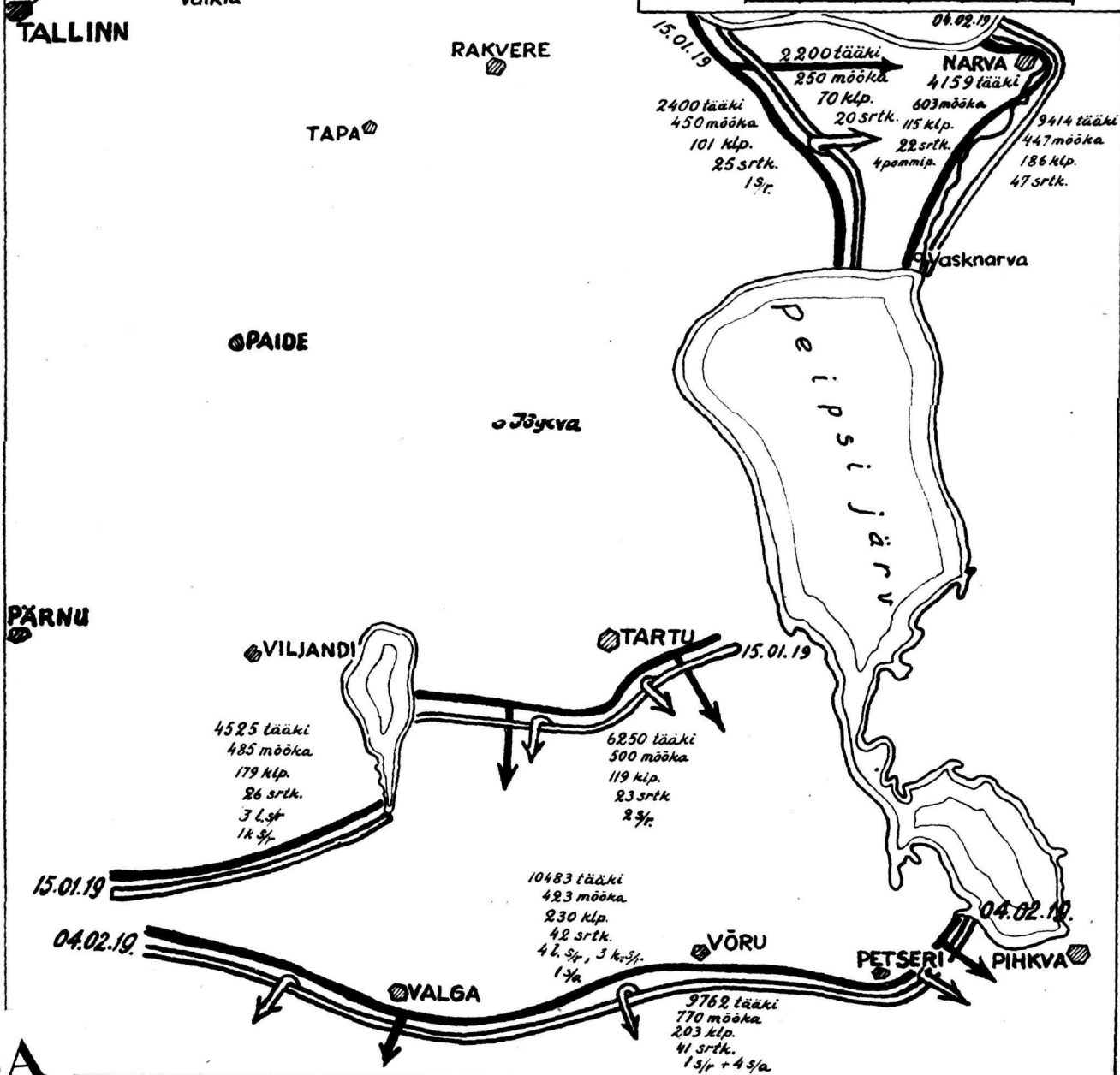
LISA

S o o m e l a h t

Skeem nr. 11
Kattetegevus Vabadussõjas
1918 - 1919
(Pealetungi periood)

— Meie väed
— Vene väed

10 0 10 20 30 40 50 km.

LISA

Station No. 11
Kattaveyus Votudusojas
1918 - 1919
(From the ...)

ühise võimu all, vaid oli jaotatud iseseisvatesse maakondadesse (riikidesse). Seega XIII sajandil Eestis puudus kesk võim.

Eestlaste maakaitse korraldus ei vastanud otsustaval momendil ajanõuetele, kuna tolleaegne Eesti malev oli sõjalises arengus tähtsamast vastasest (sakslastest) maha jäänud nii relvastuselt kui taktikalt.

Maakondadesse killunemise tagajärjel ei olnud riigipiiride fortifikatsiooniline kindlustamine rahva ühine asi, vaid piiriäärsete maakondade vajadus. Seda ei suutnud viimased oma väikese majandusliku kandejõu tõttu organiseerida vajalikul määral. Iga maakond ehitas linnuseid ja maalinnu, kuid need olid määratud rohkem pelgupaigaks kui organiseeritud maakaitse ja piiride puutumatus tagamiseks ja ei moodustanud tervikulist süsteemi.

Piiriäärsetesse linnustesse ja teedele asetatud garnisonid ja vahipostid olid väikese arvulised ja võisid täita seetõttu vaid alarmeerimisülesandeid. Alalise maleva puudumisel omas aga katteväeosade olemasolu suurt tähtsust, sest vastase pealetungi korral oldi sunnitud maleva kokkukutsumiseks vajalikku aega asendama ruumiga, mistõttu vastane võis maale sisse tungida. Territooriumi väiksuse tõttu mõjus see kogu maale nõrgestavalt. Seega Eesti piirikaitse organisatsioon XIII sajandil ei olnud oma aja nõuete suhtes küllalt tõhus.

Maakondade mitte küllalt tihe liituvus võimaldas sakslastel tekitada ja kasutada maakondade vahelisi lahkkelisid, mistõttu maakonnad sageli üksteisele õigel ajal või hoopiski appi ei tulnud. Seega eestlaste ühiskondlik korraldus võimaldas nende maleva löömist osade kaupa.

1918. a. Eesti moodustas riikliku terviku kindla kesk võimu juhtimisel, kes suutis koondata kogu maa elavjõu ja ainelised tagavarad riigikaitse kor-

raldamiseks. Seejuures oli oluliseks asjaoluks, et omariikluse-idee realiseerimise eel käis sõjalise jõu loomine — rahvusväeosade organiseerimine 1917. a. Sellel asjaolul oli suur tähtsus riigikaitsele ka iseseisvuse restaureerimisel pärast Saksa okupatsiooni, sest laialisaadetud väeosade uuesti vormeerimine osutus tunduvalt kergemaks kui täiesti uute loomine. Rahvusväeosade asutamisel oli otsustav mõju ka kogu sõjaväe süsteemi ellukutsumisele Vabadussõjas, sest rahvusväeosade kaudu koondusid Maailmasõja lõpul eesti rahvusest kaader ja sõdurid kodumaale ning juhtkond läi omavahel tutvuse ja sidemeid ning tekkis vastastikkuse usalduse õhkkond; kujunes oma sõjaväe olemasolu traditsioon. Laialisaadetud rahvusosade järglastena vormeeritud väeosad moodustasidki olulise osa nendest vägedest, kes kat sid Vabadussõja algul sõjajõudude organiseerimise lõpuleviimist ja administratiivasutiste korraldamist. Sõjajõudude vormeerimine Vabadussõja algul oli eriti raske seetõttu, et Saksa okupatsioonivõimud olid tunduvalt nõrgestanud meie majanduslikku kandejõudu ja Saksa okupatsiooniväed maalt lahkudes viisid kaasa paremad relvad ja kõlbuliku sõjavarus tuse. Seega sõja alguses ei olnud meie vastasest nõrgemad mitte ainult organisatsioonilt, vaid ka materjalosas ja varus tuses.

Sellega ongi seletatav, miks sõja algperioodil või katte tegevusel õnnestus vastasel tungida sügavale meie territooriumile. Et lõpuks läks korda vastast peatada ja teda maalt välja visata, siis seda tuleb kirjutada ajakõrgusel seisnud a n d e k a riikliku ja sõjalise juhtimise arvele. Olulise tähtsusega oli ka asjaolu, et loodava sõjaväe kaader ja suur osa meeskonnast seisis väljaõppelt vastasest kõrgemal ja kasutas võit luses samasuguseid relvi ja võitlusvahen deid (tüübi mõttes), mis olid kasutada vas t a s e l.

Suurt tähtsust omas ka sõjaväe hea distsipliin ja tugev moraal, mille tõstmiseks nõuete kõrgusele, peale juhtide vahenditu töö, aitas palju kaasa omariikluse- ja iseisvuse-idee. Need olidki tegurid, mis aitasid Vabadussõjas kindlustada võitu arvuliselt ja materjaalselt suures ülekaalus oleva vastase üle.

Eestoodust võime saada ka tänapäeva jaoks väärtuslikke õpiseid. XIII sajandi ja 1918. a. sündmused näitavad, et riigipiiride kaitse tagamisel omavad põhjapaneyat tähtsust:

- kindel keskvoim riigis, milline ainuüksi suudab rakendada ja õieti suunata kogu rahva jõutagavara sissetungiva vastase tõkestamiseks;
- ajakohaselt väljaõpetatud, organiseeritud ja relvastatud sõjavägi;
- vastase teotsemisviiside tundmine ning selle arvessevõtmine ja
- küllaldane tähelepanu riigipiiride kindlustamisele.

V

KOKKUVÕTE.

Piirikatte probleemi ajaloolise ülevaate kohta võiksime märkida alljärgnevat.

Tsivilisatsiooni arenemisega ja üksikute riikide tekkimisega kujunes vajadus riigipiire kaitsta barbarite vastu, näit. Rooma-Gallia ajajärgul.¹⁾ Rooma riigi tõusu ajal asendas piirikaitset territoor. laiendamise agressiivsus. Viimase vaibudes (status quo ajal) tekkis vajadus alalise pideva ja jõulise piirikaitse järgi. Selleks dislokeeriti tollal peagu kogu alaline sõjavägi strateegiliselt tähtsatesse piiriäärsetesse rajoonidesse. - Sõjaväe vastupanuvõime tõstmiseks ehitati piirile

¹⁾ Rändrahvastel ei kerkinud esile piiride kaitsmise vajadust, sest nende ühiskondlik korraldus ei vajanud kindlapiirilist territooriumi.

kindlustusi. Suurt väärtust kaitse probleemi lahendamise seisukohast omasid looduslikud piirid (näit. Rein ja Donau), millede katteks vallutati glassii vastase pool looduslikku tõkkejoont (Reini paremal kaldal ja Donau vasakul kaldal). Glassiid kindlustati suurejooneliselt (Trajanuse ja Hadrianuse vallid jne.) ja asustati talupoeg-sõduritega (veteraanide kolooniad), keda ühes sinna dislokeeritud abivägedega kasutati esimeseks vastupanuks vastase sissetungile glassiisse. See piirikatte organisatsioon takistas vastase otsest sissetungi riigi territooriumile ja tagas vajaliku manöövrivabaduse piirirajoonidesse dislokeeritud peajõududele (leegionidele).

Barbarite kadumisega, riiklik-ühiskondliku korralduse arenemisega ning territooriumi (elamisruumi) jaotusega iseisivate riikide vahel piirikaitse vajadus kerkis uuel kujul: üks riik pidi oma piire kaitsma teise riigi agressiooni vastu. Kuni sõjaväe sundteenistuse sisseseadmiseni riikide vahelised tülküsimused lahendati sõjavägede abil, millede arv oli suhteliselt väike, mistõttu lahingud arenesid väikesel maaalal. Sõltuvalt sellest ja sõjaväe organisatsiooni kujust ning relvastusest muutus ka piirikatte organisatsioon fortifikatsioonilises osas vähem pidevaks, kuid sügavamaks. Eriti tähtsat osa piirikaitsetes (resp. piirikattes) fortifikatsioon hakkas etendama Prantsusmaal alates XVI-st sajandist (vaata käesoleva töö vastavad osad). Võrreldes toleaja fortifikatsiooni Rooma-Gallia ajajärgu fortifikatsiooniga, näeme et pidevate vallide asemel hakatakse ehitama suuri kindlusi ja organiseerima kindlustatud rajoone, kusjuures tähtsama kindlustuste joone katteks püütakse samuti luua eelkindlustustega glassiid. Kindlused tol ajajärgul peale vastase sissetungi tõkestamise ja välivägede manöövri kergendamise omasid ka suurt tähtsust elutarvete ja võitlusvahendite dislokeerimisel ja kommunikatsiooni-teede julgeoleku tagamisel. Kindluste garnisonid olid enamasti alalised ja ei kuulunud välivägede koosseisu. Neid garnisone sõjaohu tekkimisel ja vastase sissetungi algamisel kõvendati kohalik-

kude elanikkudega piiriäärsetest rajoonidest ja nad pidid moodustama katte välivägede manöövriks ning territooriumi kaitseks. Peale kindluste garnisonide kasutati piirikatteks ka abivägesid mitmesugusel kujul ja organisatsioonis, nagu miilits, rannamiilits jne.

Sundusliku sõjaväeteenistuse sisseseadmise tegevusteks suured sõjaliselt väljaõpetatud inimreservid, keda kasutati sõja korral massiliste armeede loomiseks. Selliste armeede võitlusvalmis seadmine ja koondamine nõuab teatud aega, mille jooksul neid jõudusid on tarvis julgestada, nii öelda, katta vastase löökide eest. Seega piirikatte tegurite hulgas tõuseb jõuteguri kõrval tähtsaks kohale ajamoment. Suure territooriumiga riikides, näiteks Venemaal, võidi aega asendada ruumiga. Vajaliku aja tagamiseks ja territooriumi kaotuse vältimiseks püüti suurendada piirikatte teostavate vägede võitlusvõimet fortifikatsiooni abil. Põhimõttelikult piirikatte pidid olema sedavõrd tugevad, et ta ei variseks kokku vastase esimeste löökide all, vaid et piirikatteväed toetatuna fortifikatsioonist suudaksid vastu pidada armee lahinguvalmis seadmiseni, s. o. mobilisatsiooni ja koondamise läbiviimiseni. Selline probleemi lahendusviis kannab defensiivset iseloomu, kuid teatud olukordades ja erilistel vajadustel on piirikatte kannud ka ofensiivset iseloomu.

Siinkohal tuleks ofensiivse ja defensiivse piirikatte kohta märkida järgmist. Ofensiivse katte eesmärgiks on: murda läbi vastase piirikatted, viia sõjategevus juba algusest peale vastase territooriumile, tungida sisse vastase koondusrajoonidesse ja mobilisatsioonibaasidesse, püüdes desorganiseerida vastase koonduvaid jõude ja segada vastaspoole tegevusplaani järjekindlat läbiviimist. See katteviis on väga soodus kaitsetegevuseks ülesseatud eesmärgi otstarbekohasuse saavutamise ja juba algusest peale võidutahte meeleolu loomise seisukohast, kuid ta nõuab suuri jõude, milliseid vajalikul arvul pole alati kasutada ka suurriigel.

Peale selle ofensiivne piirikate, mis eeldab sissetungi võõrale territooriumile, pole igakord soodus ka poliitiliselt, sest selline tegevus seab harilikult sissetungija agressori ossa ja võib muuta enese vastu vaenulikuks teiste riikide avaliku arvamise ning esile kutsuda poliitilisi ja majanduslikke raskeid rahvusvahelises läbikäimises, eriti kui kallaletung toimub riigile, kes püüab säilitada status quo'd ja olla neutraalne.¹⁾

Defensiivse katte läbiviimine saavutab eesmärgi ajavõitmisega, mille puuduseks on, et tegevus toimub oma territooriumil ja võimaldab vastasel oma mobilisatsiooni, koondamise ja sõjaplaani segamatut läbiviimist.

Hoolimata neist puudustest, on ometi enamikul juhtudel piirikatte ülesandeid lahendatud mitmesuguste aegade kestes defensiivselt ka ofensiivse sõjapidamise korral.

Defensiivse piirikatte tugevaks küljeks on see, et teotseada tuleb rahuajal läbiuuritud maastikul ja on võimalik kasutada sõjateatri fortifikatsioonilist ettevalmistust. Valmishitatud kindlused ja välikindlustused tugevdavad vägede vastupanu ja aitavad kokku hoida jõude aktiivtegevuseks.

Kuid kõige tähtsamaks defensiivse katte positiivseks küljeks on see, et kunagi ei paljastata täielikult vägede koondamist ja väejuhi plaani, mis võib juhtuda siis, kui mitte küllalt tugevad kattejõud asuvad pealetungile ja nad vastase poolt purustatakse. Siin tuleb veel tähelepanu juhtida sellele, et kattejõud ei ole kunagi küllalt tugevad; nad võivad olla küll arvuliselt suured, kuid liituvus, manööver, varustuse organisatsioon ja transport ning lahinguväärtus ei ole hari-

¹⁾ Louis XIV agressioon Reini provintsidest viis teda vastollu kogu Euroopaga. Samuti mõjutas negatiivselt maailma avalikku arvamist enda suhtes Saksamaa oma sissetungiga Belgiasse 1914. a. Austria pealetungi Serbiale 1914. a. tõlgitseti kui tegevust agressiivsetel eesmärkidel ning Itaalia kasutas seda ettekäändena taandumiseks Kolmikliidu lepingust, mille järgi tema osavõtt sõjast Keskriikide poolel oli kohustuslik vaid sel puhul kui tungitakse kallale Kolmikliidu riikidele.

likult selleks küllaldased, et anda vastase katte jõududele ja esimesele ešelonile purustavaid lööke. Katteperioodil on võimalik ja otstarbekohane ette võtta sissetungi vaid siis, kui selleks on juba rahuajal loodud löögiarmee, kusjuures peajõudude julgestus peale piirikatte-jõudude pandakse ka esimesele mobilisatsiooniešelonile. Ja seegi lahendus on vaid siis võimalik, kui tugev tungib nõrgema pinnale või kui rünnatava poole piirikate on nõrk ja ei seisa ajakõrgusel.

Tehes kokkuvõtte mineviku kogemustest näeme, et ühelgi ajajärgul piirikate pole esile kerkinud puhtal kujul iseseisvalt, vaid on alati seoses tegevuse või operatsioonide kogumiga. Kate on osa tervikust, s. o. osa kogu riigikaitse süsteemist ja kuigi teatud perioodil ta oleks nagu jäetud omaette, siis see on ainult piiratud ajaks: hiljem ta sulab uuesti kokku süsteemi tervikuga. Ja nagu kogu riigikaitse süsteem on alaline ja püsiv, nii on ka piirikatte vajadus permanentne, mis tähendab, et piirikatte eest ei tule hoolitseda ainult siis, kui valitseb vahenditu sõjaohu, vaid piirikatte organisatsioon ja korraldus peavad tagama, et see oleks alaliselt küllalt tugev ja tegevusvalmis. Piirikatte puudumine või liigne nõrkus võib ise saada agressiooni põhjuseks.

Piirikatte eesmärgiks on kindlustada riigi julgeolekut poliitilise pinge perioodil ja sõja alguses, kattes ühtlasi riigi mobilisatsiooni ja jõudude koondamist, millistest jõududest piirikate ise on üks oluline osa. Sõltuvalt piirikatte eesmärgist on nõutav, et piirikate oleks eriti efektiivne neis riiges, kellel puudub võimalus aega asendada ruumiga (võrdle Venemaa ja Belgia). Seal tuleb piirikatte küsimusele osutada erilist tähelepanu, ja piirikatte korraldus peab tagama seda, et ta oleks jõuline juba alates ohu esimesest silmapilgust.

Mis puutub katte läbiviimisse, siis kõik on mõjutatud momendi olukorrast, s. o. piirikatte konseptsiooni evolutsioonist. Ühe ajajärgu šablooniline kohandamine teisele põrkab raskustele olukordade erinevuse mõttes. Kuid piirikatte probleemi lahenduse otsimisel tuleb alati arvestada seda, et

nii nagu kogu riigikaitse süsteemi terviku, nii on ka tema osa — piirikatte — väärtus alati relatiivne ja see väärtus sõltub sellest, milline on katte ülesanne teatud oluliseks momendiks, millised võimalused on avatud ülesande täitmiseks sõjalise süsteemi tugevuse raamistikus ning milline on teatud sõjateatri või riigi osatähtsus kogu sõjalise konflikti tervikus. Kõik need momendid on mõjutatud vastase tegevusvõimlustest, mis omakorda on tihedasti seotud sõjalise organisatsiooni ja materjaalse olukorra arenguga.

See on ajaloo tähelepanuväärsem õpis.

Suurtükiväe areng ja tänapäeva seisund.

Kindralmajor H. Brede.

Napoleon on alati kinnitanud, et ainult ajaloo uurimine õpetab õieti teotsema sõjas. Ainult minevikus toimunud sündmuste kujunemise ja arenemise pidev vaatlemine võimaldab täit arusaamist tänapäevast ja leida õiget teed edasiteotsemiseks. Selles mõttes — ja nagu väidavad ajaloolise kooli pooldajad — on ajalugu lõpmatuks allikaks, kust võib leida õpiseid edaspidiseks tööks kõikidel aladel.

Käesolev kirjutis ongi mõeldud selleks, et esile tuues suurtes üldjoontes suurtükiväe arengu põhijooni, võimaldada sellega aru saada suurtükiväe tänapäeva seisundist ja leida õpiseid küsimuse arendamiseks tulevikus.

Väga sageli väidetakse, et suurtükivägi on võrdlemisi noor väeliik, mis tekkis alles XV sajandil. See väide ei ole täiel määral õige. Tegelikult juba tuhandeid aastaid enne püssirohu leiutamist leidsid kasutamist mitmesugused viskemasinad nii linnamüüride purustamiseks kui ka väljalahingus vastase pommitamiseks, milliseid ühes neid käsitsevate meeskondadega tänapäeva mõistete kohaselt võib kahtlemata lugeda toleaegseks suurtükiväeks. Järelikult suurtükiväe tekkimise algust tuleb otsida palju kaugemast minevikust kui seda on XV sajand.

Pliniuse arvates leiutati esimesed viskemasinad assüurlaste poolt. Tymbra lahingus oli pärslastel kasutamisel võrdlemisi suur arv viskemasinaid. Ajajooksul sattusid viskemasinad Kartaagosse ja sealt Sitsiiliasse. Puunia sõdade ajal on viskemasinad juba harilikud asjad. Hiljem on neid näha nii

Makedoonias kui Spartas. Väidetakse, et Sparta kuningas Archidamos, nähes esimest korda selliste viskemasinate tegevust, on kurbusega hüüdnud, et isikliku vahvuse aeg on möödas.

Roomlased omandasid viskemasinad Kreekast. Kuni selle ajani viskemasinaid kasutati lahingutes üksikute masinadena või juhuslikkude gruppidenä. Roomlased kujundasid viskemasinaist iseseisva väeliigi, andes talle korrapärase organisatsiooni. Nad määrasid iga centurio peale ühe „ballista“. Peatselt suurendati seda arvu ja imperaatorite ajal leiame juba iga leegioni koosseisus 55 „ballistat“ ja 10 „onagert“. Sellega oli pandud alus jalaväesuurtükiväe ideele.

Roomast satuvad viskemasinad araablade juurde. Seal õpivad viskemasinaid tundma ristisõdade ajal põhja-eurooplased, hakates neid hiljem ka kasutama.

Konstruktiivselt jagunesid viskemasinad kahte pealiiki. Üks osa viskemasinaid (katapuldid) viskas „mürske“ peagu horisontaalselt, kuna teised (petroboolid) — suure viskenurga all. Seega siin ilmneb juba kaasaja kahuri ja haubitsa algidused. Tähenäatud masinate viskekaugus oli 800—1300 sammu ja neid käsitses numbritena 3—6 meest. Masinate abil visati vaenlase peale mitte ainult suuri kive, vaid tihti ka vaate põleva tõrvaga (süütemürskude idee) ja lagunevaid surnukehasid (teatud viisil gaasi- ja bakteriasõja algeod).

Keskajal viskemasinad olid üldiselt tuntud „Antwerk'i“ ja nende meeskonnad „antwerker'ite“ nimetuse all.

XV sajandi algul, varsti pärast püssirohu leiutamist ilmusid esimesed suurtükid, tõrjudes umbes XV sajandi keskpaigast alates viskemasinad lõplikult varustusest välja. Kuid uued suurtükid ei leidnud algul laialdast kasutamist. Metallurgia oli väga vähe tuntud ala. Ainult väikesel arvul meistreist õnnestus valada torusid, mis ei lõhkenud kohe esimeste laskude järele. Kuna iga meister valas torusid oma oskuste ja kogemuste kohaselt, siis selle tulemusena tekkis väga mitmekesiseid suurtükkide tüüpe nii kaliibrilt kui ka raskuselt.

Igal suurtükil olid omad laskereeglid ja lasketabelid, milliseid meistrid hoidsid suures saladuses. Sellise suurtükiväe hankimiseks väejuht palkas omale vastavaid meistreid ühes nende sellidega ja nende poolt valatud suurtükkidega kas üksikuteks operatsioonideks või kogu sõja kesteks. Sellest ka tingitud asjaolu, et suurtükivägi esialgu ei evinud mitte sellist regulaarset ilmet, kui see oli jala- ja ratsaväes.

Ehkki algul iga suurtükk väesalgas elas omaette elu, selgus peatselt tarvidus koondada suurtükke lahingus teatud gruppidesse, sest üksiku suurtüki tuli osutus liiga nõrgaks tarvilise efekti saavutamiseks. Selliseid ajutisi gruppe hakati nimetama „patareideks“. Kuna patareis pidi valitsema teatud distsipliin, tulejärjekord jne., siis oli tarvis määrata patareile ka juht. Selleks oli harilikult vanem meistritest, kellele anti „Feldzeugmeister'i“ nimetus.

Ajajooksul suuremad väejuhid hakkasid hankima juba *alalisi suurtükimeistreid, kes olid suutelised konstrueerima ja tegevusse rakendama* tarvilist arvu suurtükke. Sealjuures juhid ei sidunud oma suurtükiväge orgaaniliselt teiste väeliikidega ja seda peamiselt põhjusel, et tol ajal suurtükid olid väga rasked ja paindumatud. Sidudes neid orgaaniliselt teistega, oleks see tähendanud teiste väeliikide liikuvuse vähendamist. Ka oli veel teine põhjus. Iga suurtüki jaoks oli tarvis kaasas vedada suur hulk püssirohtu, mürske ja pioneri riistu, et tarbe korral parandada teid ja ette valmistada laskepositsioone. Selle kraami veoks kulus ära mitu vankrit, milliseid pidid andma talumehed. Viimased pidid andma ka hobuseid ja riistu suurtükkide veoks. On arusaadav, et sarnase elemendiga võis kuidagiviisi liikuda väljaspool vaenlase tuld, kuid tule all muutus liikumine äärmiselt raskeks, kusjuures alalised segadused olid vältimatud. Jaotati ju tol ajal moodustatud suurtükkide grupid ehk patareid enam-vähem ühetaoliselt üle sõjaväerinde, kusjuures lahingus nad liikusid esimestena vaenlasele vastu. Jõudes umbes laskekauguseni, oli tarvis asuda positsioonidele ja avada tuli. Kuna esialgu polnud

teada õige kaugus vastaseni, siis esimesed lasud anti hobuste ja vankrite kohal olles, sest juhul, kui mürsud ei küündinud vastaseni, tuli liikuda lähemale. Võib ette kujutada segadusi, mis tekkisid talupoegadest-küüdimeeste juures laskmise ajal ja eriti siis, kui vastane tulega vastas ja küüdimehi tabas.

Need pahed põhjustasidki seda, et väejuhid ei saanud organiseerida suurtükiväge väeliigiks. Alles hiljem tehnika arenedes hakati valama kergemaid süsteeme, konstrueerima otstarbekohasemaid lafette, leiutati eelikud ja laengukastid ning loodi valmis laengud eraldi kotikestes, mille tulemusena suurtükivägi muutus liikumisvõimelisemaks, suutes sammu pidada teiste väeliikidega.

Suurtükkide tule eesmärgiks tolalajal oli sünnitada vastase jalaväele võimalikult suuremaid kaotusi. Samuti püüti õhku lasta püssirohu vankreid, mis liikusid vahetult jalaväe taga. Nagu sellest näha, kuulusid tollaegsele suurtükiväele umbes samad ülesanded, mis tänapäev langevad saatesuurtükiväe õlgadele.

Hiljem muudetakse suurtükimeistrid ja sellid, feuerwerkerid, sõduriteks. See toimub juba palju kergemalt. Ühtlasi loobutakse ka talupoegadest hobusemeeste kasutamisest. Organiseeritakse eriväeüksused, kelle ülesandeks on edasi toimetada suurtükke. Peatselt liidetakse need üksused orgaaniliselt oma suurtükkidega ja XVIII sajandi algul näeme juba esimesi patareisid lahinguväljal teotsemas suurtükiväena tänapäeva mõistes.

See oli kahtlemata pikk tee, mida suurtükiväel tuli läbi käia, kuni ta välja jõudis sellesse staadiumi. Selle arenemiskäiguga on seotud ka rida kuulsate väejuhtide nimesid, nagu Fronsberg, Gustav-Adolf, Peeter Suur, Marlborough ja Friedrich II. Eriti viimane on suurelt kaasa mõjunud suurtükiväe kujunemises iseseisvaks väeliigiks, ehkki näib, et esialgu oli Friedrich II teatud määral suurtükiväe vastane. Tema taotles edu lahingus peamiselt ootamatusega ja kiire teotsemisega. Suurtükivägi ei saanud aga väga kiirelt teotseda. Pärast

Mollwitzi lahingut Friedrich muutub aga täieliseks suurtükiväe pooldajaks, kuna selles lahingus tema suurtükivägi oma tulega ajas nurja kõik vastase ratsaväe rünnakud ja võimaldas Friedrichile saavutada lõppvõitu.

Nüüd antakse suurtükiväele omaette administratiivne organisatsioon. Ta koondatakse brigaadidesse. Patarei jääb vaid taktikaliseks mõisteks. Patareid organiseeritakse ainult lahingus, kusjuures nende suurus sõltub olukorra nõuetest. Peale selle jäetakse iga jalaväe pataljoni juurde kaks kerget suurtükki. Seega on tekkinud väljasuurtükivägi, kes peab lahendama ülesandeid suures mõõtkavas. Viimase kõrval jääb figureerima ka jalaväe-suurtükivägi.

Sellise organisatsiooni juurde jõuti lahingu nõuete mõjutusel. Nagu eespool tähendatud, olid suurtükid esialgu ära jaotatud enamvähem ühetaoliselt üle rinde, kas üksikult või gruppides. Nad tulistasid frontaalselt, kusjuures nende tegevuse mõju lahingu üldkäigule sõltus väga palju sellest, kas nende tule alla sattusid vastase tugevamad ja tähtsamad osad või mitte. See viimane asjaolu olenes lihtsalt juhusest. Seepärast hakati otsima teid suurtükide tule suunamiseks mitte juhuslikkudele märkidele, vaid vastase tähtsamate osade pihta. Selleks pidi suurtükivägi nägema võimalikult palju lahinguväljast. Viimase tulemusena hakati patareisid paigutama kõrgetele küngastele ja nendele ülesandeid määrama olukorra järele. Tekkisid väljasuurtükiväe ülesanded. Kuna samal ajal ka vähemtähtsates punktides võis osutada tarvilikuks suurtükiväe tuli, sest vaenlane võis tungida peale just seal, kuhu suurte patareide tuli ühel või teisel põhjusel ei küündinud, siis jäeti üksikuid suurtükke veel iga jalaväe pataljoni juurde.

Nii omandas suurtükivägi alates Friedrich II juba kindla kuju väeliigina. Suurtükivägi sai kindla administratiivse organisatsiooni. Samuti kujunesid välja suurtükiväe kasutamiseviisid lahingus.

Mõnikümmend aastat hiljem kerkib Euroopas sõjategevuse alal esiplaanile mees, kelle geniaalsus kõik strateegia ja taktika vormid maha murrab ja esile tuleb uute ideedega. See on Napoleon. Olles põhiettevalmistuselt suurtükiväljalane, pühendab ta sellele väeliigile erilist tähelepanu, otsides üha paremaid ja otstarbekohasemaid kasutamisi viise oma suurtükiväele ja nõudes suurtükiväelt kõige tihedamat koostööd jala- ja ratsaväega.

Prantsuse revolutsiooni sünnitusena tekkis vabatahtliku ja sundusliku mobilisatsiooni abil esimene rahvavägi. Kuna täiesti võimata oli säärast suurt ja vähedistsiplineeritud massi kasutada joontaktika põhimõtete järgi, kus kõik oli rajatud täpsatele liikumistele ja võtetele, mida võis saavutada ainult pikaajalise ja vaevarikka drilli resultaadina, tuli Napoleon'il otsida lahingukorda, mis lubaks otstarbekohaselt kasutada ka vähedistsiplineeritud masse.

Peatselt näeme, et Napoleon laseb oma esimest ešeloni vabalt hargneda ahelikku ning alustab sellega tulelahingut. Aheliku järele liigub peamass kolonnides, sest kolonne võis kergelt ümber paigutada olukorra nõuete kohaselt. Tulemused on hiilgavad. Napoleon'i lahingukord võimaldab palju kombinatsioonirikkamaid manöövreid kui see oli võimalik joontaktika juures. See asjaolu pidi kahtlemata teatud mõju avaldama ka suurtükiväele. Kuna jalavägi nüüd ahelikus teotsedes võis liikuda igasugusel maastikul, siis osutusid pataljonidele juurde antud suurtükid ainult takistuseks, segades hargnemist ja jäädes maha kiirel liikumisel. Sel põhjusel Napoleon kaotas pataljoni suurtükiväe. Peatselt järgnesid tema eeskujule kõik Euroopa riigid. Ehkki üksikud suurtükid osutusid teatud takistuseks pataljoni koosseisus, ometi teadis Napoleon väga hästi, et nende tuld on lahinguväljal vägagi tarvis. Ja meie näeme, et Napoleon organiseerib alalisi patareisid 8-suurtükilises koosseisus. Need patareid jaotatakse ära diviiside peale alaliseks koostööks viimastega. Suurtükiväe võimete ja omaduste tundmaõppimiseks läkitab Na-

poleon tihti jala- ja ratsaväest, eriti kõrgemates auastmetes olevaid ohvitsere suurtükiväe juurde. Samuti antakse hulk kirjalikke juhtnööre koostöö saavutamise kohta lahingus. Ka nõutakse suurtükiväelastelt head ratsasõidu oskust ja korraldatakse sageli patarei-õppusi. Seda kõike eesmärgiga suurendada patareide liikuvust lahinguväljal. Selle töö tulemuste kohta annab Austerlitz esimese õppetunni. Meie näeme seal kavakindlat suurtükiväe kasutamist vasakul tiival Souchet diviisi juures, kelle käsutusse on antud peale oma diviisi patareide veel kahe reservis oleva diviisi suurtükivägi. Sellise tegevuse tulemused on üldiselt teada. Tuleb arvata, et iga lahingu järele Napoleon kaalus oma tegevust, hindas saavutatud resultaate, selgitas puudusi ja tekkinud raskusi — ühe sõnaga otsis õpiseid. Nende õpiste resultaate leiame Friedlandi ja Wagrami lahingutes.

Friedlandi võit saavutati ainult suurtükiväe tulega. Saaus oli kinkinud Napoleon'ile rea hiilgavaid suurtükiväe juhte, kes mitte ainult ei teadnud mida suurtükid võivad anda, vaid kes olid ka väga leidlikud uute taktikaliste vormide otsimisel. Siinkohal võib neist nimetada Drouot, Senarmont'i ja Bertrand'i. Friedlandi võit oli kindral Senarmont'i teene. Tema leiutas tegevusviisi, mis hiljem tuttavaks sai „kartetši rünnaku“ nime all ja mida kasutati kuni kiirlaskja püssi leiutamiseni. Kindral Senarmont, olles I korpuse suurtükiväe ülem Friedlandi lahingu eel ja otsides maksimaalset suurtükiväe tulede kasutamist, koondas kõik korpuse patareid, diviisi-ülemate protestidele vaatamata, kokku kahte gruppi oma vahetu juhatusse alla. Täiesti ootamata sõitis ta mõlema grupiga galoppi positsioonile, hoides umbes $\frac{1}{2}$ -kilomeetrilist intervalli gruppide vahel. Jõudes 600—700 m vastasest, asus ta positsioonile ja võttis vastase jalaväe mõlemast grupist risttule alla. Peale 6 kogupauku algas Senarmont edasi-liikumist, kattes ühe grupi liikumist teise grupi tulega. Peatused olid iga 100—150 m järele. Tulistati maksimaalse kiirusega. Kui Senarmont oli välja jõudnud 200—300 m kaugu-

sele vastasest, algasid venelased taandumist, mis peatselt muutus põgenemiseks.

Wagrami juures näeme teisi asjaolusid, mis huvitavad suurtükiväelast. Napoleon on koostanud lahinguplaani, ta on valinud pealöögi suuna ja tahab seda lööki läbi viia maksimaalse suurtükitule toetusel. Kuna tollaegse materjalosa juures koondatud tuli on saavutatav ainult suurtükkide koondamise teel, siis toimub siin 100-suurtükilise patarei organiseerimine. Seda massi juhib Napoleon ise. Ta nihutab teda edasi ešelonide kaupa. Maastik on väga lahtine. Vastase tuli on tugev. Siin ja seal tekivad lahingus raskused ja takistused, kusjuures sellistel kriitilistel momentidel Napoleon nõuab kõige intensiivsemat tuld oma raskematelt kaliibritelt. Ta loodab nende tulest suuremat mõju. Ta ei eksi. Raskete suurtükkide tuli kõigutab vaenlase lahingukorda, surub maha vastase suurtükiväe ja annab sellega ka teistele võimaluse edasiliikumiseks. Raskesuurtükivägi on lahtises väljalahingus tõusnud aukohale.

1809. aastal Napoleon seab oma sõjaväes uuesti sisse pataljoni suurtükiväe. Mis oli selle põhjuseks? Autorid, kes seda küsimust on uurinud, annavad mitmesuguseid vastuseid. Ühed arvavad, et Napoleon iga paari aasta järele püüdis millegagi üllatada oma vastast, teised arvavad, et tolajal prantsuse jalavägi suurte kaotuste tagajärjel oli palju kaotanud oma lahinguväärtusest ja keiser tahtis seda kompenseerida, suurendades pataljonides tulejõudu suurtükkide abil. Kõige tõenäolisem näib olevat arvamine, et pärast Viini vallutamist Napoleon sai sõjasaagiks väga suure hulga suurtükke. Kaadri puuduse tõttu temal ei olnud võimalik organiseerida neid suurtükke väljasuurtükiväeks, kuid teiselt poolt ta ei tahtnud neid jätta ka kasutamata ja seepärast otsustas anda nad pataljonide kätte, teades, et seal neid kuidagi viisi ära kasutatakse.

Pärast 1812. a. kaob jälle jalaväe-suurtükivägi. Seda põhjusel, et äärmiselt suur hulk suurtükke jäi taandumise ajal

Venemaale maha. Ainult suurimate pingutustega suudetakse organiseerida minimaalselt tarviline arv patareisid.

Pärast Napoleon'i, ajajärku mida võib võrrelda kõrge tõusuga ookeanis, kus kerkis üles ja viidi täide rida igasuguseid uusi ideid, tuleb sügav mõõn. Real aastail ei ole märgata mingisuguseid muudatusi. Hoitakse kinni vanadest eeskujudest.

Kuid peatselt algab tehnika ennenägematu areng ja tõus. Inglismaa industrialiseerub. Kerkivad suured tehased, leiutatakse uued tootmisviisid metallitööstuses. See asjaolu ei jäta mõjutamata ka suurtükiväge. XIX sajandi algul inglise suurtükiväe ohvitser Shrapnel leiutab erilise suurtükimürsu. Mõni aeg hiljem ilmuvad esimesed vintlõigetega suurtükid. Selle tagajärjel avanevad suurtükiväele sootuks teissugused tegevusvõimalused kui seniajani. Ehkki tehnika on suure sammu edasi astunud, ei taha taktika seda ära kasutada. Ta jääb peagu samasuguseks kui Napoleon'i ajal või läheb isegi tagasi, nagu seda võime nentida Solferino lahingu põhjal. Seal ei ole näha suurejoonelist ja kavakindlat suurtükitule kasutamist. Patareid tegutsevad üksikult, isegi rühmade kaupa, täiesti juhuslikkudel kohtadel ja ainuke suurem koondamine, mida austerlased lahingu lõpul püüavad läbi viia, variseb kokku oskamatu tegutsemise tõttu ja prantsuse suurtükiväe tule all.

Krimmi sõjas ainult Sevastopoli all võib tähele panna veidi laiaulatuslikumat suurtükiväe tegevust, kus nagu mõnikord varemgi peatähelepanu enesele tõmbab raske suurtükivägi, mis aga varsti jälle langeb unustuse hõlma.

1866. a. puhkev Preisi-Austria sõda seab üles suurtükiväele juba väga suuri ja vastutusrikkaid ülesandeid, millede lahendamine ei taha aga minna sugugi libedalt.

Kõigepealt kerkib probleem, kuidas võidelda jalaväe vastu, kes on varustatud tagantlaetavate vintpüssidega, millede tulekiirus on 5—6 lasku minutis. Sääraste püssidega oli varustatud Preisi jalavägi. Suurtükiväe väljasõidud lähedale

distantstile selliselt relvastatud jalaväe vastu varisesid veriselt kokku. Pealegi selgus, et jalavägi tulistab nüüd ainult lamades, mida võimaldab tagantlaetav püss. Sellise väikese märgi vastu osutus kartetš mõjutuks; oli tarvis korraldada väga täpsat vaatlust, et kindlaks määrata tule mõju. Ainult suuremad tulekoondised annavad efektiivset resultaati. Selle õpise tagajärjel näeme Königgrätzi lahingus mitmekilomeetrisi suurtükiväe-rindeid, kus on reas 20 ja austerlastel taandumise kattel isegi 32 patareid. Suurtükid seisavad umbes 10 m intervallidel; patareide vahe on umbes 50 m. Sarnaste tulekoondistega läheb ka korda edasitormavat vastast kinni pidada. See oli suurtükiväe aupäev. Kõige raskemal tunnil suurtükivägi päästis oma armee katastroofist, võimaldades temal enam-vähem korras taanduda Elbe taha. Kuigi seejuures suurtükiväe kaotused olid suured — austerlaste juures 43 ohv., 2303 meest ja umbes 2000 hobust — siiski peab arvama, et oma armee päästmiseks nad ei olnud liiga rasked.

Teiseks raskeks probleemiks oli küsimus, millal viia lahingusse suurtükiväe peamass. Tolleaegse organisatsiooni järgi suurtükiväe jaotus oli järgmine: iga diviisi juures tegutses teatud arv patareisid, teine osa patareisid moodustas „korpuse suurtükiväe reservi“, kuna kolmas osa kujundas „armee suurtükiväe reservi“. Siinjuures peab märkima, et paljud juhid viidi nende nimetuste läbi psühholoogiliselt eksiteele. Nemad võtsid seda suurtükiväge tõelise reservina, püüdes teda hoida võimalikult kaua puutumata, nõrgestades sellega oma tulejõudu lahingukäigu ajal ja ühes sellega raskendades oma jalaväe seisukorda. Ainult aegamööda hakkavad mõjule pääsema vaated, et ei ole õige pidada suurt arvu suurtükiväge varus, vaid on tarvis lahingu algusest peale saata suurtükiväe enamik tegevusse. Peavõitleja selle uue idee eest on vana Moltke. 1870/71. a. sõjas näemegi tema õpetuse tagajärgi.

Preisi-Prantsuse sõda on maksimaalses ulatuses liikuv sõda. Lahingud oma enamuses on kohtamislahingud, mis-

suguseid kõrgem juhatus ei võinud täpsalt ette näha ja mis algasid väikestest kokkupõrgetest ning automaatselt paisusid üha suuremaks. Sellised lahingud on äärmiselt huvitavad ja õpisterikkad. Siin võib tähele panna üha muutuvat olukorda, paljude alljuhtide äärmist aktiivsust ja väeliikide lõpmatut ohvrimeelsust; nii ohverdasid ennast ratsa- kui ka suurtükivägi, et päästa jalaväge hävinemisest.

Kui 1866. a. sõjas patareid sageli kippusid hiline ma lahingusse astumisega, siis Preisi-Prantsuse sõjas näeme hoopis teist pilti. Pärast esimest kokkupõrget kõik juhid, kelle käsutuses on patareid, kiirustavad nende saatmisega lahingusse. Need patareid seovad vaenlast koha peal, raskendavad tema hargnemist ja manööverdumist ja mõjutavad nõrgestavalt vastase lahingumoraali. Sellega on saavutatud palju positiivset. Aga sellisel suurtükiväe ettesaatmisel on ka negatiivseid külgi. Patareide kaitse on väga nõrk, väga kergelt satuvad nad vastase kätte. Kokku kuhjunud patareid ei leia soodsaid positsioone ja kannatavad vastase tule all. Nii esineb rida juhtumeid, kus asutakse positsioonile otse oma jalaväe ahelikus ja selle tulemusena kantakse suuri kaotusi. Väga ettenihutatud patareidel tekkis ruttu puudus laskemoonast, seejuures selle täiendamiseks osutus võimatuks tugeva tule all saata laskemoonavankreid positsioonidele ja patareidel tuli vaikida ning kanda asjata kaotusi.

Raske on lahingus täpsalt kaaluda kõik positiivsed ja negatiivsed nähted ja neist tuletada hinnangu resultaadinähted. Üldiselt aga näib, et sellises ebaselges olukorras tegevus on seda edukam, mida aktiivsemad on juhid nii kõrgematel kui ka madalamatel astmetel. Seda näeme piltlikult saksa suurtükiväe tegevuses pea kõikides lahingutes. Maksimaalselt väljendatud terveloomulise algatuse tõttu saavutatakse algusest peale tugevaid tulekoondisi ja ühes sellega ka algusest peale tuleülekaalu. On ju õige, et seejuures väga sageli patareid satuvad kaugele oma juhtidest ja orgaanilistest koondistest, kuid ka sellest raskusest saadakse

üle. Energilised juhid moodustavad kohapeal uusi ajutisi üksusi, määrates maastikul asetuse järele uued grupid ja rügemendid ning teotsevad edasi. Loomulikult suudetakse organiseerida tuld rajoonides, mis on vaadeldavad ja kuhu küündib hääl ning käskjalg. Pärast Sedani lahingut keiser Napoleon III, üle andes oma mõõka Wilhelm I-le, ütles: „See on Teie suurtükivägi, Majesteet, kes mind on siia sundinud!“

Vene-Türgi sõda a. 1877/78 kirjutab suurtükiväe arvele uusi loorbereid. Venelastest nõrgem türgi sõjavägi, püüdes ennast kõrvale hoida otsustavast lahingust lahtisel väljal, otsib päästmist maasse kaevumises, mille tulemusena areneb Plevna all positsioonisõda. Siin tõusebki suurtükiväe tähtsus ootamata kõrgele. Raske väljasuurtükiväeta ei saa üldse enam lahinguid lüüa. See asjaolu esineb veel teravamalt Vene-Jaapani sõjas, kus jaapanlased teevad väljaraskesuurtükiväe alal suuri pingutusi ja saavutavad hiilgavaid tagajärgi. Kuid ka kergesuurtükivägi, asudes kinnistele positsioonidele ning omades moodsa materjalosa, muutub sama tähtsaks väeliigiks kui seda on jalavägi.

Kaldudes nüüd teemast vähe kõrvale, peatume hetkeks ühel nähtel, millel ei ole mitte väike tähtsus. Meie kõik teame, et kõikide riikide sõjadoktriin on praegu rajatud liikuva sõja põhimõttele kui sõjavormile, mis võimaldab edukalt teotseda nõrgema materjalosaga, mis on ökonoomsem ja töötab kiiremalt anda otsustavaid resultaate. Seejuures positsioonisõja vorm kipub jääma täiesti unustusse, nagu see oli enne Maailmasõda, kus sõjaettevalmistust juhtivatest isikutest ükski ei näinud ette merest mereni ulatava kaevikute rägastiku kujunemist ega ka seda, et need kaevikud võivad pikemat aega kinni pidada ka kõige tugevamat ja energilisemat pealetungijat. Ometi andis sõjaajalugu selle kohta päris selgeid viipeid. Plevna juures arenes positsioonisõda. Hiljem Inglise—buuride sõjas Madder-River ja mitmed teised lahingud arenevad kaevikutes, mis organiseeritud kaasaja nõuete kohaselt.

Vene—Jaapani sõjas Mukden, Ljaojan — jällegi kaevikutega kindlustatud positsioonid.

Peame tunnistama, et kaevikud on etendanud sõdades alati küllalt suurt osa. Meie tunneme Julius Caesar'i tranšeid; keskaja algul — Courtray; 100-aastases sõjas Crecy Azincourt; 30-aastases sõjas — Nürnberg, Nordlingen jne. Ikka on käinud lahingud välikindlustuste ümber. Paistab nagu oleks Napoleon'i geniaalsus suutnud ennast vabastada neist köidikuist, kuid mitte täielikult. Wellington paneb Hispaanias keisri marssalitele vastu rida aastaid kindlustatud positsioonidel ja 1812. a. Borodinoo lahing ei olnud muud midagi kui rünnak kindlustatud positsioonile.

Seda asjaolu peavad kõik silmas pidama, eriti suurtükiväelased, kellel tuleb positsioonisõjas lahendada suurimaid ja tähtsamaid ülesandeid.

Asudes jälle teema juurde, peab tähendama, et Balkani sõda 1912. a. ei andnud suuremaid õpiseid. Seal teotsevad võrdlemisi väikesed jõud. Samuti ei astu seal tegevusse uusi relvi. Suurtükiväele on juhtnöörideks Vene—Jaapani sõjast ammutatud kogemused.

Algab Maailmasõda, kus tegevusse paisatakse massid, missuguseid ajalugu ei ole näinud iialgi varem. Tulirelvad on muutunud äärmiselt võimsateks. Nende tuli sunnib igat võitlejat otsima kaitset maa sees. Kui paarsada aastat tagasi lahinguväljal domineerivat osa etendas ratsavägi ja XIX sajandil jalavägi, siis Maailmasõjas hakkab domineeriv osa üle kanduma suurtükiväele.

150 aastaga on suurtükivägi tõusnud äärmiselt tülikast abirelvast peaväeliigiks, milleta ei ole mõeldav sõjaline tegevus. Temale antavad ülesanded mitmekesisuvad ja ühes sellega ka materjalosa.

Massiline sõjavägi paigutab ennast maastikul väga sügavalt. Selle tagajärjel tekivad suurtükiväes laskekaugused, milledest varemalt ei võidud unistadagi. Väljalahingust

võtab osa selliseid raskeid süsteeme, millede transporteerimine maad mööda loeti lahendamatuks probleemiks.

Need arusaamised ja oskused ei teki korraga. Oli tarvis läbi elada rida raskeid momente. Iga õpise eest tuli maksta raskeid ohvreid. Milliste väärmõistetega astusid väeosad Maailmasõtta, seda teab käesolevate ridade kirjutaja enda kogemustest. Teenisin Vene sõjaväes Vilno sõjaväeringkonnas, tähendab ringkonnas, kus teati, et sõja korral tuleb seista vastamisi Saksa sõjaväega. See teadmine oli kõikidele juhtidele, alates ringkonnaülemast ja lõpetades rühmaülemaga, selleks teguriks, mis sundis alatasa mõtlema sõjaks ettevalmistamise peale maksimaalses ulatuses. Tehti tööd oma parima arusaamise järele. Laagriperioodid olid pikad, alates tavaliselt 1. mail ja lõppedes 15. augustil. Laagriperioodil tuli läbi teha hulk laskeharjutusi ja taktikalisi välisõite. Pärast laagrit algasid manöövrid — harilikult 1. sept. kuni 20. septembr., — kus kõik päevad moodusid mingisuguses taktikalises tegevuses. Sellele lisandusid veel suuremad talitõppused ja kevadel, enne laagrit, rida välisõite oma garnisoni rajoonis. Oli raske omale ette kujutada korraldada välitõppusi intensiivsemalt. Seejuures ei saa mööda minna asjaolust, et grupis (divisjonis), kus teenis nende ridade kirjutaja, oli vanem juht osa võtnud bokserite sõjast Hiinas ja suurem osa ohvitseridest Vene—Jaapani sõjast. Tähendab, juhtkond oli teatud lahingukogemustega.

Vaatamata sellele oli esimeste nädalate pilt Maailmasõjas kurb. Lasketehniliselt seisti kõrgel tasemel, arvatud välja öösine laskmine, mida pea üldse ei tuntud. Taktikaliselt oldi aga väga nõrk. Patareid sõitsid küll positsioonidele suure vaimustusega ja tahtsid anda maksimumi võimalikust, kuid puudus igasugune side suurtükiväe ja jalaväe vahel; ühed ei osanud ülesandeid määrata, teised ei osanud pakkuda koostööd. Selle tulemusena igaüks töötas omaette; ühist jõu koondamist ei olnud. Kurioosumina võiks nimetada, et esimeseks ja tähtsamaks ülesandeks iga patareiuülem luges võit-

lust vastase suurtükiväega. Kuna juba tolajal kõik patareid tavaliselt tulistasid kinnistelt tulepositsioonidelt, siis osutus võitlus vastase suurtükiväega peagu lahendamatuks probleemiks. Kui palju raisati selle peale aega, energiat ja laske-moona — ja resultaati oli peagu null! Vastase jalavägi võeti tule alla vast siis, kui lõplikult selgus, et tema patareid ei suudeta maha suruda. Kõige selle tulemusena kannatas oma jalavägi. Alles kuu aja pärast selgus suurtükiväelastele, et tähtsamaks vaenlaseks on vastase jalavägi ja et tema vastu on tarvis suunata oma peamine tegevus. Samal ajal hakkas kujunema ka side jala- ja suurtükiväe vahel, mis esialgu oli küll kaunis primitiivne: pataljonide juurde saadeti eelvaat-lejad, kes püüdsid seal teha mis suutsid oma jalaväe abista-miseks.

Enamvähem plaanikindlale tulede kokkukõlastamisele pandi alus 1915. a. Enne kui välja jõuti sõjategevuse põhi-alusteni, oli tarvis pool aastat koguda raskeid lahingukoge-musi. Ja ometi oli varem palju räägitud ja kirjutatud väe-liikide koostööst ja üksteise abistamisest. Kui nüüd küsida, kuidas oli see võimalik, siis paistab, et seletus võiks olla järg-mine. Olid küll välja kujunenud teatud enamvähem õiged põhimõtted ja mõisted, kuid ei osatud neid nii põhjalikult ellu viia, et nad oleksid andnud praktilisi resultate. Teiselt poolt põhjustas seda ka inimene oma konservatiivsusega, kellel ei ole kerge loobuda ajajooksul kujunenud arvamustest ja vaadetest, mida ta kord oli võtnud omaks.

Alljärgnevalt me ei hakka detailsemalt esile tooma suur-tükiväe tehnilist ja taktikalist arengut maailmasõja vältel, kuna seda me mäletame väga hästi. Peatume vaid lühidalt suurtükiväe tegevuse juures meie Vabadussõjas.

Vaatamata sellele, et kõik meie nii üld- kui ka suurtüki-väe juhid omasid laialdasi kogemusi ja teadmisi, patustati Vabadussõjas, eriti sõja algul väga palju suurtükiväe tegevuse põhimõtete vastu. Ei organiseeritud tugevamaid suurtüki-väe koondisi, teotseti vaid üksikute patareidega; ei koondatud

üksikute patareide tuld tähtsamatesse punktidesse; suurtükiväe üksused võeti mõnikord ühes jalaväe osadega varru, ilma et nende seisukord seda oleks ilmingimata nõudnud; ei tarvitatud märkide kohast laskemoona ja palju muud.

Kuid kohe peame tähendama, et suurem osa nendest puudustest oli tingitud asjaoludest, mille vastu ei olnud võimalik midagi teha. Nii meie suurtükiväe üldarv oli sõja algul äärmiselt väike; mitmesugustel kaalutlustel oli aga tarvis iga jalaväerügemendi juurde midagi anda, vaatamata sellele, et rügementide tegevusrajoonid ei olnud ühesuguse tähtsusega. Oli puudus sideabinõudest; oli puudus vanematest suurtükiväe-ohvitseridest; tuli arvestada jalaväe psühholoogilisi nõudeid jne. Need asjaolud põhjustasidki suurtükiväe kasutamist mitte täielises kokkukõlas mõnede üldiste tegevuse põhimõtetega. Niipea, kui võimalused avanesid, viidi ka tarvilised parandused sisse, organiseeriti ajutised grupid tulede koondamiseks, koostati täielised tulekavad, kõige jõuga võideldi asjata reservitõmbamiste vastu ja, peab tunnistama, et saavutati häid resultate. Sõja lõpul meie suurtükivägi seisis täielikult oma ülesannete kõrgusel ja meie teame juhtusid, kus tänu ainult suurtükiväe tegevusele suudeti üle saada kriitilistest momentidest lahingus ja paaril korral isegi vältida katastroofe.

Pöörates nüüd oma pilgud tulevikku ja küsides endalt, kuidas talitada tulevikus, siis on vastuseks, et teed lähemasse tulevikku juhatavad maailmasõja kogemused. Viimased näitavad, et ikka rohkem tuleb arvestada mehhaniseeritud sõjapidamist. Selles üldraamistikus peavad igasugused tehnilised relvliigid omama üha suuremat tähtsust. Jalaväe kõrval otsustavaks teguriks lahinguväljal tõusevad soomusvägi, lennuvägi ja suurtükivägi. Ei ole põhjust oletada, et lahingurivistused muutuksid kompaktsemaks; lahinguvälja tühjus jääb püsima ja ühes sellega kõik need nõudmised suurtükiväe lasketehnika alal, mis üles seati maailmasõja päevil. Laske-technikat mehhaniseeritakse, samuti kasutatakse uusi abinõu-

sid, et kergendada patareiuülemate tööd laskeandmete väljaarvestamisel. Täiuslikumaks muutuvad ka suurtükiväelise luure abinõud. Mootor püüab tõrjuda välja hobust lahinguväljalt ja lähemast tagalast, mis aga täiel määral ei ole teostatav suurtükiväes, eriti meie tingimustes — halbade teolude juures kevadel ja lumerohkel talvel.

Suurtükiväe taktika valdkonnas ei ole oodata suuri murraguid. Liikumise perioodidel peab valitsema detsentraliseeritud juhtimine, mille juures tuleb nõuda suurtükiväelt äärmist aktiivsust ja sageli ka suurt ohvrimeelsust. Kui vähegi võimalik — tsentraliseerida juhtimist ja organiseerida võimsaid tulekoondisi. Ehkki pommituslennuvägi hulk ülesandeid oma peale võtab, ei vähenda see asjaolu suurtükiväe tähtsust. Lennuvägi ei saa teotseda igasugustes ilmastiku tingimustes; tema märgid on eeskätt suurepinnalised. Suurtükivägi ka kõige raskemates ilmastiku tingimustes praeguse lasketehnika juures suudab anda väga täpsat tuld. Ühes küsimuses peame siiski asuma uuele seisukohale. Nimelt tuleb võtta revideerimisele senini valitsevaid vaateid suurtükiväeliste reserve kohta.

Nagu juba eespool tähendatud, oli Maailmasõja ajal nõudeks, et suurtükiväeline reserv võib olla ainult armees ja kõrgemal; korpuses, veel enam aga diviisides mingisugust suurtükiväelist reservi tarvis ei olnud, kuna see oleks tähendanud tulejõu nõrgendamist.

Sellel alal on praegu olukord muutunud. Minule näib, et väga kiirelt liikuvate üksuste ilmumisega lahinguväljale peab ka alamates juhtimise astmetes hoitama teatud suurtükiväe osad varus, vähemalt niikaua, kui ei ole kujunenud välja enamvähem pidev rinne vastavas väekoondises. Meie teame väga hästi, et patareil, kui tema kord on asunud tulepositsioonile, kulub hulk aega ümberpaiknemisele ühelt positsioonilt teisele. Ja siin võib juhtuda, et ümberpaigutus hilineb, mille tõttu langeb kokku manööver.

Veel teine asjaolu. Minu arvates ka siis, kui kõik suurtükivägi on asunud positsioonile, ei tohi kõikidest patareidest avada tuld enne vastase peajõudude rünnaku algust. Peame alati arvestama seda, et õhus on võimalik vastane meist tugevam. Meie võimaliku vastase helk- ja kõlamõõdu üksused on tehniliselt väga kõrgel astmel ja suurtükiväevastaseks võitluseks määratud patareide arv korpuses on suur. Järelikult tuleb alati arvestada seda, et suurem osa meie patareidest võidakse tulistamise ajal ühel või teisel viisil üles leida. Siis ei ole ka raske neid maha võidelda või vähemalt neutraliseerida. Juhtub see enne pearünnakut, siis muutub meie jalaväe seisukord rünnaku ajal väga raskeks.

Mulle näib, et selles küsimuses on tarvis laiemalt mõtteid vahetada ja seda kaaluda nii suurtükiväelistes instantides kui ka Kõrgemas Sõjakoolis. Mis eile oli väär, võib homme osutada tõeks.

Kaks sõjastatistilist teost Eesti mineviku valgustajatena.

*Eestlased aastast 1852 ja 1855 Vene kindralstaabi
iseloomustusel.*

Kolonel E. Ahman.

Endised Venemaa valitsejad hindasid praeguse Eesti Vabariigi alasid sõjalisest seisukohast väga tähtsaks — eeskätt seepärast, et Eesti on laiaulatuslikult ümbritsetud merega, mis soodustab ebasoovitava kontakti tekkimist laanepoolsete naabritega, ja teiseks seetõttu, et meie maa asub endise Peterburi kubermangu ja seega endise Venemaa pealinna läheduses. Vene riigi poolt uuriti meie maad Vene valdusesse kuuluvuse kestel (ca 200 aastat) väga hoolikalt nii geodeesia-topohüdrograafiliselt kui sõjastatistiliselt. Tööde tulemused on avaldatud maa- ja merekaartidena ning põhjalikult koostatud trükiteostena.

Sellise uurimustöö tulemuseks on, peale muu, kaks sõjastatistilist teost — üks endise Eestimaa kubermangu kohta aastast 1852 ja teine Liivimaa kubermangu kohta aastast 1855 — mõlemad koostatud rekognos-tseerimise ja koha peal kogutud materjalide põhjal kaardi-väe kindralstaabi polkovnik *Minckwitz'i* poolt¹⁾.

¹⁾ Vojenno-Statistitšeskoje obozrenije Rossijskoi imperij. Izdano po Vösotšaišemu poveleniju pri 1-m otdelenij departamenta Generalnago štaba, tom VII, tšast 3. **Estljandskaja gubernija**. Sanktpeterburg 1852; ... tom VII, tšast 2. **Lifljandskaja gubernija** 1855.

Po rekognostsirovkam i materialam, sobrannõm na meste, sostavil Gvardeiskago Generalnago Štaba polkovnik Minkvits.

Teosed sisaldavad praeguse Eesti alade kohta materjale geograafilise asendi, pinna, teede, valitsemise, kliimaliste olude, rahvastiku (arv, rahvused, kombed, elutingimused), tööstuse, haridusolude (usuline elu, vaimne areng, kõlbluse tase, hoolekanne jne.) suhtes ja statistilist ülevaadet puhtsõjanduse seisukohast. Tollest suurest tööst on möödunud ligikaudu sajand. Selle kestel on palju muutunud olukorras, aga eriti tõekspidamistes¹⁾, kuid mõlemad teosed oma rikkaliku sisu, oma uurimismeetodi, oma objektiivse suhtumisega teemasse ei ole veel iganenud; just ümberpöörduvalt, neid harukordseid teoseid tuleb uurida veel tänapäev põhjalikult järgnevatel põhjustel.

Sõjastatistiline uurimine võeti ette XIX sajandi esimesel poolel keiser *Nikolai I* käsul selleks, et saada põhjalikku ja erapooletult valgustatud sõjastatistilist materjali Vene impeeriumi nende osade kohta, millised võivad muutuda sõja puhul sõjaväitjateks. Selline uurimistöö usaldati kahtlemata kõrge kvalifikatsiooniga kindralstaabi-ohvitseridele, sest sõjastatistika uurib võimalikke sõjaväljasid väga laialt, kogu elu ja olusid haravalt. Selliste uurimuste tulemustena koostatud teoste kasutajad on sõjaväe kõrged juhid ja staabid. Meie ei liialda oma oletustes, et sõjastatistilisi teoseid Venemaa pealinna lähedaste võimalikkude sõjaväljade kohta, nagu seda on praeguse Eesti territoorium, luges ka Venemaa sõjavägede ülemjuhataja — tsaar ise. Seega kõne all olevad sõjastatistilised teosed meie maa ja rahva suhtes möödunud sajandi keskel olid eriliselt tähtsad meile eestlastele, sest nende kaudu Venemaa valitsejad said informatsiooni meie maa ja rahva kohta ja tegid vastavaid järeldusi.

Uurides tänapäev sõjastatistiliselt meie vabariiki, on meil selle töö täitmine kergem, kui võrdluseks võime kasu-

¹⁾ Rõhutan eriti muutusi tõekspidamistes. Ei saa nõuda polkovnik Minckwitz'ilt tänapäeva mentaliteeti. Teose refereeringuga on muuseumis tahetud näidata ka seda, et juba 1855. a. leidis mehi, kes oma suhtumises eestlastesse peagu tabasid õige suuna. Ref.

tada mõõdupuuna samal teemal mõnda tunnustatud tööd minevikust. Ühe selliseks mõõdupuuks kõlbava läbilõike annab kaardiväe polkovnik *Minckwitz* oma sõjastatistiliste teostega aastast 1852 ja 1855. Meie maa lähemat minevikku põhjalikult mitte tundes jääb paljugi arusaamatuks olevikus, sest elus ei ole midagi täiesti uut. Sageli see, mis näib uuena, on tegelikult väga vana, kuid ainult ajutiselt jäetud unustusse. Sellest seisukohast polkovnik *Minckwitz*'i kõneall olevad sõjastatistilised uurimused on tähelepanuväärivaks näiteks. Neis leidub eriti eestlase ajaloo käsitlemisel ja eestlase kui rahva iseloomustamisel palju sellist, mida on eksikombel peetud uueks, viimaste aastakümnete saavutiseks.

Polkovnik *Minckwitz*'i statistilised teosed on raskesti kättesaadavad meie lugejaskonnale, seepärast vaatleme lähemalt nende sisu „Sõjateadlase“ veergudel. Polkovnik *Minckwitz*'ilt tema sõjastatistilistes teostes kirjeldatud ajastut ja olusid meie maa koha on kirjeldanud meie kirjanduse suurmeister *Eduard Wilde* oma suurteoses „Mahtra Sõda“. Sellele eestlastele tähtsale ilukirjanduslikule teosele juhime siin tähelepanu kui ideaalsele illustratsioonile kuiva statistika juurde.

Polkovnik *Minckwitz*'i sõjastatistilise uurimuse kohta „Vojenno-Statistitšeskoje obozrenije Estljandskoi gubernij“ ilmumus arvustus „Morskoi Sbornik'u“ 1858. aasta septembri numbri bibliograafilises osas (lk. 1—5). Anonüümne arvustaja, tunnustades teose suurt väärtust, leiab, et polkovnik *Minckwitz* ei ole autorina toiminud õieti, jättes oma teose suuremas osas mainimata teoses kasutatud allikad ja oma kaastöölisi teose koostamisel. Arvustajal on selles õigus. *Minckwitz*'i sõjastatistilise uurimuse selle osa mõistmiseks, mis käsitleb eesti rahvust ja kus samuti tuuakse väiteid allikaid mainimata, oleks tarvilik tuua mõningaid allikaid. XVIII sajandi teine pool oma valgustuse ideedega (Voltaire), ja hiljem (1789) puhkenud Suure Prantsuse Revolutsiooni vabaduse, vendluse ja

sarnasuse ideed leidsid elavat kajastust ka Baltimaal. Nagu ikka, tekkisid uute voolude pooldajad ja vastased. See kajastub selgesti tolle ajastu kirjanduses, nagu näit. *August Wilhelm Hupel'i* „*Topographische Nachrichten von L i e f - u n d E h s t l a n d*“, kolm köidet, Riga 1774—1782, ja „*Statistisch-Topographische Nachrichten von den Herzogthümern K u r l a n d und S e m g a l l n*, Riga 1785, jne.

Joh. Heinr. Rosenplänter'ilt alates 1815. a. ilmusid perioodilised teosed „*Beiträge zur genaueren Kenntniss der estnischen Sprache*“, mis ühtlasi käsitlesid ka eestlaste kultuurajaloolisi probleeme. 1836. a. professor *dr. F. G. von Bunge* alustas Tartus nädalalehe „*Das Inland'i*“ väljaandmist, mis tutvustas lugejaid Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ajaloo, geograafiaga, statistikaga ja literatuuriga. Selle ajakirja kaastöölise hulgas 1838. a. leiame ka *Fr. Kreutzwald'i* (Fr. Kr.), kes, näiteks, „*Das Inland*“ nr. 9 kirjutab artikli „*Beitrag zur Mythologie der Esten*“. „*Das Inland*“ kui ajakiri ja teisedki ülalmainitud teosed andsid polkovnik *Minckwitz'ile* rikalikku materjali tema sõjastatistilisteks töödeks.

Millised meeleolud valitsesid toleaegeis eestlaste sõbralikes ringides, selle kohta olgu toodud üks näide. *A. W. Hupel'i* teos „*Materialien zur einer liefländischen Adelsgeschichte nach der bey letzten dasigen Matrikul-Commission angenommenen Ordnung. Nebst andern kürzern Aufsätzen etc. Der nordischen Miscellaneen 15-tes, 16-tes und 17-tes Stück*, Riga, verlegt *Johann Friedrich Hartknoch 1788*“ sisaldab muu hulgas ka major *Lud. Aug. krahv v. Mellini* artikli „*Nähere Beschreibung der alten ehstnischen Burg Warbola*“. *Mellin*, olles annud topograafilise ülevaate *V a r b o l a* varemete kohta, lõpetab oma artikli: „... Da in unsern Chroniken noch von vielen vormaligen ehstnischen festen Oertern Erwähnung geschieht: so sieht man, dass die Ehsten vorzüglich vor den Letten, ein besser eingerichtetes, muthiges, thätiges, und auf seine Sicherheit Bedacht nehmendes

Volk gewesen sind; daher hielt es schwer, ihnen ihre Freiheit zu entziehen“.

K a a r m a kirikuõpetaja pojana tundis *Minckwitz* eestlasi ja oma otsustes eestlaste kohta ta on kaldunud nähtavasti *Mellini* taoliselt mõtlejate kilda.

Polkovnik Minckwitz on oma uurimusteosel koostanud järgmise kava kohaselt.

E e s t i - j a L i i v i m a a üldine iseloomustus sõjastatistilisest seisukohast — geograafiline asend, kubermangude tähtsus sõjaliselt, valitsemine.

M a a s t i k — pindala mõõted, reljeef, maapind, hüdrograafiline ülevaade (meri, jõed, järved, sood), ühendusteel (postiteed, suured külavaheteed, kaubateed, taliteed), teede iseloomustus sõjaliselt, matketeed, etapiteed, loodusevarad, kliima.

R a h v a s t i k — arv, koostis, rahvuste iseloomustus, kombed ja olude kirjeldus, rahva juurdekasv, asustus.

T u l u n d u s o l u d (tööharud) — põllumajandus, käsitöö, tööstus, kaubandus.

V a i m n e k u l t u u r — usuelu, haridusolud, kõlbeline tase, hoolekanne; linnade ja ajalooliselt tähtsate kohtade kirjeldamine.

E r i o s a kindralstaabi seisukohast — korteriolude hinne sõjaväe mahutamise seisukohast, asulate ja hoonete nimistu staapide mahutamiseks, toitlustamine, kraami-riidevarustamise küsimused jne.

L i s a d — Eesti- ja Liivimaa sõdade ajalugu, tabelid, kokkuvõtted jne.

Toodud kava kohaselt püüame allpool anda kokkuvõtlikku vastust kõne all olevate sõjastatistiliste teoste põhjal, peatudes pikemalt küsimuste juures, mille vastu tänapäeva lugeja tunneks rohkem huvi.

Eesti- ja Liivimaa üldine iseloomustus sõjastatistika seisukohast on antud käesoleva artikli esimestes ridades. Ku-

bermangude valitsemises pärast Uusikaupunki (Nystadti) rahu a. 1721, mil praeguse Eesti maa-alad liideti Vene impeeriumi külge, seni maal kehtinud seadused võeti Vene valitsuselt revideerimisele ja muutmisele: osa seadusi muudeti täielikult, osa parandati, kuid kaaluv osa jäi algul muutmata. Esimesse liiki kuulusid põhiseadusega seotud alad, teise — maksud, naturaalkohustused, politseilik kord, kolmandasse liiki — seisused, tsiviilseadustik, tsiviil- ja kaela-kohtupidamise kord jne.

Eesti-, Liivi- ja Kuramaad valitsetakse erialusel kindralkuberneri poolt asukohaga Riias, kusjuures igal kubermangul on oma tsiviilkuberner. Valitsusasutised ja ametnikud teotsevad kas riigi üldiste seaduste või kohalikkude eriseaduste alusel. Valitsusasutistest kuberman-gus võiks mainida järgmisi:

- 1) kubermanguvalitsus eesotsas tsiviilkuberneriga;
- 2) kroonu palat ja maakondade rentereid;
- 3) hoolekandeaunitiste keskvalitsus;
- 4) riigimaade valitsemise ringkond;
- 5) ministeeriumide kohapealsed ametkonnad tolli, arstliku kontrolli jne. alal.

Maa eriseaduste alusel teotseb kohus. Eesti- ja Liivimaal 1852—1855. a. olid järgmised kohtud:

- 1) kubermangu kõrgeim kohus — Ober-Landgericht;
- 2) maakonna 1. järgu kohtud — „Manngericht“ ja „Nieder-manngericht“;
- 3) maapolitsei — „Hackenrichter'id“, s. o. „adramaa-kohtunikud“;
- 4) linnades magistraadid ja linna alamastme kohtud. Neis linnades, kus ei ole magistraate, on „vogti-kohtud“;
- 5) maakona talupojakohus või nn. „Kreisgericht“;
- 6) rahva- või vallakohus.

Kohtu üldine korraldamine oli aadli käes ja p. 1 kuni p. 4 mainitud kohtutes olid kohtunikkudeks aadlikud. Maa-

konna talupojakoosnes maakonna-kohtunikust, kahest assessorist-mõisnikust ja kahest talupoegade esindajast (Beisitzer). See oli vallakohtu teine instants ja lahendas lõplikult tsiviilasjad kuni 100 hõberubla väärtuses.

Rahva- ehk vallakoosnes koosneb eesistujast — vallakohtunikust ja kahest kaasistujast talupojast. Selliseid kohtuid on igas kihelkonnas 2 kuni 3. Kihelkonna mõisnikud ja maaomanikud seisusele vaatamata valivad eneste keskest 2 kohtueesistuja-kandidaati. Valdade poolt kohtu kaasistujateks valitud talupojad valivad rahvakohtu (vallakohtu) eesistuja ja pärast seda eneste seast kaks kohtu kaasistujat. Rahvakohus otsustab lõplikult tsiviilasjad kuni 20 hõberubla väärtuses. Rahvakohtunik on kohustatud olema vahemeheks kohtule ettekantud tüliasjus. Kohtupidamine on suuline ja eesti keeles.

Eesti- ja Liivimaa kubermangu administratiivne jaotus on üldiselt lähedane tänapäevasele jaotusele.

Maastik. Maastiku kirjeldus on väga põhjalik. Vaadeldakse pinnasuurust — kubermangudes tervikult ja administratiivjaotuste piirides. Eesti- ja Liivimaa geoloogiline ja geomorfograafiline ülevaade, hüdrograafiline ülevaade — mered, jõed, järved, sood — on veel tänapäev kasutatav materjal. Teede kirjeldusel on vaid ajalooline tähtsus, sest teedevõrk on pärast raudteede ehitamist läbi elanud põhjaliku muudatuse juba Vene ajal, kõnelemata meie tänapäeva teede kiirest arengust paremusele nii tee pinnase kui otstarbuse seisukohast.

Polkovnik *Minckwitz* toob väga üksikasjaliku ülevaate maapõuevaradest. Ta mainib rauamulla jälgi Tallinna ümbruses, väävlimulda mere kallastel, graniiti rändkivide (erratiliste kivide) näol, lubjakivi, millel Läänemaal marmorimadusi, häid savisorte ja tinamulda Järvemaal, turbarabasi üle maa, põlevkivi Virumaal, mineraalveesid Harjumaal jne. Üldiselt maapõuevarasid olevat maal seni kasutatud napilt ja

neist üksikute (turvas, põlevkivi) kasutamine püsivat veel katsete ajajärgus.

Vaadeldes Eesti alade kliim alisi olusid, leiab *Minckwitz*, et kuigi ilmastikuolud on siin väga muutlikud, siiski õhk on üldiselt puhas ja ei mõju kahjulikult tervisele. Öhu puhastamiseks aitavad kaasa sagedased tuuled. Ilmastikust tingitud haigustest ta mainib reumat. Aprilli- ja mailuu külmade ilmade ja tuulte tõttu tulevat sageli ette kopsupõletikku, kõhugrippi jne. Sügiseiti levinevat maal verine kõhutõbi (Ruhr). Soode piirkondades tuntavat erilist haigust, nn. „siniseid rõugeid“, mille tekitajaks on soo, kuid haiguse pesad ise asuvat loomade põrnades.

1843.—1847. a. oli registreeritud haigeid nii haiglates kui kodusel ravimisel Eestimaa kubermangus:

1843	13186
1844	13561
1845	15586 (verine kõhutõve taud)
1846	14722
1847	14931

Haigete 34 aasta keskmine suhe elanike üldarvule on 1:20 ehk 5^oo.

Rahvastik. Polkovnik *Minckwitz* oma sõjastatistilistes uurimustes Eestimaa- ja Liivimaa kubermangus on erilise tähelepanu pööranud rahvastiku uurimisele. Andes vastust küsimustele, mis seotud rahvastiku uurimisega, *Minckwitz* kasutab kättesaadavaid allikaid ja tähelepanekuid oma nooresteast ning uurimusmatkalt (vt. kindr. *O. Minckwitz*'i elulookirjeldus artikli lõpus. Ref.). Kuna 1852.—1855. a. ümber Venemaa seisis suure reformi — Vene talupoegade orjapõlvest vabastamise — eel, oli rahvastiku uurimine valitsevates kihtides moes. Eesti talupoeg, kes juba 40 aastat oli maitsnud „vabadust“, võis anda mõnegi lähtealuse ühe või teise küsimuse lahendamiseks. *Minckwitz* konstateerib, et temaaegsetest eestlastest valdav enamik on talupojad, kuid ühtlasi näeb eestlases tema kauge mineviku ja rahva iseloomu

põhjal tärkamas u u t r a h v a s t, õilsatele esiisadele võrdset rahvast, sest eestlase konservatism on teda konserveerinud rikkumatult 650-a. ikke kestel.

Tsiviilkuberneri andmetel oli Eestimaa kubermangus elanikke 1849. aastal 139729 meest ja 147202 naishinge, kokku 286931 inimest. Sellest arvust on välja jäetud sõjaväelased, sõdurite pojad, kes kasvatusel vanemate juures ja sõdurite naised, kokku 10348 meest ja 2987 naist. Samal aastal linnaelanikke oli 9454 meest ja 10006 naist, kokku 19460 hinge. 1849. aastal näidatud arvud erinevad vähe 1834. a. revisjoni arvudest (135279 meest, 146953 naist, kokku 282232 hinge) ja, võttes arvesse 16 a. juurekasvu (1834—1850), võib oletada, et akadeemik *Cöppen'ilt* 1846. a. näidatud elanike üldarv Eestimaal, nimelt 310000 hinge, vastab ka 1850. a. enam-vähem tõelisele arvule. Seega ühel ruutkilomeetril elas keskmiselt 17 inimest.

Eestimaa rahvastik koosneb neljast suuremast rahvusest — eestlastest, sakslastest, venelastest ja rootslastest. Peale nimetatud rahvuste leidub kubermangu piirides poolakaid, tatarlasi, juute ja mitmest rahvusest välismaalasi. *Minckwitz* selgitab, et maa pärisrahvaks ja arvult kõige suuremaks rahvuseks on eestlased või „tšuhnad“. Nad kuuluvad arvult vähesse, kuid Euroopa-Vene ja Siberi põhjaosades laialt levinenud tšudi või soomesugu rahvaste perre. Kõigist 13—15 soomesugu rahvusest on eestlased pärast puhtsoomlasi kõige suurearvilisem rahvus ja kõige puhtamal kujul säilitanud oma rahva tüübi.

Liivimaa kubermangus oli 1851. a. elanikke 399188 mest ja 436439 naist, kokku 835627 hinge. Kubermangu Eesti osas on toodud elanikkonna kohta järgmised arvud:

Valga linnas 1654 elanikku

Valga maakonnas 77491 „

kusjuures eestlased ja lätlased on arviliselt siin eraldamata. Tartu linnas oli (6079 m. + 6604 n.) kokku 12683 elanikku.

nikku, maakonnas (58754 m. + 65523 n.), kokku 124277 elanikku.

Võru linnas (577 m. + 713 n.) 1290 elanikku, maakonnas (29934 m. + 34503 n.) 64437 elanikku.

Pärnu linnas (2861 m. + 3101 n.) 5962 elanikku, maakonnas (24643 m. + 27156 n.) 51799 elanikku.

Viljandis (958 m. + 1109 n.) 2067 elanikku, maakonnas (51209 m. + 56138 n.) 107347 elanikku.

Kuressaares (1668 m. + 2002 n.) 3670 elanikku, maakonnas (24345 m. + 26527 n.) 50872 elanikku.

Kokku Valga maakonna eesti osaga, s. o. end. Pärnu maakonna lõunaosaga oleks elanike arv Liivimaa eesti osas umbes 453000 hinge.

Polkovnik *Minckwitz* näitab 1852. a. eestlaste üldarvuna Eesti- ja Liivimaa kubermangus kokku 595000 inimest, sellest arvust 255000 elab Eestimaa kubermangus. Eesti maa-ala elanike üldarv mõlemis kubermangus kokku on umbes 763000 inimest (310000+453000), millisest arvust (763000—595000) 168000 või 22% on mitteeestlasi (sakslasi, venelasi, rootslasi jne.). Polkovnik *Minckwitz* märgib ära ka „kadakluse“ nähte esinemist ametmeestest ja linlastest eestlaste juures, suhtudes sellistesse renegaatidesse põlastusega. Eestlasi lähemalt iseloomustades *Minckwitz* arvab, et kauges minevikus eestlased ei tunnud oma rahvuse tänapäeva nimetust — eestlased. Muistsed ajaloolased nimetasid neid melanchlaenideks nende musta riidevärvitõttu, nagu veel tänapäev (s. o. 1850. a. paiku. Ref.) naabrid lõunast, lätlased, eestlasi nimetavad mustakuuelasteks (mellesvariki). Juba XI ja XII sajandil leiame nimetust eestlased (Aestii). Rahva nimetuse „eestlased“ võtsid XII sajand. üle ka maa vallutajad sakslased, kuid eestlased ise nimetasid end maa-rahvaks ja oma kodumaad Meie maa'ks. Eestlaste maapiirid XII sajandil ulatasid palju kaugemale lõunasse kui tänapäev (1850! Ref.), mil peale Hiiumaa ja Saaremaa ning vähemate saarte eestlased rah-

vastavad Eestimaad ja Liivimaa põhjaosa, eraldudes lätlas-
test üldjoonega — Pärnu, Valga, Vastseliina. Ilma ühegi eri-
lise loodusliku tõkkejooneta on rahvuspiir kaunis väljakuju-
nenud. XII sajandil eestlaste alad ulatusid lõunasse kuni
E v s t i j õ e jooneni, mida tõendavad seal säilinud mõned
kohanimed ja üksikud eesti pered (Lätikeelne eestlase nime-
tus „iggaunis“ tähendavat väljatõrjutu¹). Ref.). Sakslaste poolt
maa vallutamise ajastul eestlased ei olnud enam metsik rah-
vas, nagu vallutajad — sakslased — harilikult püüavad näi-
data, vaid tegelesid karjakasvatamise, jahi, kalanduse, aga
peamiselt põllundusega. Rahvas elas küldes ja suuremates
asulates, mis moodustasid „kihhelkond“ ja mille ülemaks oli
„vanneme“. Vanema eluase oli piiratud mullavalliga ja oli
peidupaigaks sõja või teise ohu puhul. Seni on selliseid maa-
linna kindlaks tehtud 50. Eestlased ise valmistasid enestele
relvi, raudsahke ja teisi tarbeasju, nad olid osavad laevaehi-
tajad ja merimehed, pidades tihedat sidet normannidega (vi-
kingitega), kelledelt ostsid soola ja riidet („vadmal“).

Mereröövlitena ja oma uljusega merel olid eriti tuntud
saarlased²) ja hiidlased.

Maa saadustega eestlased kauplesid Pihkva (Pskov) ja
Novgorodiga. Selleaja eestlaste jõukusest kõnelevat suur
sõjasaak, mida võtsid sakslased — maa vallutajad — esimes-
tel vallutusretketel. Rahad, valmistatud väärtmetallidest,
olid eestlaste juures käibimisel. O t e p ä ä linnus maksis
kontributsiooni 1209. aastal 1000 rubla ja 1210. a. V a r b o l a
maksis venelastele 1750 rubla hõbedas. Sellised summad kõ-

¹) On ka teissuguseid seletusi. Joh. Heinr. Rosenplänter oma
teoses „Beiträge zur genauern Kenntniss der estnischen Sprache“ III osa,
1817. a., lk. 152 arvab, et lätikeelne „Iggaunis“ on tuletatud Eesti pro-
vintsi „Ugenus“ (Ugandi) järgi, nagu soomlaste Virro „Virro ma“st“.
Ref.

²) A. W. Hupel — „Topographische Nachrichten von Lief- und
Ehstland, Erster Band, Riga, 1774, lk. 301—302 tuuakse mõnede uurijate
arvamus, et sõna „corsaire“ tulevat sõnast „Kurre saar“, sest saarlased
olnud muistsetel aegadel tuntumad ja ohtlikumad mereröövlid kõigil tun-
tud meredel. Ref.

nelevad rahva rikkusest. (Need summad on eriti suured, arvesse võttes XIII sajandi hõberaha väärtust. Ref.) Tartu, Põltsamaa ja teiste ajalooliselt tuntuimate kohtade ümbrusest leitakse IX sajandi anglosaksi ja Araabia rahasid. See kõik laseb põhjendatult oletada, et XII sajandi eestlased vaevalt jäid maha oma naabritest normannidest, slaavlastest ja leedulastest. Maha jäid nad küll ühel alal, arvab *Minckwitz*, ja nimelt: kui naabritel tol ajal hakkas juba välja kujunema poliitiline keskvoim, eestlastel nende taltsutamata omavoli, nende kalduvus isikuvabadusele ja äärmine individualism ei võimaldanud riigivõimu tsentraliseerimist, võimu koondamist ühe isiku kätte. See asjaolu sai rahvale hukuks. Olles tervik ainult keelelt, kommetelt ja päritolult, kuid sidumata kõrgemalt riiklikult võimult, eestlased langesid naabritele kergemini saagiks, eriti nende maale tunginud saksa rüütlitele. Piiramatu vabadusega harjunud eestlastel oli raske alistuda vallutajatele. Seepärast rahvas organiseerus suurteks vastuhakkudeks 1221. ja 1343. a.¹⁾ Eestlased kaotasid neis veriseis võistluses, maa vallutati lõplikult vihatud sissetungijate sakslaste („sakside“) poolt, millise nimetusega veel tänapäev eestlased nimetavad oma vallutajate järeltulijaid. Eestlaste meeleheitlik vaprus, kuid koondamata jõududega, ja nõrgad kindlused pidid alistuma raudrüütlitele. Alates XIII sajandist eestlased pidid rüütlitele ja kirikule maksma maksusid kümnnise näol. Et kümnnist mõõta, määrati põldude ja karja arvu kohaselt maksustamise ühik — *a d r a m a* või *H a k e n* („Adder“). Edasi selgitab *Minckwitz* eestlaste minevikku. Algul eestlased jäid sisuliselt oma maa peremeesteks, ka isiklik vabadus üldiselt säilis. Tekki-

¹⁾ Viimastel aastatel on uurimuste põhjal näidatud, et paljud eesti vanemad ja paremad ühinesid maa vallutajatega valitsevaks kihiks. Nähtavasti *Minckwitz* vaatleb 1343. a. vabadusvõitlust kui hulkade vastuhakku valitsevatele kihtidele, kus rahvusküsimused võivad jääda teisele plaanile. Ref.

sid vahekorrad, nagu need sellal valitsesid Lääne-Euroopaski feodaal-härrade ja läänimeeste vahel. Eestlane ei olnud algul ori; pikapeale ta harjus uue olukorraga ja XIV ning XV sajanditel eestlaste maa oli jõukas. Rahva ja linnade arv kasvas kiiresti. XVI sajandil linnu oli rohkem kui XIX sajandil ja linnad olid suuremad. Kuid XVI sajandil maa (mida *Minckwitz* nimetab õ i t s v a k s. Ref.) rüüstati sõdades venelastega, poolakatega, rootslastega; samuti rüüstasid rüütlite palgasõdurid, kes olid kaotanud igasuguse mõiste distsipliini. Linnad, väljaarvatud Tallinn Eestimaal ja Riia Liivimaal, rüüstati, põllud jäid harimata, heinamaad muutusid soodeks, ühe sõnaga Läänemere äärsed maa-alad muudeti laiadeks tühismaiks, kus otsisid eluaset vaestunud elanikud. Selle tõenduseks toob *Minckwitz* mõned arvud: Viljandis 600 talupojast säilus vaid 20, Nita u (Lätis) 150 talupojast vaid 40. Peagu kõik kirikud olid purustatud, kirikuõpetajad kas hukkunud või põgenenud, mõisadel ei olnud omanikke. Veel a. 1627 oli hooneta mõisaid, mis anti rendile mõne tühise summa eest, näit. Arula ja Pühajärve (Wollust¹). Kavastu (Tartumaal) eest maksti 1627. a. renti 6 guldenit, kuna sama mõis 1850. a. paiku andis sissetulekut kuni 6000 hõberubla aastas. Sõjad ja nendega kaasakäivad asjaolud mõjutasid kõige raskemini talupojaklassi, soodustades nende kinnistamist maa külge ja isikuvabaduse hävinemist. Dr. Fr. G. von *Bunge* uurimustele põhjenedes, polkovnik *Minckwitz* arvab, et talupoja olukorra tegid raskeks: 1) suuremate ja vähemate maatükkide annetamine ordumeistrite ja Taani kuningate poolt tasu või kingi näol saksa või taani (Eestimaal) sõjaväelastele, 2) talupoegade üle kohtumõistmise õiguse andmine maaomanikele ja vasallidele. Vasallid suurendasid oma võimu haaramise teel ja

¹) A. W. Hupel „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland“, Riga 1782, 3. raamat, lk. 273 leiab, et „Wollust“ kõlab Pühajärve nimetamiseks, sest koht on väga ilus. Hiljem „Wollust“ muudeti mitmed korrad kuni jõuti tagasi nimetuseni „Pühajärv“. Ref.

vabast talupojaseisusest tegid seisuse, mis oli lähedane orjapõlvele. XVI sajandil vaestus ka maaomanik (mõisnik). Ta püüdis jõukusele tagasi talupoja-eestlase kurnamise teel. Alates XVI sajandist talupoega hakati kohtlema orjana õiguslikult. See raske olukord kestis XIX sajandi alguseni, mil talupoeg sai inimõigused tagasi.

Rootsi kuningate katsed parandada eestlaste-talupoegade olukorda olnud asjatud. Rootsi valitsuse pöördumine Eestimaa aadli poole (1681) talupoegade vabastamise ettepanekuga, samuti talupoegade haridusliku olukorra parandamise suhtes ei leidnud Eesti- ja Liivimaa aadlikes vastukõla. *Gustaf II Adolf*il läks korda talupoegade olukorda parandada selles mõttes, et ta võttis mõisnikelt kaelakohtuliku õigusmõistmise talupoja üle ja lõi mõningaid tõkkeid mõisnike omavolile. Eestlasele olnud eriti raske XVII sajand, sest vaesunud aadel ei tundnud oma talupoja kurnamises piire. *Minckwitz* mainib 1804. a. seadust, mis reguleerib talupoja ja mõisniku vahekorda teo, maakasutamise ja pärimisõiguse alal. Ettepanek talupoegi vabastada tuli mõisnikelt 1811. a. Keiser *Aleksander I* vabastas Eestimaa talupojad 1817. a. ja Liivimaa talupojad 1819. a. Keisrilt antud seaduste alusel Baltimaade talupojad muutusid vabaks seisuseks oma seisusliste õiguste ja kohustustega. Talupojad jagunesid *peremeesteks ja sulasteks*, kusjuures esimestel olid kasutamisel maatükid kas eraomanduse õiguse või rendi alusel. Talupojaseisus andis veel „*õuekonnlasi*“ (Hofsleute) mõisadele, *popse* — väikese pindalaga ääremaadele töörendi alusel asustatud maaharijaid. Selleks, et olla loetud teatud mõisa talupojaskonda, oli tarvilik selle talupojaskonna nõusolek. Talupoeg, kes oma vahekorrad oli õiendanud, võis valida uue asukoha. Ühest kubermangust teise üleminek oli teatud ajaks takistatud, et reguleerida kubermangudes meeskodanike arvu. Talupojal oli lubatud astuda tsunftidesse ja gildidesse ja vastavalt hariduse tsensusele seista riigiteenistuses. Talupoeg võis osta maad ja ma-

jasid linnas; erandiks oli keeld osta nn. rüütlimõisaid. Talupoegade seadused tõlgiti eesti keelde. „Nõnda siis meie valgustatud sajand andis eesti rahvale tagasi möödunud segastel sajanditel kaotatud esiisade pärandi, isikliku vabaduse, ja kustutas endisest ülekohtust palju jälgi. Seega on valitus astunud esimese ja tähtsa sammu kaua rõhutatud rahva moraalse ja füüsilise olukorra parandamiseks. Kuid palju on veel tegemata selles suures ülesandes, milles mitmege keeruka küsimuse lahendamine nõuab aega ja ettevaatust, sest uuendustest ei olene mitte ainult talupoegade vaid ka suurema osa maaomanike — mõisnike — ainealine heaolu“ (VII raamat, 3. jagu, leht 200). *Minckwitz* leiab, et talupojast tuleb kujundada maaomanik. Liivimaal on selles mõttes juba edukalt alustatud 9. juuli 1849. a. seaduse põhjal, Eesti maal tulevat järele minna, arvab *Minckwitz*.

Eesti rahvuse iseloomustamisel *Minckwitz* kirjutab: „Ajalugu mõjutab iga rahvuse iseloomu kujunemist, eriti seal, kus sajandite kestel rahvas viibis vahetus olenvuses teiselt temale päritolult, keelelt, iseloomult ja kommetelt võõralt rassilt. Sellises olukorras viibisid eestlased alates XII sajandist kuni tänapäevani (1852. a. Ref.). Eestlase tänapäeva iseloomu mõistmiseks oli vajalik anda lühikene ajaloolik ülevaade tema suhtumisest sellele rahvale, kes algul ilmus eestlaste maa vallutajana ja kelle hulka praegu kuuluvad maa kõrgemad klassid ja peagu eranditult maaomanikud. Eestlase iseloomu põhijooned, ebasoodsaile arenemisoludele vaatamata, on peagu samad millised olid tema esivanematel, kes elasid XII sajandil“ (VII raamat, 3. osa, lk. 200—201). *Minckwitz*'i arvates on eestlane iseloomult üldiselt heasüdamlik, tagasihoidlikult vaikne, aus ja sõnapidaja. Mõrvad, röövimised, vägivaldad ja toores kohtlemine leiab eestlaste keskel harva aset. Usutunne on arenenud. Kõige selle juures esiisade energia ja murdmatu visadus, mis väljendus nende vabadusvõitlustes, vaatamata sajandeid kestnud ikele, ei ole haihtunud järeltulnud põlvedes. Energia vahest

avalduis visas kangekaelsuses — jonnis (upornoje uprjamstvo), eriti seal, kus nõutakse loobumist iidsetest kommetest ja harjumustest. Kiindumus minevikku, mis omane kõigile soomesugu rahvastele, on eriti tugevasti arenenud eestlastes ja tugevneb nende loomuliku umbusalduse mõjul kõikjal, kus tullaakse uuendustega. Seda tuleb osalt seletada ka sellega, et viimaste sajandite uuendused harva töid parandusi eestlaste raskesse ühiskondlisse olukorda. Oma ettevõttes on eestlane ettevaatlikult kaaluja ja eelistab kindlat, vaevaga saadud tulu kiirele kuid ebakindlale kasule. Eestlane läheneb eesmärgile aeglaselt kuid visalt, eriti seal kus ta on kindel oma ettevõtte tulukuses. Ohtude puhul rahva iseloom väljendab hirmutunde puudumist, külma-verelist mehisust ja sageli äärmist uljust. Selles mõttes tuleks eriti mainida saarlasti ja hiidlasti, kes puhtamalt kui mandri-eestlased on säilitanud oma esiisade tüübi. *Minckwitz* leiab, et eestlasel hääde iseloomujoonte kõrval on ka pahasid, nagu näit. salaviha, kahjurõõm kaasinimeste õnnetuse puhul. Eestlastele paljud omistavad laiskust. *Minckwitz* leiab, et see väide ei pea paika. „Ainult halval käitumisel, vaesusel ja muil ebasoodsail põhjusil eestlane avaldab ükskõiksust, laiskust, võib laskuda joomisse ja vargusse“ (VII r., 3. osa, lk. 201). Vargust harilikult ei saatvat vägivaldteod ja tapmised; see väljenduvat peamislt piskasjade näppamises. Eestlasel, nagu soomesugu rahvail üldse, olevat kalduvus harrastada vägi-jooke, kuid see pahe näitavat viimasel ajal (s. o. 1850. a. paiku. Ref.) languse tendentsi. Mis puutub eestlase vaimsetesse omadustesse, intelligentsi, siis ei saavat ütelda, et eestlane paistaks silma kiire kombineerimisvõimega, leidlikkusega, taibuga. Kaaluv ja aeglane mõistus omab uusi mõtteid pikaldaselt ja mitte korruga. Eestlane läheneb uudsusele järkjärgult, põhjalikult iga sammu kaaludes. Võetud eesmärgi taotlemisel avaldab suurel määral leidlikkust ja kavalust. Eestlase mõistus on uuriv ja tähelepanelik, mis kergendab temal ära õppida kõike seda, mis on kasulik. Kõiki teh-

nilise iseloomuga alasid eestlased valdavad kergesti; nad on siin väga andekad. Kõik, mis on tarvilik riietumiseks ja majapidamiseks, valmistatakse koduselt. *Minckwitz* lisab, et eestlased nagu lätlasedki suhtuvad väga suure usaldusega vene valitsuse reformidesse. Venelastega on läbisaamine hea, hoolimata rahvaste iseloomude erinevusest. „Venelased sobivad kohaliku rahvaga (eestlastega), luues isegi suguluslikke sidemeid, kuna samal ajal lätlased ja eestlased üksteist võõristavad“ (VII r., 3. jagu, lk. 202).

Minckwitz'i arvates on eestlane välimusest puhtaim soome tüübi esindaja, olles keskmist kasvu ja tugeva kehaehitusega. Eestlase välimus ja iseloomujooned (talupoegadel puudusid perekonnanimed kuni 1818. aastani, milliste kaudu oleks olnud võimalus põhjalikult uurida sugukondade põlvnemist) olvad erinevad vastavalt rahva materiaalsele seisundile, asukohale (kihelkonnale) jne., kuna aga üldiselt võivad väita, et Liivimaa eestlased väheste eranditega füüsiliselt ja moraalselt on vähemaväärtusega kui Eestimaa eestlased, ja siinsetest kubermangu idaosa eestlased (eriti Alutaguses) seisavad füüsiliselt madalamal harjulastest ja läänlasist. Eriti silmapaistvalt nii füüsiliselt kui vaimliselt erinevad saarlased mandri-eestlastest: esimestes on sajandite kestel säilunud muistsete esivanemate iseseisev iseloom. Saarlased erinevad mandri eestlasist kõrge kasvu, ilusa välimuse, taibu, otsustamisvõime ja piiritu uljusega. Saaremaal, väidab *Minckwitz*, on mereäärseid kihelkondi, kus raske leida väikekasvulist, nõrga kehaehitusega inimest või lombakat. Sellised kihelkonnad annavad paremaid meremehi, kuid ühtlasi ka hoolimatuid salakaubitsejaid. Läänlasi peetavat eestlaste keskel lihtsameelseiks: läänlane olevat eestlasele sedasama, mis „poššehhons“ venelasele või „Švab“ sakslasele.

Eesti keel olevat puhtaim Soome keelemurre ja ei sisaldavat kuigi palju võõrsõnu. Eesti keel on küll pehme,

kuid mitte väga meeldiva kõlaga ja seda häälikute liigrohkuse tõttu; tartu murrak olevat ebakõllalisem tallinna murrakust¹⁾. Eestlased ise pidavat oma keelest väga lugu ja nõudvat, et pastorid nende keelt hästi ära õpiks.

Eestlase iseloomu peajooni — kiindumust muistsetesse traditsioonidesse — põhjustavat eestlaste külade asetuse, majade ehitusviisi, riietuse, kombed — kõike seda, mis on jäänud muutmatuks tuhande aasta kestel. Seda konservatismi põhjustavat ühelt poolt protest võõra ikke vastu, teiselt poolt rahva vaestumine, mis ei luba muretseda areneva kultuuri tehnilisi saavutusi. Eesti talupoeg olevat üldiselt vaene. Kes omaga läbi tuleb, seda loetavat juba jõukaks. Välimuselt talupojaskond, nii jõukad kui vaesed, olevat täiesti nivelleerunud. Eesti talupoja elumaja on puuehitis, harva kivi- vundamendiga, üles ehitatud kaunis lohakalt, madal ja korstnata. Elumaja tavaliselt sisaldab ühe suure ühise eluruumi (*тоа*) ilma laeta. Toast vasemal on pisike kamber, paremal rehealune; viimane on mõõtel eluruumist laiem ja moodustab kogu hoone ühise katusega kaardeluse (räästataluse). Eluruumil on harilikult üks aken ühe ruitjala valguspinnaga, mille tõttu eluruum on vähe valgustatud. Põrand on kas paekivi tahvlistest või kõvaks tambitud savist. Ahi on korstnata, suits lastakse välja kas aknaaugu või ukse kaudu. Eluruumi poolkõrguses on talad partega, milledel kuivatatakse teravilja koos kõrtega. Uksed on väga madalad,

¹⁾ 1850. a. paiku hinded eestlase suhtes olid väga erinevad. Näiteks eesti keel, mis Minckwitz'ile paistab olevat mitte eriti meeldiva kõlaga (ne osobenno blagozvutšen), 1854. a. Vene siseministeeriumi ametlikus ajakirjas (Z. M. V. D., V osa, III jaotus, 3. raamat — 1854) leiab sõnasõnalt järgmise iseloomustuse: „Rahva vaimse maailma parimaks esindajaks on kõikjal keel, mida teatud määrani võib lugeda rahva kunstiteoseks: eestlastel on läinud korda üles ehitada ja kunstiliselt kaunistada oma keelehoonet reeglipäraselt ja puhtalt. See keel on meeldiv oma vormide tasakaaluga, lembelt kõlav oma täis- ja kaksikhäälikutega ... rikkalik juurte poolest, paenduv ja võimeline end täiendama enese tagavaradest, — ühesõnaga, ta on auväärne monument, mis kõneleb selle rahvatõu hiilgavatest vaimsetest väärtustest, kes kõneleb sellel keelel.“ Ref.

kirvetöö ja lukuta; lävi on kõrge. Sageli elumaja külge on ehitatud tall ja laut. Hooned on kaetud õlg- või pillirookatusena. Elumaja läheduses asub ait panipaigana ja abi-eluruumina soojal ajal. Eluruumi mööbel on lihtne ja koosneb suurest lauast, puupingikestest (järjed), voodeist või naridest, teljetest ja suurest kirstust, milles hoitakse püha-päevariietus. Sööginõud, väljaarvatud malmist keedukatel, on puust. Valgust annab peerg. Suits ja puudulik valgustus eluruumides põhjustab silmahaigusi ja pimedaksjäämisi.

Eestlane oma m a j a p i d a m i s e s satub äärmusse: pärast lõikust elatakse liiges külluses, kuna enne uut lõikust tuntakse leivapuudust. Pärast lõikust süüakse puhast (haganateta) rukkileiba, võid, räimi ja pühapäeviti liha. Suvel söödavat hapupiima jahuga (kört). Sügisene toit — kaera või odra puder, pühapäeviti ka liha ja suurtel pühadel sea-liha kapsaste või hernestega.

Põllutööd lõppevat lõikuspeoga „talkus’ega“, kus rikkalikult süüakse, tantsitakse ja korraldatakse teisi lõbustusi. Hilissügisel kuni jõuludeni talupoeg vedelevat laatadel, pulmades ja kõrtsides. Pärast jõule tulevat kitsad ajad — vilja tagavarad jõuavad lõpule, leiva jatkuks segatakse jahuksse haganat. Mida lähem suvele, seda elu muutub kitsamaks. Otsitakse teenimisvõimalusi kõrvaltöödega. Vaene talumees laenab leivavilja ja seemet magasiniaitadest... Randlane on rikkam ja ei karda kevadet, sest talle annab saaki meri. Eestlase lemmikjoogiks on kapakali.

Eestlase r i i e t u s värvilt olevat üldiselt must ja valmistatavat paksust villasest riidest, mida nimetatavat vadmal ja mida koetavat mustast villast. Kuue lõige on väga lihtne; kuub ulatab sääremarjadeni, on kraeta ja hoiab vastu kaela; rinnalt nõõbitakse tinanööpidega. Talvel kantakse samas lõikes kasukat. Lühikesed püksid on samast riidest millest on pealiskuubki, ainult suvel on püksid takusest riidest. Sukad on pikad ja villased. Kultuurist puremata maamees

kannab parkimata nahast pastlaid; saarlane kannab kõrgeid kingi. Päälistkuube harilikult seotakse laia värvi- ja mustri- küllase vööga, kuna hiidlased kannavad pronksilustustega nahkvööd.

Oma esiisade kombel eestlane kannab juukseid õlgadeni, kusjuures noorpõlve juures on minemas moodi lühikesed juuksed. Habemeajamine on kombeks. Peakatteks on suvel kerge tallevillast, talvel lambanahast või rebaselahast kõrv- müts.

Naiste riietus *Minckwitz*'i otsusel on oma- ja kunstipä- rane ja vahel, näiteks Saaremaal, erinev igas kihelkonnas. Naiste riietuse kirjeldamise üksikasjadesse polkovnik *Minck- witz* ei söanda laskuda.

Kuigi eestlases olevat arenenud usutunne, see ei tä- hendavat veel, et ta on hea kristlane: 650 a. kestnud ristiusu õpetus ei ole suutnud välja tõrjuda *e b a u s k u*, muistse usundi jälgi. Suurimaks rahva rõõmupäevaks olevat jaani- päev — 24. juuni, — mil jaanituled loitvat kogu eestlaste ja soomlaste maal. Jaanipäev on kristlastele Ristija Johannese nimepäev, kuid miks eestlased just seda päeva eriti pühitse- vad, ei olevat veel leidnud teaduslikku seletust. Perekonna- pidustustest pühitsetavat kõige suurejoonelisemalt pulmi, mis jõukate juures kestavad 6—7 päeva ja vaeste juures mitte alla 2—3 päeva. Pulmade hooajaks olevat harilikult sügis. Eestlaste pulmad on rikkad mitmesugustest tähelepanuvääri- vatest pulmakommetest ning rahvatantsude poolest. Eesti- maa eestlase lemmik-muusikariistaks on torupill („torropil“), kuna Liivimaa naabruses juba tuntavat viiulit.

Eestlase p õ h i t ö ö a l a on põllutöö. Seda tuntakse ja armastatakse muistsest ajast. Igale teisele tööle eestlane vaatab ülevalt alla.

Polkovnik *Minckwitz* tahab olla prohvet, kui ta kirjutab oma teoses: ... „Raske on oletada, et kõigi olude ja suhete põhjalikult reformeerimata selles (Eestimaa) kubermangus

miski muu tööharu peale põlise põllutöö suudaks pääseda maksvusele.“ Eestlase talupoja ostujõud on üldiselt väga piiratud, seepärast ta peab enesele valmistama kõik oma oskusel, seepärast talupoeg on ühtlasi sepp, ratasepp, laudsepp, parksepp, rätsep ja kingsepp; korralik taluperemees peab tundma nimetatud käsitöid, vast rätsepatöö välja arvatud, mis on traditsioonilt nõrkade, lombakate ja üldse põllutööks ebakõlblike osa.

Liivimaa sõjastatistilises kirjelduses (1855) polkovnik *Minckwitz* vaatleb veel kord eestlasi kui rahvust, võrreldes eestlast väga sageli lätlasega. Oma võrdluses *Minckwitz* tuleb otsusele, et need rahvad kauasele naabrusele vaatamata on hingeliselt üksteisele jäänud võõraks ja seda nende rahvaste kardinaalselt erinevate iseloomujoonte tõttu. Eestlase konservatism olevat „hämmastav“, kuna lätlane kergesti läheb kaasa uute vooludega. Etnograaf võivat XIX sajandi eestlast uurides veel suurema veata restaureerida XII sajandi eestlase elu-olu, kuigi tollest ajastust on säilinud vähe kirjallikke andmeid. Eestlased andvat p a r i m a t i n i m m a t e r j a l i n i i m e r e - k u i m a a v ä e k s. Seda tõendavat eeskätt eestlaste visa vastupanu sakslastele XIII sajandil ja hiljem, ning see, et... „Rootsi valitsuse ajal terved rügementid koostati eestlastest ja neid loeti parimate rügementide hulka nii Gustav Adolf'i, Kaarel X kui ka Kaarel XII ajal; viimane neist näitas erilist soosimist oma vahvaile eesti rügementidele“ (VII r., 2. jagu, lk. 276). Siin võiks mainida A. W. H u p e l i „Topogr. Nachrichten von Lief- und Ehstland“ (2. köide, 1777. a., lk. 125), kes tõendab, et sõjateenistuses paljud eestlased on saavutanud ohvitseri auastmeid ja aadliseisuse.

L õ u n a - e e s t l a s t iseloomustades *Minckwitz* leiab, et see alistub jõule ja olukordadele mornilt ja vastumeelselt, on kättemaksuhimuline ja ei andesta temale tehtud kurja; isegi ärateenitud karistust võtab vastu nurisedes. Eesti naiste moraal ei olevat eriti kõrge. Väljaspool abielu sünnitamisele

ei vaadatavat eriti kurjalt, kui isaks ei ole sakslane või vene-
lane. Abielurikkumisi tulevat harva ette.¹⁾

R a h v a j u u r d e k a s v. Eestimaa kubermangu pii-
rides väljendus rahva juurdekasv järgmiselt:

1796. a. 5. üldisel re-

	visjonil oli mehi	102008	naisi	99768	kokku	201776
1819. a. 7.	„	111813	„	115447	„	227260
1834. a. 8.	„	135279	„	146953	„	282232
1849. a. kubeneri loet-						
	lusel oli	139727	„	147202	„	286929

See tabel näitab, et a. 1796 kuni 1819, s. o. 23 aasta kes-
tel oli juurdekasv 25484 hinge ja 1819—1834, s. o. 15 a. kestel
54972 hinge. Oletades, et a. 1834 kuni 1850, mil polkovnik
Minckwitz koostas andmed, valitses üldiselt rahu ja talupoe-
gade vabastamine (20. jaan. 1817) võis parandada hulkade
elamistingimusi, rahva juurdekasv pidi veelgi tõusma.
Minckwitz on teadlik vigades, mis olid paratamatud tolle-
aegsetes rahva arvestustes, mis põhjenesid vaid sündivuste
ja surmajuhuste registreerimisel, arvestamata teisi rahva-
arvu liikumise faktoreid — eluaseme muutmist, sõjaväe-
kohuste kandmist jne. Ta leiab õigust oletada, et 1850. a. oli
Eestimaa kubermangus ümmarguselt 316000 elanikku. Seda
oletust tõendavat ka professor *Cöppen'i* uurimus, milles
elanike arv 1846. a. on näidatud 310000, nagu juba varem
mainitud.

Polkovnik *Minckwitz* oma vaate põhjenduseks toob ta-
beli sündinute, surnute ja abiellunute kohta a. 1838—1849.
Sellest tabelist nähtub, et 11 aasta kestel keskmiselt ühe
aasta kohta:

Tallinnas sündis 512 m., 469 n., kokku 981 hinge,
suri 876 m., 508 n., „ 1384 „ , seega
puudujääk 403 hinge. Abielusid sõlmiti 333.

¹⁾ Abielurikkumist nimetatavat „tuletöök“, sest muistsed eestlased
olevat karistanud selle eest tulesurmaga. Ref.

Tallinna maakonnas (Harjumaal)

sündis 1304 m., 1253 n., kokku 2557 hinge,

suri 1044 m., 1085 n., „ 2129 „ „ ,

ülejäák 428 hinge. Abielusid sõlmiti 612.

Sama pilt kordub ka Eestimaa teiste linnade ja maakondade suhtes. Üldse linnad annavad ühe aasta keskmisena 11 aasta kestel rahvaarvus 398 inimest k a h a n e m i s t, kuna maa annab 1560 j u u r d e k a s v u. Terve kubermang annab keskmiselt 1 aasta kestel 1169 hinge juurdekasvu, abielusid sõlmitakse aastas 2440.

Keskmiselt aastas iga 28—33 inimese kohta tuleb üks sünd. Poiste sündivuse suhe tütarlaste sündivusele on 105:100. Iga 32 inimese kohta tuleb üks suremus. Üldiselt sündivus on suurem, ajavahemikul 1839—1849 ta väljendub suhtes 112,9:100.

1845. a. oli kubermangus raskekujuline kõhutõbi ja 1848. a. koolera, mis tõstsid surnute arvu väga kõrgele. Tallinnas olevat surevus alati ületanud sündivuse ja kõne all oleva 10 aasta (1839—1849) kestel surnute ja sündinute suhe väljenduvat 141:100. Seda nähet ei tulevat panna Tallinna tervisolude arvele, vaid sellele, et siia on koondatud haigeid üle maa, kes leiavad siin ravimist haiglates ja kelledest mõned surevad. Tallinnas 1847. a. surnute üldarvust 1432 (914 meest ja 517 naist) on haiglates ja hoolekandeesutistes surnud 580 inimest. Meessurnute arvu tõstvat garnisoni kuuluvad vallalised sõjaväelased. Surevust vanadusaastate järgi vaadeldes *Minckwitz* leiab, et laste surevus Eestimaal olevat üldiselt väiksem kui Venemaa sisekubermangudes. Seda nähet ta põhjendab pehme merekliimaga, mis olevat soodus lastele kuni 15 a. Iga 55 surija kohta tulevat üks 80-aastane ja vanem. Iga aasta registreeritavat surnutest 2—3, kes jõudnud 100—107 eluaastani.

1847. a. oli Eestimaal (linnad välja arvatud) 28 tsiviilarsti ja 11 apteeki. Raskeima iga-aastase taudina esinevat rõuged, mis viivat iga aasta hauda suure arvu lapsi. Kaitse-

rõugeid pandavat iga aasta 6000—9500 inimesele. Eesti talurahvas arstiabi heameelega ei otsi: ta arstib end „tarkade“ abil, kes igal juhul lasevad verd (kuputavad). *Minckwitz* loeb kohuseks teatavaks teha, et lihtrahva „arstide“ keskel leidub väga palju neid, „kel on teadmisi mõningate lihtsate arstimite mõjust, kuid kahjuks neid teadmisi hoitakse saladuses osalt omakasust, ebausust ja usalduse puudumisest arstide vastu; ka suhtuvad viimased üleolevalt maarahvasse. Eesti talupojad käivad saunas iga nädal ja seepärast igas külas leidub mitu sauna.“ (VII raamat, 3. jagu, lk. 223.)

Rahva juurdekasvu ja liikumist Liivimaal *Minckwitz* vaatab kubermangu üldraamides kõigi rahvuste suhtes. Liivimaa rahvuslik struktuur on keerukam kui Eestimaal. Peale eestlaste ja lätlaste on siin koguni talupoegadena sakslasi, nimelt saksa koloniste ligi 1500 hinge, kes toodud maale selleks, et luua eeskujulikke talumajapidamisi. Kolonistid aga osutunud nõrkadeks kultuuripioneerideks, võtnud omaks pärisrahva maaharimise viisid ja kombes ning tekitavat neid siia kutsunud mõisnikele palju ainelisi muresid.

Toome *Minckwitzi* järgi mõningad iseloomustavad arvud rahva kohta:

Riias	a. 1760 — 14028	elanikku
	1794 — 27813	„
	1851 — 64095	„
Tartus	1794 — 3500	„
	1851 — 12683	„
Pärnus	1794 — 2000	„
	1851 — 4600	„
Valgas	1794 — 500	„
	1851 — 1654	„
Viljandis	1794 — 600	„
	1851 — 2067	„

Toodud arvudest nähtub, et Riia rahvaarvu kasv algas 1794. a. paiku. Väga elavat rahvaarvu tõusu näitab ka Tartu,

mis ülikooli tõttu muutub Eesti-, Liivi- ja Kuramaa vaimseks keskuseks.

Rahva juurdekasv a. 1773—1834 mõningates Liivimaa eesti kihelkondades on olnud rahuldav. Näiteks a. 1855 Pilistvere, Väike-Jaani, Põltsamaa, Äksi, Palamuse, Laiuse, Torma, Kodavere, Maarja-Magdaleena ja Kursi kihelkondades rahvaarvu liikumine väljendus järgmiselt: 1773. a. nimetatud kihelkondades oli kokku 21025 meest, 20982 naist, 1834. a. oli 33964 meest ja 37502 naist, seega rahva juurdekasv 70,5%.

Pilistvere kihelkonnas oli a. 1773 3512 m., 3533 n.

„ „ „ „ 1834 3678 m., 3983 n.

seega juurdekasv 60 aasta kestel 8,5%, kuna samal ajal Põltsamaa kihelkonnas oli juurdekasv 119%. Seega Pilistvere on vanimaid tiheda rahvastikuga kihelkondi, kus juurdekasv on silmatorkavalt väike.

Surnultsündinute arv on suur — iga 29,3 sünni kohta üks.

Asustus. Eestimaal on 5 linna: kubermangulinn Tallinn, kolm maakonnalinna ja üks „ülekoosseisuline“ linn. Mõisaid on 575, kirikumõisaid 44, külasid 1657 (16752 talundiga). Igal mõisal on kõrts, on aga mõisaid, millistel on 2—3 kõrtsi. Kubermangus on kokku 800—900 kõrtsi. Külad on talundite arvult väikesed (10—30 talu). Eestlased elavad sageli üksiktaludes, eriti Liivimaa osas. Maad on ühe mees- hinga kohta Eestimaa kubermangus:

Harjumaal	põldu	2,3	tiinu,	maad	üldse	20,8	tiinu
Järvamaal	„	2,5	„	„	„	13,2	„
Virumaal	„	2,2	„	„	„	14,4	„
Läänemaal	„	1,5	„	„	„	13,2	„

Liivimaa eesti osa suhtes aastast 1850 on toodud tabel, mis näitab kuupalju talundeid tuleb 10 ruutversta kohta ja kuupalju on talu kohta elanikke (1 ruutverst võrdub ligikaudu 100 tiinule:

Valgamaal	6 talu	23 hinge
Võrumaal	11 „	15 „
Viljandimaal	10,6 „	27,5 „
Pärnumaal	7 „	17 „
Saaremaal	14 „	14 „

Liivimaal keskmiselt iga 10 ruutversta kohta on 10 talu, igas talus keskmiselt 18,6 hinge. Liivimaal oli kokku 991 mõisat, 37007 talu ja 1399 kõrtsi, kusjuures Tartumaa oma 220 kõrtsiga oli kõrtsirohkuses esikohal.

Tulundusolud. Polkovnik *Minckwitz* rõhutab põllumajanduse tähtsust teiste tootmisalade seas nii Eestiki Liivimaal. Kuigi põllupind ei ole hea, siiski maarahva iidne kalduvus põllutööks laseb areneda sel tootmisalal, mis nõuab suurt vaeva. Inga XII sajandil leidsid maa vallutajad ees haritud põldusid, karjakasvatust ja mesilaspidamist. Kuna vallutajad vajasid sissetulekuid ja teisi allikaid ei olnud, pidi põllumajandus andma kõike vajalikku. See muidugi tingis põllutöö intensiivsuse tõstmist. Põllumajandus arenes niivõrd, et XVI sajandil annalist *Russov'i* andmetel Liivimaa (sellal ka Eestimaad arvestati Liivimaa osana) oli rikkamaid vilja väljaveo maid. Tallinna sadamast üksi saadeti iga aasta vilja välja kuni 10000 „koormat“, mis võrdus 156000 tšetvertile, meieaja mõõtudes 22600 tonnile. XVII sajandil Eesti-, Liivi- ja Kuramaad loeti Rootsi viljaaitadeks. XVIII sajandil põllupidamine läks talupoegade käest mõisnike kätte, kes põllundusest olid huvitatud eriti seepärast, et üle maa levines viinavabrikute võrk, mis vajas toorainet leivaviljade näol. Üleminek nõudis kapitale. Kuigi *Minckwitz* ei tarvita sõna „kriis“, selgub ta ettekandest, et XVIII sajand oli Eesti- ja Liivimaa põllumajanduses raskel, kapitalide puuduse ja igivana traditsiooni murdmise tõttu. Meie maal toimus põllumajanduses umbes sama protsess, mis praegu N.-Venemaal, kus väikemajapidamistest luuakse suur-

majapidamised sovhooside ja kolhooside näol. Iga ajajärku iseloomustab tema ajastu pitser.

Vabrikute ja tehaste tegevus XVIII sajandil maa südames vaibus haibade ühendusteede (odava veetee puudumise) tõttu ja see tööharu hakkas arenema sadamalinnades — Tallinnas, Pärnus, Narvas, Riias. *Minckwitz* tuleb otsusele, et uurida tootmisolusid (tööharusid) Eesti- ja Liivimaal tähendab uurida põllumajandust, sest teised tootmisalad on veel lapsekingades. Eestimaal 1850. aastaks oli kokku 575 mõisat, neist kuulusid keisrikojale (udeljnõja imenija) 7 (100 adramaad), linnale ja hoolekandeaasutisele 7, mitteaadlikest omnikele 32, kuna ülejäänud mõisad kuulusid aadlile. Majoraatmõisaid oli 5: Vigala (Fickel), Kolga, Keila-Joa (Fall), Kukruse, Ontika-Valaste. Mõisnikele kuuluva mõisa haritava pinna keskmine suurus oli 12 adramaad (haaki), mõisa keskmine suurus 25 ruutversta. *Talupojad üldiselt olavad vaesunud. Jõukamaid talupoegi leiduvat mereäärseis kihelkondades ja seal, kus kasvatatakse lina (Järvamaa lõunapoolses osas). Minckwitz* oletab, et valitsuselt antud talupoegade olusid korraldavad uued seadused kõrvaldavad kõik need halvad tagajärjed, mida töid möödunud sajandi põllumajanduse ratsionaliseerimise katsed mõisnike poolt, kusjuures uued seadused teevad talupoja mõisnikust vähem sõltuvaks; see on vajalik, sest sellega tõuseb ka kubermangu põllumajandus. Ülaltoodud read õigustavad meid pidama polkovnik *Minckwitz*'i tema ajastu kohta liberaalseks ja kaugenägeliuks inimeseks.

Liivimaa tootmisolusid *Minckwitz* loeb lähedamaks kui Eestimaa omasid, sest siin põllumajanduse kõrval on arenenud veel tööstus. Mõlemate arengut soodustavad head välja-veotingimused (väliskaubandus).

Minckwitz, asudes põllumajanduse üksikasjalikule vaatlemisele, defineerib lähemalt, mis on a d r a m a a (Haken), maa omanduslik kuuluvus ja väärtus ja maakrediidi küsimused. Üks adramaa (Haken) vastab 80 Rootsi taalrile, 1 taa-

ler 90 grossile. Mõiste adramaa ei määra pindala, vaid põllu-, heina- ja karjamaa (Saaremaal koguni inventari juurdekuuluvus) toodangu väärtust rahas. Liivimaa kohta võiks umbkaudselt ütelda, et üks adramaa võrdub 38 kuni 318 tessatiniga (1 ha = 0,9 tess.). Pinnamõõduna üks tonšel = = 1400 maamõõdu ruutküünart = 0,476 tessatini; üks vakamaa = 10000 ruutküünart = 0,3401 tess.; üks maamõõdu küünar = 24 inglise tolli. Nimetatud mõõtudega tutvumine on tarvilik selleks, et mõista põllumajanduse keerukaid vahekordi, kus mõõtmisi toimetati ülaltoodud mõõtudega. Iga talu, mis ei ole mõisnikuga raharendi vahekorras, on kohustatud tege ma te gu (teopäevi). Ühe adramaa eest tuleb teha 12 nädalapäeva hobusega, s. o. talu peab iga päev mõisaväljale saatma 2 töömeest ja 2 hobust. Adramaa suurus talusid tuli ette harva, vaid olid „pooladra“ (Halbhäckner) ja „veerandadra“ (Viertelhäckner) jne. talud, mis täitsid kohustusi mõisale oma suurusele vastavalt. Jacob Johnson¹⁾ andmetel ühe talupoja adramaa eest tuli täita kohustusi:

suvel	408	hobuse-	ja	636	jala-tööpäeva
talvel	450	„	„	114	„
kokku	858	hobuse-	ja	780	jala-tööpäeva.

Tööpäevade arv ei olnud igas maakonnas võrdne, ka töölise päevapalkades oli erinevusi. Tööpäevad päevapalkadele ümber arvatuna andsid üle kubermangu üldiselt ühe ja sama summa ühe adramaa renditasu näol.

Nii Eesti- kui Liivimaa suhtes leiab Minckwitz, et teorjus maa eest tuleks asendada rahalise tasuga rendi näol. Seda juba teostatavatki mõnel pool: Tartumaal ühe adramaa raharendiks riigimaade eest olevat 240 rubla hõbedas, mõisamaade eest 254 rubla, Viljandimaal 249 ja 292 rubla, Võrumaal 219 ja 222 rubla jne. On välja arvestatud, et Liivimaal

1) Jacob Johnson. „Abhandlung aus und zu der Veranschlagung der Bauerländereien in Livland und Curland, 1835.“

adramaa ühe aasta põllumajanduslik kasutamine on andnud tulu 80—800 hõberubla. Kui teoorjus raha peale üle viia, siis Liivimaa ühe parema põllumajandusega maakonna suhtes saaks järgmised arvud:

suvel	320	hobuse-tööpäeva	à 30 kop. hõbed.	96 h.-rubl.
„	572	jala-	„ à 25 „ „	143 „
talvel	329	hobuse-	„ à 20 „ „	65 „
„	180	jala-	„ à 10 „ „	18 „
talvel ja suvel	138	nn.		—
„õuepäeva“			à 40 „ „	55 „

Kokku: 377 h.-rubl.

Sellele lisaks tasu natuuras 36 „

Kokku ühe adramaa rent teo näol 413 hõberubla.

Minckwitz järeldab ühtlasi, et halva põllupinnaga mõi sades ja mõisale kuuluvates maades vähese tulu juures kulu- tatakse väga palju kallist tööjõudu. Näiteks adramaa 80- rublalise tulukuse juures kasutatakse 413 hõberubla eest töö- jõudu. (See talupoja tööjõu pillamine viis talupojad mee- leitele ja vastuhakkudele nagu seda oli „Mahtra sõda“ juunis 1858. Ref.).

Kui suur oleks ühe adramaa ostu-müügi hind? Seda kü- simust Liivimaal 1834.—1846. a. piirides on uurinud krahv *Valujev*. Tema uurimisandmetel adramaa ostu-müügi hin- naks keskmise väärtusega adramaa kohta oli:

	1834. a a s t a l:	1846. a a s t a l:
Tartumaal	5111 hõberubla	6436 hõberubla
Viljandimaal	5108 „	7418 „
Valgamaal	4854 „	6363 „
Võrumaal	4038 „	5636 „

1847. a. Liivimaa mõisnike maapäev töötas välja maa- hindade kava maa müügi puhul talupoegadele, kus adramaa kõrgemaks hinnaks on nähtud ette 8000 hõberubla. See näi- tavat, arvab *Minckwitz*, et *Valujev*'i maahindade arvestus on

põhjalik ja omaaja kohta õige. *Valujev* on 1847. a. kohta ära hinnanud eramaade väärtust maakondade järgi; sellest selgus, et Tartumaa maa eraomanduse väärtus oli 7 950 000 hõberubla, Võrumaa 3 260 000, Pärnumaa 2 840 000, Viljandimaa 5 280 000, Saaremaa 2 340 000 jne. Üldse terve Liivimaa (läti osa juurde arvatud) maa eraomandus oli hinnatud 46 270 000 hõberublale, aastatulukusega ($5\frac{1}{2}\%$) 2 544 850 rbl.

Liivimaa ja Eestimaa maa-eromandus oli koormatud võlgadega ümmarguselt kuni 40% kogu maaväärtusest. Krediiditasutistest on esijärgu tähtsusega Eestimaa ja Liivimaa Krediiditseltsid.

Põllumajanduslik kultuur olevat 15 viimase aasta kestel ristikehina ja kartuli kasvatamise teel tõusnud peamiselt mõisades, kuna talupoeg peab endiselt kinni kolme põllusüsteemist ja tema põllukultuur ei arene. Selle tulemuseks on teravilja puudus, eriti halbadel viljasaagiaastatel. Võitluseks ikalduste vastu on talupoegade magasinid aidad. Selliseid aitasid oli 1851. a. Liivimaal 945, neist Viljandi-Pärnu rajoonis 153, Tartu-Võru rajoonis 258 jne. Eri-ist tähelepanu põllumajanduse toodangus vääri-ivat lina, mille tootmine näitavat suurt tõusu. Riia kaudu üksi veeti lina välismaale järgmiselt:

1788.—1797. a. kestel	568772	kaalu	(umb. 90 tuhat tonni)
1828.—1837. a.	„	1221589	„
1838.—1847. a.	„	1645806	„

Peale Riia sadama toimus lina elav väljavedu Pärnu ja Tallinna kaudu.

Heinamaid oli Liivimaal 1855. a. 530000 tessatini, või $12\frac{1}{2}\%$ kubermangu kogupinnast. Heina puuda keskmine hind oli 14—25 kopikat hõbedas. Viljasaagist ja heinamaa pindalast on sõltuv loomade arv. Liivimaa kohta a. 1855 annab *Minckwitz* järgmised arvud:

hobuseid	129819	pead
sarvloomi	356751	„

EESTI MINEVIKU VALGUSTAJATENA.

lambaid 264990 lihtsat + 50606 peenvillaga lammast
 sigu 162319 pead.

Võrreldes inimeste arvuga tuleb iga kolme meeselaniku kohta üks hobune ja iga meeshinge kohta üks sarvloom. Tartumaal, näiteks, oli 17181 hobust, 52045 sarvlooma, 37631 lammast, 8630 peenvillaga lammast ja 24679 siga; Võrumaal 10070 hobust, 26337 sarvlooma, 15017 + 6063 lammast, 9042 siga; Viljandimaal 16804 hobust, 39974 sarvlooma, 16906 + 3825 lammast, 9844 siga.

E e s t i m a a k u b e r m a n g u k o h t a 1847. a a s t a s t o n o l e m a s j ä r g m i s e d a n d m e d .

	hob.	sarv- loomi	lambaid	lambaid peenv.	sigu	kitsi
Harjumaal	10057	39780	29262	14592	10400	890
Virumaal	12763	34165	27003	12971	15012	—
Järvemaal	7959	20576	14978	22070	5986	593
Läänemaal	8610	27112	19917	6921	16017	595
K o k k u	39389	121633	91160	56554	47415	2078

Nii Eesti- kui Liivimaal on arenenud linnukasvatus (kalkunid, haned, kanad). Ülesostjad sõidavad maal ringi ja turustavad ostetud kauba Peterburis. Sarvloomi müüakse lihaks 10—15 rubla tükk. Piimandus on algastmeil. Maa-tõugu lehma aastane keskmine piimatoodang on ligi 1600 toopi.

Erilist tähelepanu väärib l a m b a k a s v a t u s e areng nii liha, nahkade kui villatootmise mõttes. Lambakasvatusele Liivimaal pandi alus sellega, et valitsuselt (rahaminister krahv *Kankrin*) anti mõisnikele odavale rendile riigimõisaid ja soodsat laenu. Sileesiast ja Ida-Preisimaalt toodi häid sugu-loomi. 1828. a. asutati rida nn. muster-lambalavasid.

M e t s a d e s t o n E e s t i - j a L i i v i m a a r i k k ä d . Suuremad metsarajoonid on kubermangude idaosas ja Pärnumaal, nii

näiteks Avinurme metsa suurust hinnatakse 15763 tiinule, Pärnumaal Kurkundi (?) metsa 20444 tiinule, Laiksaare metsa 22290 tiinule jne. Metsa ja metsamaterjalide hinnad on madalad. Jahiloomi metsades on rikkalikult. Jahipidamiseõigus on küll ainult mõisnikel, kuid nõrga järelevalve tõttu ja kindla keelu puudusel teotsevad jahindusega suurte metsade rajoonides ka talupojad. Jahisaagid üldiselt olevat rahuldavad. Liivimaal, näiteks, 1836. a. tapeti 468, 1837. a. — 507, 1839. a. — 551, 1847. a. — 365 hunti. Saarlased ja randlased tegelevad hülgejahiga, mis on kasutoov töö.

Muistsed eestlased olid suured mesinikud, kuid see tootmisharu olevat eestlaste juures väljasuremisel.

Kalandust loeb *Minckwitz* tähtsaks tootmisalaks randlasile ja siseveteäärsetele elanikele. Kalu, näit. suitsulesti, veetakse maalt välja.

Vabrikuid ja tehaseid oli Liivimaal 1851. a. 3306, tootmisvõimega 1187521 hõberubla väärtuses. Esikohal oli 566 viinavabrikut, 301 õllevabrikut, 264 telliskivitehast, 162 lubjaahju, 1 püülitehas, 1 potitehas, 1197 tuulikut, 629 vesiveskit, 59 lauavabrikut jne. Eestimaal oli 1848. a. 340 vabrikut, neist tähtsam Hiiu-Kärdla kalevivabrik, aastatoodanguga kuni 250000 rubla hõbedas, 260 töölisega. Tallinnas olid tähtsamad paberi- ja äädikatehased. Tallinna paberivabrik olevat eriti tähtis selle poolest, et valmistab erilist pappi katuste katmiseks. Viinavabrikuid oli Eestimaal 326. Viina valmistatavat Järvemaal mõnes mõisas keskmiselt 350—600 pange adramaa kohta. $\frac{3}{4}$ kõigest valmistatavast piiritusest ekspordeeritavat Soome. Eestimaal tarvitati 1847. a. 240000 pange leivaviina, sellest läks kuni 30000 pange äädikatööstusele.

Kaubanduse alal nii väljaveos (lina) kui sisseveos (manufaktuur) Eesti- ja Liivimaa etendavad tähtsat osa. Ajavahemikul 1837—1846 Tallinn koos Paldiski sadamaga vedas sisse iga aasta 400000 kuni 775000 hõberubla eest ja välja 200000 kuni 400000 rubla väärtuses. Riik sai iga aasta

tollimaksu sisseveetavalt kaupadelt 140000 kuni 215000 hõberubla ja väljaveetavalt 3000—12000 rubla. Sisseveo peamised artiklid olid: heeringad Norrast, veinid Portugalist, manufaktuur Lübeckist. Välja veeti lina, lina-seemneid, luid (Inglismaale iga aasta kuni 300 puuda 6000 hõberubla väärtuses), rukis (Hollandisse; 1847. a. saadeti sinna 351000 puuda 230000 h.-rubla väärtuses).

Haridusolud. Polkovnik *Minckwitz* vaatleb haridusolude all mõlemas kubermangus (Eesti ja Liivi) järgmisi küsimusi: usuelu — usuline haridus, kooliolud — haridus, kõlblus, heategevus, hoolekanne, linnade ning tähelepanuväärivate kohtade kirjeldamine. Siinnimetatud küsimused nii Eesti- kui Liivimaa kohta peamiselt 1847. a. andmete alusel on läbi töötatud; teksti täiendavad rikkalikud tabelid. Näiteks Eestimaal oli 76 kivi- ja 18 puukirikut ning 53 palvemaja. Luteriusu kirikud, eranditult väga tugevad kiviehitused gooti stiilis, on ehitatud enamikus keskajal. Suurtel kogudustel on 1—3 abikirikut. Vaimulik seisus on usuelu arendamisel väga hoolas. 1813. a. asutatud Eestimaa Piibliselts levitab piiblit ja usulist kirjandust rahva seas. Katekismus olevat tõlgitud eesti keelde 1553¹⁾, uus testament 1686 ja piibel tervikuna 1739. Kuna tõlke keel olevat korralik (!? Ref.), siis usuline kirjandus leidvat rahva sooja vastuvõttu. Ka raamatute hinnad olevat mõõdukad, seega nende levik kindlustatud. Eestlane süveneb raamatuisse. Katekismuse reeglid ei ole ainult rahva poolt pähe õpitud, vaid ka sisuliselt selged. Usuelu arvele tuleb panna seda, et jõukad klassid harrastavad heategevust ja et kuritegevus on väike. Joomine olevat vähenemas, mida tõendab kõrtside arvu vähenemine maakondades. Paljud kõrtsid on muutunud reisijatele enam öömajadeks kui joogikohtadeks. Eestlase usuelu on lähedalt seotud ta elukoha ja elukutsega. Randlane-kalamees on vaimselt toorem südamaalasest. Randlane on sageli sala-

1) Uuemad uurimised näitavad, et a. 1535. Ref.

kaubitseja. See „kutse“, õpetades inimesi noorelt hülgamma seadusi ja leidma kerge teenistust, rikub rängasti randlase moraali. Ebausk leidub talupoegade keskel palju. Kuid seda leiduvat rahva alamklassides ka Lääne-Euroopas. Ebausu kaotamine eestlasest olevat raske seepärast, et see rahvas kaldub müstitsismi, otsides „suhteid“ üliloomulikkude jõududega. Eestlastele on kallid muistsed paganuseaegsed traditsioonid ja mõned katoliku usust mõistmata jäänud välispidised usulised toimingud, mida nüüd „targad“ hoolsasti kopeerivad. Alutagune on eriti ebausklik. *Minckwitz'i* arvates eestlaste „targad“ (nõiad) jagunevat headeks ja kurjadeks. Head nõiad hea tasu eest võitlevad kurjade vastu, kuna kurjad nõiad võtavad rahvalt tasu selle eest, et oma kurja silmaga mitte kaela saata haigusi ja õnnetusi nii inimestele kui loomadele. Eestlasel olevat veel palju tegemist suurearvulise doomonite perega. Vanakuri (kurat) esinevat vahel päris oma-mehena, kellega võib kokku leppida mõneski mustas ettevõttes. Näkid (vees), haldjad (metsas) ja maa-alused vaimud on kaastegevad rahva fantaasias, eestlaste rikkalikus luulevallas. Peale nõidade ja vaimude (deemonite) 1850. a. eestlane pidas kõvasti kinni usulise iseloomuga kommetest. Näiteks, enne jõulu 9 päeva kestel olid „vaiksed õhtud“ (jaoõhtud), kus oli keelatud naermine, kõvasti kõnelemine ja müra tekitav töö — ketramine, kudumine jne. Selle vaikimisega valmistati ennast ette eelseivaks suveks, et ei oleks karta kõva äikest ja piksekahju. 21. sept. ei tohtinud keegi kätte võtta sõela; seega välditi lutikate, kirpude, täide jne. suurt levikut. 23. aprillil (jüripäeval) ei tohtinud keegi raiuda puid, millise tegevusega välditi hunte jne.

Võrreldes *haridusolusid* Eesti- ja Liivimaa kubermangudes, selgub, et Liivimaal need olid lähedamad. *Minckwitz* väidab, et haridus tõstab rahva ainelist heaolu. Ta on päri ka vaatega, et kõrgema hariduse saamiseks enne on vaja jõukust. Seepärast jõukamad kihelkonnad on esimestena andnud haritlasi. Vaesus ja viletsus olevat inimese vaimse

arengu vaenlasteks. Konsistooriumi aktidest nähtuvat, et Rootsi valitsuse ajal hoolitseti eestlaste haridusliku taseme tõstmise eest hästi. Pastoritele tehti ülesandeks rahva haridustöö teostamine. Aruanded siin aga kõnelevat kurba keelt. Rootsi valitsuse head kavatsused olevat leidnud puuduliku elluviimise, sest sellal puudusid materiaalsed võimalused tarvilisel määral — piibel oli tõlkimata, esimese katekismuse ja palveraamatu keel puudulik. *Minckwitz* rõhutab korduvalt, et eestlane on väga nõudlik keele suhtes: ta ei salli pastoreid, kes moonutavad keelt, ta ei hooli vigases keeles kirjutatud raamatuist. Põhjasõda ja katkud algul panid eestlase vaimse arengu seisma, kuid Vene valitsuse hoolet olewat teostatud piibli korralik tõlge, samuti pandud maksma nõue, et pastoriid valitseks korralikult eesti keelt. Järk-järgult kirik muutus rahva haridusliseks keskuseks. 1847. aastal oli Eestimaal 141 eesti keelega rahvakooli 4890 õpilasega. Peale selle õpiti lugemist kodus, sest kirjaoskamatuile tehti raskusi armulauale pääsemises. Võrreldes statistilisi andmeid kirjaoskajate suhtes kihelkondades, kus on koolid, nende kihelkondadega, kus koole pole, võib näha, et koolideta või vähese arvu koolidega kihelkondades kirjaoskus ei ole vähem kui koolidega kihelkondades. L u g e m i s e õ p e t a m i n e r a h v a l e o l i XIX sajandi algul kirikuõpetajatele „suurmoeks“ ja seda harastati, sundides rahvast armu ning hirmuga. Tolleaegsete rahvakoolide õppekavad sisaldasid lugemist, piiblitlugu, kirikulaulu, elemantaarset arvutamist, ilukirja. Koole pidasid ülal vallad, osalt ka mõisad. Koolide kontroll oli pastori käes. Kooliõpetajate ettevalmistamiseks avati seminare.

Minckwitz leiab, et rahvakoole on Eestimaal vähe. Kooliealisi lapsi Eestimaa kubermangus olevat kuni 40 000. Kuna koolis käivat seni ainult 5000 last, tulevat koolide arvu tõsta seniselt 141 vähemalt 500 peale. Kui eestlased viletsatele koolioludele vaatamata pea eranditult on kirjaoskajad, siis tuleb see sellest, et kirjaoskamatus loetakse rahva seas häbi-asjaks ja eesti isad ning emad, eriti aga viimased, õpetavad

lastele kodus kirjaoskust. Seega haridus on muutumas rahva-traditsiooniks. Hariduse kontrollijaks, nagu öeldud eespool, on pastor. Ta revideerib isiklikult ja kiriku talitajate kaudu rahva kirjaoskust ja katekismuse tundmist, valmistades noori inimesi 16—20 eluaastais kirjaoskuse alal konfirmatsioo-niks (peakooliks). *Minckwitz'i* arvates talupoegade haridus-olud nõuavad paremat korraldust ja temalt kirjeldatavad asjaolud on vaid üleminekuaja nähe. Side kodu ja kooli vahel olevat tervitatav nähe rahva vaimse taseme tõstmise mõttes. See side pidavat kestma ka edaspidi. Haridusolusid kubermangus iseloomustavad veel raamatukogud, muuseumid, trü-kikojad. Tallinnas on Eestimaa avalikul raamatukogul, mis asutatud 1825. a., 16 285 köidet. Peale selle ta mainib rea teisi raamatukogusid. Tallinnas on 2 eratrükikoda. 1842. a. asutati Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Selts, mille eesmärgiks on maa ajalooline, geoloogiline ja teised teaduslikud uurimused¹⁾.

Olgu toodud mõningad statistilised andmed Eesti rahva-koolide alal 1847. aastast.

	K o o l e		Õpeta- jaid	Õ p i l a s i		Üldse õppiv. talup. lapsi	Üldse ta- lupoja lap- si 15 a. vanuses
	Kihel- konna-	Valla-		Kooli- des	Kodus vane- mate juures		
Tartumaa	9	216	225	15883	8754	24637	40680
Võrumaa	8	108	121	4920	3550	8470	23100
Pärnumaa	4	60	64	1860	3500	5360	19550
Viljandimaa	5	79	84	3783	3900	7683	36470
Saaremaa	11	155	155	5898	4000	9898	17460

Jätame segarahvalise Valgamaa kohta andmed toomata ja vaatleme huvitavat tabelit. Sellest näeme, et rahvahari-duse olud 1847. a. olid kõige paremad Saaremaal, siis Tartu-

¹⁾ Refereeritavad teosed on laenatud nimetatud seltsi raamatuko-gust. Ref.

maal ja viimasel kohal asus Viljandimaa, kuigi Viljandimaa üksikud talud juba suutsid saata lapsed koolidesse linna.

Eestlaste literatuur, hoolimata sellest, et see on haritlaste suure tähelepanu objektiks, on *Minckwitz'i* arvates veel vaene. Ta koosneb peamiselt vaimulikust kirjandusest. Ilmalik kirjandus on arenemas: „Eestlastel on säilinud palju muinasjutte tšeedide Herkulesist, jumalusest — Kalevipojast. Selle jumaluse tegude jälgi näeb rahvas veel tänapäev. Näiteks suured rändkivid Soome lahes olevat kord olnud Kalevipoja mängukannideks, mis ta Soomest kaasa toonud. Neist eepilistest lugudest on mõned mittetäielikud väljaanded.“ (VII r., 3. osa, lk. 304, 305.)

Kuritegevust käsitletes *Minckwitz'il* on järgmisi andmeid Liivimaa kohta: kohtualustest oli aadlikke 6, aukodanikke 6, vaimulikke 1, kaupmehi 27, linna väikekodanikke 505, töölisi ja talupoegi 1487, sõjaväelasi 113. Aasta 1851 olevat süütegude mõttes rekordiline. Suurem osa süütegusid olevat pisilaadi: hulkumine, passireeglite rikkumine, väikesed kelmused, pisivargused. Tähtsamaid süütegusid on koguarvust 11%. Süütegude arvu olevat tõstnud ka kohtunike-uurijate (kihelkonnakohtute) tõus 9 pealt 28 peale, mis aitas süütegusid tuua valguse ette. *Minckwitz* arvab, et Liivimaa lõunaosas on pisisüütegudel üldse rohkem pinda kui Eestimaal või Põhja-Liivis. A. 1836, 1837, 1838, 1839 ja 1846 andmetel, kokku 6 aasta kestel, saadeti Siberisse sunnitööle 20 meest, asumisele ja vangiroodu 317 meest ja 51 naist (viimased on peamiselt lapsetapjad, mis näib olevat üldse põhjamaade naiste kuritegevuses arenenuim ala. Ref.), avalikule kehalisele karistusele mõisteti 79 meest ja 34 naist. Teisi vähemaid karistusi jagati kokku 1657 inimesele. Kui vaadelda karistatute arvu seisuste järgi ja võrrelda seisusi arvuliselt omavahel, siis nähtub, et kõige rohkem suuri kurjategijaid on andnud mõisnikud (aadel).

Hoolekanne ja heategevus on Liivimaal eriti arenenud mitmesuguste haiglate, hoolekandeesutiste (hullu-

majade, vaestemajade, vaestelastekoolide) jne. näol. 1851. a. andmetel oli kubermangus 69 hoolekandeesutist 5568 hoolealusega, eelarvega 144 133 hõberubla 86 kop.

Liivimaa linnade ja tähtsamate kohtade kirjeldus. Liivimaa Eesti osas saab erilise tähelepanu osaks oma ülikooli tõttu Tartu kui Baltimaade vaimne keskus. Ülikoolil on 4 fakulteeti: teoloogia, õigusteaduse, arstiteaduse ja filosoofia; peale nende on õppetoolid tehniliste teaduste ja keelte jaoks. Rikkalikuim Baltimaade raamatukogu oli 1848. a. ülikoolil, mis sisaldas 43 337 teost 75 088 köites, 235 käsikirja ja 1629 kaardilehte. Ülikooli botaanikaajas oli 11 264 erinevat taimesorti. Üldeuroopaliku kuulsusega tähetorni (W. Struve, Mödler) tunti paljude avastuste tõttu astronoomia alal. 1848. a. oli ülikoolis 37 professorit, 5 eradotsenti, 11 keeleõpetajat ja 608 üliõpilast. *Tartus oli ka juba üks eestikeelne linna-alkool.*

Linnad ja ajalooliselt tähtsad kohad Eestimaaal. Selles osas saab pikema vaatluse osaliseks Tallinn. Linna ajaloos mainitakse muuseas, et praegune Tallinn on ehitatud Waldemar II poolt aastail 1219—1923 eestlaste kindluse Lindanisa asemele. Linnas on 172 tänavat, neist 43 sillutamata. Tallinnas on maju: riigimaju 51 kivi-, 39 puu-; linna ja asutiste oma — 59 kivi-, 38 puu-; eramaju 561 kivi-, 1179 puu-; kokku 671 kivi- ja 1256 puumaja. Kaubalinnana on Tallinn vähe tähtis. Tema aastane läbikäik: sissevedu 500 000 kuni 750 000 hõberubla eest, väljavedu 200 000 kuni 400 000 hõberubla eest. Sadama tegevus on elav kevadel. Äritunnistusega kaupmehi 1847. a. oli Tallinnas 134, neist I järgu (gildi) 11, teise 17, kolmanda 106. Linnas on 4 klubi: aadliklubi — Actienhaus, kaupmeeste- ja ametnikeklubi — Mustapeade (Schwarzenhäupter) ja 2 väikekodanike ja käsitöölise klubi (Canut-Gilde-Clubb). Aadliklubi ruumes antakse teatrietendusi. Kõigist kubermangu hooldusasutistest on $\frac{2}{3}$ koondatud Tallinna. Iga aasta sõidab Tallinna meresupelustele Vene riigi siselinnadest hulk supelvõraid.

Sõjaliselt loeb *Minckwitz* Tallinna kui I klassi merekindlust ja sõjasadamat väga tähtsaks.

Teiste ajalooliselt tähtsate asulate ja esemete hulgas *Minckwitz* kirjeldab pikemalt kahte eesti muistset maalinna. Lüganuse kihelkonnas keset sood asuvad eestlaste omalajal võimsa kindluse *Allo-linna* varemed. Selle kindluse varemetega olevat eestlastel seotud palju muinsusmälestusi. Kindluse välismüüri (70 sülda × 34 sülda) jäänused kõnelevat veel tänapäev (1852!) selgesti tema omaaegsest sõjalisest tähtsusest. Kõik maa-alad, mis on sellest kindlusest idapoolse, moodustavad *Alutaguse* — XII sajandil võrdlemisi vähe rahvastatud ääremaa¹⁾. Harjumaal mainitakse *Varbola* kindluse varemeid lateraliga 250×200 sammu. Ka selle kindluse varemed kõnelevat ta tugevusest ja muistsest sõjalisest tähtsusest. (*Varbola* varemed on hästi säilinud veel tänapäev. Ref.)

Liivimaa põhjaosas tähtsate asulatena ja ajalooliselt tähtsate kohtadena peale *Tartu* (millest oli juttu eespool) teiste hulgas mainitakse *Põltsamaa* tema kuulsa ajaloo tõttu; samal põhjusel mainitakse ka *Viljandit*. Kaubalinnana on tähtis *Pärnu*. Polkovnik *Minckwitz'i* suurema tähelepanu leiab *Kuressaare* kui muistsete kangelaslike saarlaste linnus ja viimasel ajal (1855. a. paiku) tähelepanuvääriv tervismudaga ravimiskoht. Eestlased nimetavat *Kuressaare* linna „*Kurre-Saare-lin*“ või „*Saarema-lin*“.

Eriteated kindralstaabi jaoks. Pärast *Uusikaupunki* rahu 1721. a. Baltimaad okupeeriti Vene sõjaväe poolt, millest suur osa mahutati Tallinna ja Paldiskisse. Kuna Tallinnas oli raskusi korterioludega, samuti teiste varustusküsimustega, sõjaväe osad hajutati kubermangu piirides nii linnadesse kui vähematesse asulatesse. Üldse Eesti kubermangus kuni XVIII sajandi lõpuni mahutati 2—4 rüge-

¹⁾ Alulinna varemed 1938. a. ei paista enam nii võimsatena kui neid on hinnatud 1855. a. paiku. Ref.

menti jalaväge ja ühest rügemendist kuni ühe brigaadini ratsaväge ühes juurde kuuluva suurtükiväega. Peale selle asusid siin ka mereväe osad. Sõjavägede arv eesti maa-alal muutus välispoliitilisest olukorrast ja sõdadest. Sõdides Türgiga Vene viis eesti maa-aladelt suure osa vägesid ära. Näiteks, 1833. a. oli Eestimaal 8765 sõjaväelast, neist Tallinnas 7974, Rakveres invaliidide komando 167 meest, Paides — 164 meest, Haapsalus — 142 m. Jõhvis etaabi komando 68 meest. Virumaal oli asulatesse laiali paigutatud üks grenaderide kompani 250 meest. Sõjaväe mahutamise võimalused tarviduse puhul on *Minckwitz*'ilt uuritud 1850. aasta kohta ja on toodud tabelis. See tabel on huvitav seepoolest, et ta näitab, milline oli talundite arv.

Virumaal oli talusid 4796, mis suutsid sõjaväelasi mahutada

		lahedalt	kitsalt
		1400 meest	12900 m.
Harjumaal	4623	1500 „	13500 „
Järvamaal	2562	800 „	6600 „
Läänemaal	1400	— „	13000 „
Üldse talundeid	16752	15300—46000 sõjaväelase	

mahutamiseks.

Narva jõe sõjalisest tähtsusest. 1748. a. Vene riik kulutas 32660 rikstaalrit Narva jõe süvendamiseks. 1752. a. kindral *Lüberas* nõudis tööde kordamiseks uuesti krediite, kuid raha ei antud. Kaupmeeste laevadelt võeti erimaksu jõe korrashoiuks. 1762. a. Narva jõe süvendamine usaldati krahv *Münich*'ile 60000-rikstaalrilise eelarvega. *Münich* asus Narva jõe parema ja Rossoni vasaku kalda kindlustamisele fašiinidega. Ta lasi ehitada merre 700-süllase valli jne. Need tööd ei andnud soovitavaid tagajärgi: „*Münich* ise kõneles oma töödest kibestunult“, tsiteerib *Minckwitz* *Münich*'i kaasaegsete mälestusi. 1802. a. assigneeriti Narva jõe suudme süvendamiseks 256480 hõberubla. Ka see töö tõi pettumusi jõe sõidutee kindlustamises. Hilisemaid süvendustöid olevat tehtud a. 1833. *Minckwitz* konstateerib

suurt kulu, mida nõudis Narva jõgi oma sõidutee korrashoiuks, kuna rootslased (eriti küll Tallinna kaupmeeskond! Ref.) olevat tundnud headmeelt Narva jõe ummistumisest, mille tagajärjel kaoks piiriäärne, osaliselt venelastele kuuluv sõidutee.

Eespool toodud ridadega on antud lühike läbilõige kaardiväe polkovnik *Minckwitz*'i sõjastatistilistest töödest Eestimaa kohta 1852. a. ja Liivimaa kohta 1855. a. Statistilised teosed oma sisu tiheduse ja tabelite rohkusega on raskesti refereeritavad, kuna väärtuslik materjal ei lase end kokku suruda, ilma et algallika sisu ei lahjeneks. Teoste refereerija oli selles teadlik. Kuid siiski on parem tuua kõne all olevaid teoseid lähemale, kui et jätta nad unustuse hõlma. Lugeses *Minckwitz*'i sõjastatistilisi teoseid, tuleb alati mõõdupuuna võtta Eesti Vabariiki tänapäeval. Alles siis näeme, mis on sündinud meie maa ja rahvaga viimase sajandi kestel¹⁾. Meie võime konstateerida oma ainelises elus suurt edu. Üks osa, ja nimelt see, mis andis erilise tõuke teoste refereerimiseks — e e s t l a s e k u i r a h v u s e i s e l o o m u s t u s, — peaks meid panema mõtlema. Kas eksis *Minckwitz*, näidates eestlast õ i l s a r a h v a n a, või on õigus neil, kes väidavad, et viimased aastakümned on eestlase iseloomu mõjutanud ühekülgselt: eestlane on liig aplalt sisse võtnud teda vahetult mõjutavat suurrahvaste kultuuri, eestlane on liig kiiresti „läänestunud“. Oleks kahju, kui eestlane kaotaks omad, *Minckwitz*'ilt nii kaasakiskuvalt kirjeldatud rassilised omadused, mida esiisad suutsid säilitada pikkade sajandite kestel. Sellel teemal mõtlemine on kõigiti õigustatud.

¹⁾ Polkovnik *Minckwitz* sõjastatistiliste teoste koostamisel on püüdnud olla objektiivne, kuid oma ajastu lapsena on tal vaateid, mis tänapäeval on meile täiesti võõrad. Mineviku hindamisel on kasulik tunda ka väärväiteid. Ref.

Aleksander Minckwitz'i eluloolisi andmeid. Vene sõjamineisteriumi 100-aastase juubeli puhul avaldatud teoses¹⁾ leidub autori elukäigu kohta järgmisi andmeid. Aleksander Theodori poeg *Minckwitz*, kindral-adjutant, jalaväekindral, sündis 1816. a. Saaremaal, Kaarma pastori pojana. Lõpetas 1832. a. sõjaväe insenerikooli lipniku auastmes. Jäetud kooli juurde ohvitserikursusele (end. Nikolai inseneriväeakadeemia), lõpetas selle nooremleitnandina a. 1835. Nikolai kindralstaabi-akadeemiasse astus a. 1838, lõpetas selle kursuse hästi ja a. 1840 viidi üle kindralstaapi, teenistuskohaga insenerikooli juures. 1844. a. viidi üle kaardiväe-kindralstaapi ja saadeti Kaukaasiasse, osa võtma sõjategevusest Kaukaasia erikorpuses. 1845. a. tuli Peterburi kaardiväe-korpusesse tagasi kapteni auastmes. 1846. a. lähetati Eesti- ja Liivimaale sõjastatistilisteks uurimusteks ja marssruut-kaartide (matkkaartide) valmistamiseks; 1849. a. ülendati polkovnikuks. 1854. a. oli Eestimaal dislokeeritud sõjavägede staabi ülemaks, hiljem Soomet kaitsvate vägede ülem-kortermeistriks. 1856. a. ülendati kindralmajoriks. Võttis osa Poola vabadusvõitluse mahasurumisest koos feldmarssal krahv *Berg'iga*. 1868. a. kindral-adjutant; 1873. a. ta oli Varssavi ajutiseks sõjaväeringkonna ülemaks, 1877. a. Harkovi sõjaväeringkonna ülemaks. 1878. a. ülendati jalaväekindraliks ja kutsuti sõjanõukogu liikmeks. Suri 9/10. jaan. 1882. Abielus oli 1855. aastast *Constance* paruness *Ungern-Sternberg'iga*.

¹⁾ „Pamjat o tšlenah Vojennago Sovjeta“ III, lk. 494.

Lodzi operatsioon.

(1914)

Leitnant U. Parrest.

SISSEJUHATUS.

Maailmasõjas idarindel tekkis ja arenes 1914. a. novembri algpäevist kuni detsembri keskpaigani rida lahinguid, mis hargnesid ja lavastusid Lodzi ümbruses ning Visla, Varta, Bzura ja Pilitsa jõgede basseinides. Tervikus see üksikuist ajas ja ruumis eraldatud lahinguist koosnev sündmuste ahelik moodustas ulatusliku Lodzi operatsiooni.

Vene ütemjuhatusel tahe jätkata Varssavi, Ivangorodi operatsioonis ilmnenu edu sissetungiga Saksamaale ja sakslaste kavatsus ähvardavat ohtu pareerida löögiga Vene armeede keskgrupi paremale tiivale ja seljatagusesse, olid neiks ristlevaiks põhjusiks, millede realiseerimisel tekkis Lodzi operatsioon. Sisuliselt selle operatsiooni moodustas rida ägedaid ja traagilistest episoodidest tulvil lahinguid, kus mõlemad pooled püüdsid arendada pealetungitegevusi, et saavutada suuri strateegilisi eesmärke.

Käesoleva töö eesmärk on uurida avalikkuses käsitada olevail andmeil seda operatsiooni peamiselt poolte operatsiooniplaanide, operatiivsete ja taktikaliste ideede, vägede juhtimise ja väekoondiste tegevuse hindamise ja võrdlemise seisukohast. Need küsimused iseenesest, seoses sündmuste tegeliku arenguga, osutuvad selle ulatusliku operatsiooni raamides mahukaks probleemide kompleksiks, mis pakub sõjaajaloo uurimise mõttes huviga rööbiti arvukaid õpiseid. Peab seejuures veel eriti meenutama, et võitlevad pooled olid Lodzi operatsiooni alguseks jätanud seljataha hulk kogemusrikkaid lahinguid, mis ei jätanud mõjutamata poolte sõjalisi tõekspidamisi. Erilist huvi pälvib Lodzi operatsioon just seetõttu, et siin selgeminj kui mujal ilmnnes kaks erinevat doktriini, mida idarindel 1914. a. esitas ühelt poolt Saksa ja teiselt poolt Vene sõjavägi.

A. Poolte operatsiooniplaanid, ettevalmistused ja esimesed lahingud.

I

ÜLDINE SÕJALINE OLUKORD NOVEMBRIKUU
ALGUL IDARINDEL.

(Skeem nr. 1.)

Üldine sõjaline olukord. 1914. a. novembrikuu alguseks üldine sõjaline olukord oli kujunenud selliseks, et ei keskriigid ega liitriigid polnud suutnud saavutada otsustavaid tulemusi.

Läänerindel sakslaste võimas pealetung oli tõkestatud ja efektiivsete saavutisteta manöövrisõja periood oli lõppemas „jooksuga merele“, et peagi viimsete katsete järele tarduda algava positsioonisõja raskustesse.

Saksa kindralstaabi viimistletud sõjaplaan, mis taotles vastase purustamist algul läänes ja siis idas, polnud enam teostatav kujunenud olukorras. Sõjategevus idas näis isegi pöörduvat soodsaks venelasile. Kuigi Türgi asus keskriikide poole ja Vene oli sunnitud jõude saatma Kaukaasia rindele, ei parandanud see keskriikide olukorda. Vene rindele kestis vägede juurdevool; võimalus alata sissetungi Saksa- maale oli tekkinud olukorras realiseeritav¹⁾.

Samal ajal keskriikide poliitiliseks saamatuseks tuleb lugeda Itaalia ja Rumeenia ebaselget suhtumist viimasesse.

Austria sõjavägi oli senise sündmuste arengu tõttu tugevasti nakatatud pessimistlikult häälestatud meeleolust. Tema 5. ja 6. armee pealetungid Serbias olid loodetava kiire edu asemel seni lõppenud oluliste tulemusteta, seepärast siit jõudude vabanemist polnud loota.

Sakslaste strateegias hakkas ilmnema laialivalguvuse sümptoome. Otsustavust polnud saavutatud läänerindel,

¹⁾ „Der Weltkrieg 1914 bis 1918. VI Band“, lk. 35. Allika korduval esinemisel see on märgitud lühendiga „W.“

halvem oli olukord idarindel, mis oli jäetud ta enese hooleks. Moltke—Konradi kokkulepe (1913. a.) järgi pidi umbes 40. päevast alates saabuma idarindele Saksa abijõud, mis oleks Austria olukorda kergendanud.¹⁾ Falkenhayn suunab aga kogu tähelepanu läänerindele, kus parajasti oli rinne stabiliseerumas Yseri üleujutatud maastikul ja alanud Ypres'i pealetung.

Üldine olukord idarindel. Oktoobrikuu keskel oli kujunenud idarindel olukord, kus Saksa 9. ja Austria 1. armee olid sunnitud algama taandumist Vene 2., 5., 4. ja 9. armee survele Varssavi, Ivangorodi alt edela üldsuunas. Taandumine, mille võimalikkust oli arvestatud juba aegsasti, organiseeriti vastavalt strateegilise taandumismanöövri tingimustele.

Kuna Austria sõjaväe edukaks tegevuseks Galiitsias lootused olid aina kahanenud ja väljavaated edu töötavaiks šanssideks puudusid, siis Saksa 9. armee juhatus rajas enda järgneva tegevuse strateegilisele taandumisele, et saavutada uuesti manööverdamisvabadust ja seega avardada perspektiive uueks operatsiooniks, mille plaan algidudes oli juba kujunemas.²⁾

Jälitavate Vene armeede tegevuse aeglustamiseks teostati taandumisel massiliselt purustustöid, milline asjaolu koos sügiseste vihmade ilmadega ei jätnud Vene armeedele pidurdavat ja ruineerivat mõju avaldamata.

Austria ülemjuhatus oli mures oma 1. armee pärast, kes oli lähedal kokkuvarisemisele, mis oleks võinud tõsiselt ohustada Saksa-Austria idarinde olemasolu. Soovid toetuse saamiseks Saksa 9. armee osadelt vasaku tiiva tagamiseks takis-

¹⁾ Sõjaasjand. ajakiri „Sõdur“ — 1930, H. Brede artikkel „Sõja juhtimise probleem keskriikides 1914.—1918. a.“. Allika korduval esinemisel see on märgitud lühendiga „Sõdur“ 1930.

²⁾ „Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914—1918. Erster Band“, lk. 489. Allika korduval esinemisel see on märgitud lühendiga „Ö.-U.“.

tasid sakslasi tundmast ennast vabadena ja mõjutasid määrama vastavaid väekoondisi Austria rinde püsimiseks.

Venelaste jätkuva surve tõttu Austria 1. armee taandus 3. novembriks Nida jõe läänekaldale, kuna Saksa 9. armee, sooritanud plaanikindla taandumise, asus Tšenstohhovi, Veljuni üldjoonel.

Novembri alguseks sakslased seega olid peagu täielikult surutud välja Poolast ja austerlased kaotanud suure osa Galiitsiast.

Austria peajõud tekkinud olukorras ei olnud võimelised püsima Sani, Przemysli positsioonidel, vaid olid tõmbumas tagasi Dunajetsi ja Vistoka jõe üldjoonele.

Ida-Preisimaal Saksa 8. armee ofensiivsed üritused olid lõppenud ebaeduga ja armeel tuli teha suuri pingutusi, et tõkestada venelaste sissetungi Ida-Preisimaale.

Need olukorra elemendid sundisid sakslasi energiliselt otsima tekkinud olukorras lahendust, mida arvati saavutada uue operatsiooniga venelaste vastu.

Seega novembri algul oli idarindel kujunenud olukord, kus Saksa 9. armee ja Austria 1. armee ühine Varssavi, Ivangorodi operatsioon oli paralüeeritud venelaste poolt, milline tegevus ei mõjutanud üksnes esialgu edukalt arenenud pealetungi kokkuvarisemist, vaid asetas kogu keskriikide idarinde kriitilisse olukorda. Oktoobrikuu lõppsündmuste kujunemisest idarindel selgus sakslastele Vene vägede pealetungi jätkamise võimalus Pooseni ja Sileesiasse. Selle ürituse õnnestumine oleks tähendanud sakslasile loovutada sõjapidamiseks tähtsa tööstusega maa-alad ühes rikkalikude kivisöe-kaevandustega ja oleks asetanud ähvardavasse olukorda austerlased Galiitsias, kus viimaste seisukord selletagi oli kõikuv ja raske.

Vene ülemjuhatus leidis Varssavi, Ivangorodi operatsiooni lõppsündmuste tõttu olukorra olevat soodsa edu jätkamiseks, et kiskuda sakslaste suuremat tähelepanu endale ja seega kergendada liitlaste tegevust läänerindel. Sisse-

tungi organiseerimiseks Saksamaale arvati nüüd olevat saabunud õige moment.

Vene sõjaväe seisukord (Tabel I). Vene jõududest asusid Lodzi operatsiooni ajal idarindel 1., 2., 3., 4., 5., 8., 9., 10. ja 11. armee, kokku umbes 90 jalaväediviisi + + 30 ratsadiviisi. Neist Visla vasakul kaldal sakslaste vastu 40—42 jalaväediviisi ja austerlaste vastu umbes 26 jalaväediviisi. Major Wulffen teoses „Die Schlacht bei Lodz“ (lk. 8) arvestab Vene jõude idarindel kokku kolm miljonit meest. Sama teose venekeelses tõlkes prof. P. I. Izmestjev'i märkuses (lk. 10) oletatakse, et Vene jõudude suurus idarindel oli maksimaalselt üks miljon meest.

Korolkov¹⁾ püüab väita (L. O. lk. 4 ja 20), et Vene jõud tegelikult olnud vähemad koosseisulistest andmetest. Vene 1., 2. ja 5. armees olnud kokku 68 000 meest ehk 17% alla koosseisu. Ohvitsere olnud kuni 40% alla koosseisu. Korolkovi andmetel ulatus Vene diviisi nimekirjaline koosseis 14 000—16 000 meheni. Hobustest ja veokitest puudunud 10%.

Suurtükiväe võimetele mõjus halvavalt tol perioodil teostatud reorganiseerimine: kaheksatoruline patarei muudeti kuuetoruliseks. Kuna patareide arv diviisis jäi endiseks, siis vähenes torude arv 25% võrra. Ümberkorralduste järele diviisis kergesuurtükkide arv oli 36. (L. O.)

Lodzi operatsiooni piirides huvitavad meid eeskätt Vene 1., 2. ja 5. armee koosseisud, millised on toodud tabelis I.

Vene vägede moraalne seisukord oli kahjustatud suurtest kaotustest sõja algperioodil Ida-Preisimaal, kus 1. ja 2. armee olid üle elanud suuri kaotusi. Armeesid oli täiendatud uue, kuid nõrgalt väljaõpetatud kontingendiga. Eriti tuleb seda väita V siberi korpuse suhtes.

¹⁾ G. K. Korolkov: „Lodzinskaja operatsija 2. nojabrja — 19. dekabrja 1914 g.“. Allika korduval esinemisel see on märgitud lühendiga „L. O.“

Kokkuvõttes ei saa Vene vägede, eriti 1. ja 2. armee lahinguväärtust hinnata kuigi kõrgelt. Lodzi operatsioonis osutusid need armeed siiski võitlusvõimelisteks, sest vastase äsjane jälitamine tõstis meeolelu vägedes, kes juhtkonna julgete kavatsuste puhul kujutlesid endid olevat otsustaval võidumarsil Saksamaale.

Enne uue operatsiooni algamist oli hädavajalik teostada rida organiseerimistöid, milledest oli olulisemaid ühenduste korraldamine tagalas, sest raudtee lõppjaamad olid jäänud kaugele ja hobuvooridel tuli toimetada üliraskeid vedusid, kuid ka vägede varustamise ja jõudude grupeerimise küsimused nõudsid ettenägelikult kavatsatud lahendamist.

Saksa ja Austria-Ungari vägede seisukord (Tabel II). Saksa ja Austria-Ungari jõududest oli idarindel Saksa 8. ja 9. armee ja Austria 1., 2., 3. ja 4. armee, seega Saksa jõude kokku umbes 18,5 jalaväediviisi + 6 ratsadiviisi (W.) ja Austria jõude 47 jalaväediviisi + 11 ratsadiviisi. Kokku keskriikide vägesid idarindel oli 59,5 jalaväediviisi + 12 ratsadiviisi [847 pataljoni + 420 eskadroni + +536 patareid 2456 toruga (Ö.-U.)].

Korpused omasid raskesuurtükiväge ja lennueskadrilli, välja arvatud XXV reservkorpuse, kellel puudus lennuvägi ja keda elavjõu väärtuselt ja relvastuse mõttes hinnati puudulikumaks väekoondiseks.

Vägede juures ilmnis väsimus ja tüdimus, kuid moraal, arvestades taandumist, oli siiski selline, mis lubas loota edaspidi võitlustahtelist teotsemist.¹⁾

Märksa rohkem oli vapustatud Austria-Ungari sõjavägi, peamiselt nende 1. armee, kelle moraalsed ja füüsilised võimed seniste lahingute tagajärjel olid niivõrd kokku sulanud, et täielikuks laostumiseks oleks piisanud minimaalsest mõju-

¹⁾ W., lk. 62.

tusest.¹⁾ Sellises seisukorras sakslasil puudus usk Austria vägede lahingulistesse võimeteesse, mis põhjustas lahkkelisid ja intriige vastavate juhtivate instantside vahel.

Kavatsetava operatsiooni teostamiseks oli Saksa-Austria poolel tarvis sooritada ettevalmistusi ja ümbergrupeerimisi, sest väed nõudsid täiendamist, varustamist ja koondamist ning suunamist olenevalt uutest tegevuskavadest.

Poolte jõudude üldine võrdlus (Tabel III).

Kokkuvõttes tuleb mainida, et idarindel venelased olid ülekaalus Saksa-Austria vägedest jalaväe alal 1,5 korda, suurtüki- ja ratsaväe alal 2 korda. Vene väed olid puuduliku koosseisuga ja relvastusega. Tulejõult Saksa diviis ületas Vene diviisi, kuna elavjõult nad olid peagu võrdsed. Moraalselt venelased olid siiski võitlusvõimelised, kuigi see jäi kaugele maha sellest meeleolust, mis valitses sõja algpäevil. Mõlemal poolel jõud ei olnud aga valmis kohe algama kavatsetavat operatsiooni, vaid selleks oli vajalik sooritada vastavaid ettevalmistusteid, nagu see reeglipäraselt teostub peagu iga uue operatsiooni eel.

II

POOLTE PLAANID JA ETTEVALMISTUSED.

a) Saksa poolel.

Operatsiooniplaani kujunemine ja selle motiivid (Skeem nr. 1 ja 2). Enne kui asuda vaatlema Saksa operatsiooniplaani arenemise faase ja viimistlemist, pälvib meenutamist Saksa kõrgemate väejuhtide mentaliteet ja see strateegiline doktriin, mis pärit Moltke vanema ajastust. Kuna need küsimused ei vaja lähemat iseloomustust, siis mainigem vaid asjaolu, et Moltke ühes oma traktaadis juba 1859. a. käsitas võimsa tiivalöögi ideed Thorni rajoonist

¹⁾ Ö.-U., lk. 500.

Vlotslavski, Kutno, Lodzi suunas. On andmeid, et Saksa kindralstaabis hiljemgi töötati sellise plaani kallal.¹⁾

Taandumisperioodil Varssavi, Ivangorodi alt Saksa 9. armee juhatusel (Hindenburg, Ludendorff) oli esmajärguliseks mureks saavutada uuesti manööverdamisvabadust. Koos tagasitõmbumise soovitud ja plaanitsetud arenguga näeme üha selgemini ja ilmekamalt täpsustuvat uue operatsiooni ideed. Päris konkreetseid piirjooni operatsiooni-idee omandas pärast seda, kui otsust võtval instantsil kujunes selge mulje vastasest.

Esiailgu kandev mõte seisis strateegilises tagasitõmbumises, et vabaneda ühvardavast vasaku tiiva haardest ja luua soodus olukord tiivalöögi andmiseks Vene vägedele. Seoses sellega asuti Novoradomsk, Veljuni joone kindlustamisele, et nende positsioonide ees pidurdatud Vene vägedele anda löök *Pilitsa jõe üldsuunas.*²⁾ Selline kavatsus oli väljendatud 27. 10. 14. kell 0900 ilmunud op. käsus taandumiseks. Kui selleks ajaks läänerindelt abijõude ei peaks saabuma, siis kavatses 9. armee juhatus teostada löögi enda käsutuses olevate jõududega.³⁾ Sel ajal muidugi polnud veel selge, kas kavatsetavat tiivalööki üldse olnuks võimalik teostada Thorni rajoonist. Kuid alates 28. okt. valmistati ette kahe korpuse üleviskamine raudteel Thorni rajooni.⁴⁾

28. 10. 14. vihjas Hindenburg ideele viia raskuspunkt Gnesen, Thorni rajooni ja sealt anda purustav löök venelaste paremale tiivale, kui viimaste pealetung lääne suunas on pidurdatud.⁵⁾

Austria-Ungari ülemjuhatuses staabiülema Conrad'i telegrammis Saksa ülemjuhatusesele 28. okt. õhtul leidub samuti tiivalöögi idee Vene pealetungivate väemasside tõkestami-

¹⁾ Hermann Stegemanns „Geschichte des Krieges“, II, lk. 340.

²⁾ W., lk. 37.

³⁾ Ö.-U., lk. 490.

⁴⁾ Ö.-U., lk. 490.

⁵⁾ W., lk. 36.

seks, mis suurtes joontes on identne Hindenburg'i ideega.¹⁾ Mõlemad muide püüdsid Falkenhayn'i mõjutada abijõudude saatmiseks idarindele.

Austria ülemjuhatus pooldas tihedat koostööd sakslas- tega, olles alaliselt hirmul oma vasaku tiiva pärast. Neil põhjusil nad igatsesid ja lootsid Saksa abile ning sellest sõltuvalt pooldasid lööki oma vasaku tiiva rajoonist põhja suunas. Nende huvisid oleks rahuldanud ka sakslaste löök Vene paremale tiivale, kuid tingimusel, et nende vasak tiib oleks küllaldaselt tagatud ja lõhe tekkimine välditud.

Õösi vastu 1. novembrit õnnestus Austria 1. armee raadioluurel kinni püüda venelaste 4. armee raadiogramm, mille dešifreeritud sisust selgus, et Vene 4. armee juhatus kavatses katkestada pealetungi 2. novembrini, et korraldada tagalat, kuna vastase jälitamine pandi ratsaväele. See oli raskel taandumisperioodil esimene julgustav teade, mis andis lootusi Saksa idarinde juhatusel, et sündmused arenevad püstitatud hüpoteeside kohaselt.

Kui enne seda Ludendorff oli hinnanud olukorda väga tõsiseks, siis nüüd hakkas resigneerunud meeleolu juba hajuma ja võidi veidi kergemini hingata, nagu seda väljendab Ludendorff oma mälestusis.²⁾

Saksa idarinde juhatus andis 2. novembril 9. armee ülemale kindral Mackensen'ile direktiivi, milles armee järgneva ülesande määramisel näib olevat, peale teiste olukorra elementide, eriti arvestatud vastase tegevusvõimalusi. Ülesanne on väljendatud umbes järgmiselt: 9. armee ülesanne on austterlaste vasaku tiiva katmine ja venelaste pealetungi aeglustamine; kas see teostub Novoradomsk, Veljuni joone kaitsmisega või vastupealetungiga Pilitsa suunas, oleneb vastase tegevusest; p e a k s a g a v a s t a n e k a t k e s t a m a p e a -

¹⁾ Ö.-U., lk. 494.

²⁾ Ludendorff „Kriegserinnerungen“, lk. 73.

letungi, siis tuleb tõsiselt arvestada armee osade ümberpaigutamist põhja poole.¹⁾

Pakitsevale küsimusele — mida kavatseb Vene armee teha, saabus peatseltki Saksa idarinde juhatusese vastus Vene naiivse raadioteenistuse ja staabitöö lohakuse tulemusena. Vene raadiogramm, mis järjekordselt kinni püüti, avastas Vene 2., 5., 4. ja 9. armee kavatsuse peatuda joonel Kutno, Konsk, Opatov, Sandomir, kusjuures 9. armee kõlastab kokku enda tegevuse 4. armeega ja vastase jälitamist teostab ratsavägi; alates 3. novembrist armeed asuvad sissevõetud positsioonide organiseerimisele.²⁾

Seega olukord oli tegelikult lahenenud soovitavaima hüpoteesi kohaselt, venelased olid katkestanud pealetungi. Alles nüüd, toetudes sellele eeltingimusele, võis tulla realiseerimisele tiivalöögi idee Thorni rajoonist. Kuid selline tegevus ei eeldanud austerlastega tihedat koostööd ja seepärast, vihjates Austria armeede taandumisele samal ajal Dunajetsi joonele, idarinde juhatus leidis olevat sobiva momendi teatada ülemjuhatusesele: „Austria armee avaldab masendavat muljet . . . Otsustavat lahingut võib loota ainult lahus austerlastest. 9. armee koostöö Austria armeega mõjutab halvalt operatsiooni arenemist.“³⁾ Seega op. kava üks variant — löök koos austerlastega Pilitsa suunas — oli langenud lõplikult ära.

3. novembril oli Saksa idarinde juhatusel kujunenud päris reaalne mulje vastasest tänu hõlpsasti dešifreeritavaile Vene raadiogrammidele. Nii oli sakslasil teada, et Vene 2. ja 5. armee peatuvad ja algavad kaevumist, 1. armee pidi asuma Visla vasakule kaldale Plotsk, Gostõnini rajooni ja 5. armee Mzurki, Rosprža, Pžedborži joonele.⁴⁾ Jäi ainult teadmatuks, millal venelased jätkavad pealetungi, kuid selletagi olid tea-

¹⁾ W., lk. 43.

²⁾ W., lk. 43, 44.

³⁾ W., lk. 44.

⁴⁾ W., lk. 46.

ted vastasest erakordselt täielikud, millist analoogilist soodsat olukorda otsuse võtmiseks vaevalt tunneb sõjaajalugu.

Vahepeal teostunud läbirääkimiste ja nõupidamiste tulemusena Falkenhayn nõustus idarinde juhatusel plaaniga ja hakkas nähtavasti ka ise ikka enam ja enam kalduma kavatsusele raskuspunkti üle viia läänerindelt itta; kuid et ta seda sidus teostumisel oleva löögiga Yperni juures, seepärast tema kavatsused hilinesid ja jäid esialgu ainult kavatsusiks.

Ülalmainitud asjaoludel kujunes 3. novembril Saksa idarinde juhatusel eelseisva operatsiooni plaan lõplikul kujul, mis oma algosas oli tekkinud juba taandumise alguses ja oli arenenud järk-järgult, sõltuvalt olukorra kujunemisest.

Otsustati koondada oma jõud Thorni, Pooseni rajooni, kust anda löök Vene pealetungivate armeede paremale tiivale ja seljataha; lahtikiskumist ja ümbergrupeerumist katta üldiselt Varta jõe üldjoonel, ühtlasi tagada Austria armeede paremat tiiba; pärast jõudude ümbergrupeerumist anda võimalus venelastele edasi liikuda lääne üldsuunas Austria ja Saksa jõudude vahele, et luua olukordi manöövri teostamiseks.

Plaani realiseerimiseks anti 9. armeele järgmine käsk: „Kavatsetakse ühendada XI, XVII, XX korpus ja 8. armee osi 9. armee üldjuhatusel Thorni ümbruses pealetungi teostamiseks. Kaardiväe reservkorpusel ja landwehrkorpusel Tšenstohhovi juures ja lõuna pool katta austerlaste vasakut tiiba ja Ülem-Sileesiat, kuna Bredow'i diviisil ja 35. reservdiviisil korraldada piirikaitse Pitschen, Kempeni joonel. Viimastel katta vägede ärasaatmist ja hiljem asuda kindral Woysch'i alluvusse. Ratsakorpus jääb Kališi juurde ülesandega takistada venelaste sissetungimist Saksa territooriumile. Armee algab liikumist 4. novembril.¹⁾

Austria ülemjuhatusel stabülil Conrad'il valmis 3. novembri õhtul plaan vältida lõhe tekkimist Saksa ja Austria

¹⁾ W., lk. 48.

jõudude vahel ja toetada sakslaste lööki oma vasaku tiiva pealetungiga, et Lodzi rajoonis asuvaid venelasi haarata tangide vahele.¹⁾

Operatsiooni ettevalmistamine. Juhtimise korraldamine. 1. novembril määrati Saksa idarinde juhatajaks — ühes aastmes ülendamisega — kindral Hindenburg ja staabiülemaks kindral Ludendorff, staabi asukohaks valiti Posen. Vabanenud 9. armee ülemaks määrati kindral Mackensen.

Seega eelseisvaks imposantseks operatsiooniks loodi suure tegevusvabadusega kõrgem instants, kelle juhid olid kursis kohapealsete oludega. Hindenburg ja Ludendorff vabanesid armeejuhatuse vahetuist muredest ja võisid nüüd täie kiindumusega süveneda operatsiooni juhtimisse.²⁾

Hindenburg oli Maailmasõja algul vana erusolev ohvitser, kellele võibolla üllatusena tuli 22. aug. kutse asuda 8. armee juhtimisele. Selle 67. eluaastas oleva preisliku ohvitseri positiivsuseks loeti sel ajal tema head ida-sõjateatri tundmist. Hindenburgi iseloomustuseks peab mainima, et ta oli kohusetruu, ettevaatlik, küllalt tark, õiglane ja lojaalne ohvitser. Hiigla kasvuga ja rassiliselt imposantse ilmega ning väärika käitumisega sobis ta kõigiti selle rahvussangari aukohale, mis sai talle osaks pärast Tannenbergi võitu.

Kuid oma aastate ja humaanse iseloomu ning vooruste juures vajas ta staabiülemat nagu seda oli Ludendorff, 55 a. vana, tüübiline Wilhelm II epohhi ohvitser, kes surus maha kõik tunded militarismi ja imperialismi huvides. Rööbiti kindralstaabis omatud laialdaste teadmistega oli Ludendorffil määratu tööenergia, mis ei kartnud ühtki takistust. „Deutschland über Alles“ oli selle mehe usundiks, mis ühtlasi sisendas temasse ääretut auahnust ja jonnakust. Oli ilmne, et nende kahe vastandi kombinatsioon teostati sel-

¹⁾ Ö.-U., lk. 506.

²⁾ Hindenburg: „Aus meinem Leben“, lk. 112.

leks, et üks piurdaks teist ja seega vastastikused nõrkused muutuksid voorusiks.

Hindenburg olla väljendanud: „Ludendorff ja mina tahame . . .“ Ludendorff ise kasutas seda võimu laialt, ta tundis ennast peremehena, ta kirjutas ikka resoluutselt: „Mina otsustasin . . . mina käskisin . . . mina olin nõus.“¹⁾

Samal ajal oli akuutselt päevakorral ühise ülemjuhatuses loomine Saksa ja Austria vägedele idarindel. Sakslaste ettepanek määrata selleks Hindenburg, lükati Austria keisri Franz Josef'i telegrammiga kindlakujuliselt tagasi: „Austria armeed teevad kõik, mis vähegi võimalik, et teotseda kooskõlas Hindenburg'i kavatsustega, kuid Austria armeede operatiivne allutamine Hindenburg'ile tundub mitte olulisena.“²⁾

Rööbiti sondeeris Saksa diplomaatia Viinis pinda ühise ülemjuhatuses loomiseks, kusjuures ülemjuhataja kandidaadiks oli ertshertsog Friedrich ja staabiülemaks Ludendorff, kuna Austria vägede juhatajaks pidi jääma Conrad. Sellise kavatsuse takistamiseks Conrad esitas 4. nov. lahkumisteate: „Selle ettepaneku teostamine annab kogu operatiivse juhtimise Ludendorff'i kätte, mida mina loen selgeks tunnuseks enese suhtes, et mina enam usaldust ei vääri. Tekkinud olukorras kinnitan, et enesearmastust haavamata tõmbun meeldi tagasi ja lahkun oma ametikohalt.“³⁾

Selle tulemuseks oli see, et kõik jäi endiseks ja ühise ülemjuhatuses loomise idee maeti.

Erinevaist strateegilisist tõekspidamisist ja teineteise abistamisküsimusist aja kestes kasvasid irduvad arvamused sakslaste ja austerlaste vahel. Falkenhayn'i korduvaid kutseid isiklikult osa võtta Berliini nõupidamisist hülgas Conrad rinde kriitilise olukorra ettekäändel, mis ei võimaldavat tema lahkumist hetkekski staabist. Läbirääkimisi teostati adjutan-

1) „Södur“ 1930, lk. 519—520.

2) W., lk. 38.

3) Ö.-U., lk. 503.

tide kaudu ja telegrammide vahetamisega. Saksa idarinde juhatuse päevaraamatus leidub kritiseeriv märge Austria vägede kohta: „Kõikide kaalutluste juures on alati abivajav Austria armee lausa pidurdajaks.“¹⁾

Saksa ülemjuhatus staabiülemaks Lodzi operatsiooni ajal oli Falkenhayn, keda hiljem on kahtlustatud kalduvuses kadetseda Hindenburg'i ja Ludendorff'i edu. Ülemjuhatus asus Mézières'is, mispärast oli mõistetav, et üldjuhtimises eemalduti objektiivsusest ja kontsentreeriti tähelepanu lähemale rindele.

Vägede määramine löögigrupi ja nende üleviimine lähterajooni. Sõltuvalt operatsiooniplaani arengust kujunes järjest konkreetsemaks löögigrupi jõudude küsimus. Ülalpool nägime, et Hindenburg ja Conrad pooldasid jõudude toomist läänerindelt. Mõlemad põhjendasid enda väiteid asjaoluga, et läänerindel olid tiivad kinni jooksnud ja rutulist ning otsustavat võitu ühe suure hoobiga polnud enam võimalik üritada. Idarindel oli aga olukord soodus seks, et suure manöövriga haarata Vene peajõude, kes olid ennast sopina ette välja nihutanud. Sellise operatsiooni teostamiseks oluaks tarvis tuua läänest 25—30 diviisi abiväge. Falkenhayn'i lubadused nelja korpuse abijõudude saatmiseks osutusid hiljem siiski ainult petlikke lootusi tekitavaks lubadusiks, sest abijõud ei jõudnud kohale õigeaks ajaks.

Saksa osade asetus enne ümbergrupeerimist oli järgmine:

- riigipiiri kaitseks Ortelsburgist kuni Thornini olid maakaitse (landw. ja landst.) osad;
- Thorni suuna kaitseks Lipno ja Koval'i rajoonis maakaitse-brigaadid (Wrochem, Westernhagen);
- riigipiir Vislast kuni Kališini — Saksa 8. rats.-div. ja Austria 7. rats.-div.;
- Veljuni rajoonis 35. ja 16. landw.-div.;

¹⁾ W., lk. 41.

— Veljuni ja Tšenstohhovi rajoonis Woysch'i armee-grupp ja Vislalt taandunud 9. armee osad.

03.11 antud ümbergrupeerimise käsus määrati löögi-gruppi XI, XVII ja XX korpus, kuna 8. armee ülevalt François'lt Hindenburg nõudis „löögiõulisi ja pealetungivõimelisi väekoondisi“ ja lootis eelkõige I korpuse saatmist, kes oli rikkalikult varustatud suurtükiväega. Tegelikult 8. armee andis I ja XXV reservkorpuse, millised väekoondised osutusid võimeilt puudulikeks. Tekkinud lahkkelid olid üheks põhjuseks 8. armeele uue ülema määramiseks.¹⁾

Jõud paigutati ümber täpsa kava kohaselt raudteedel, välja arvatud XI korpus, kes liikus koondusrajooni rännak-korras. Ümberpaigutamiseks kasutatud teed asusid keskmiselt 3—4 päeva teekonna kaugusel venelaste asetusest, kuid *kaugemaid teid polnud aja puudusel võimalik kasutada.*²⁾

Jõudude ümberpaigutamine algas 4. novembril. Ešelone oli ligikaudu 800, mis nõudis raudteedelt vähemalt 80 ešeloni läbilaskmist ühe ööpäeva jooksul.

Väekoondised dislokeeriti ümbergrupeerimise järele alljärgnevalt:

- XI korpus 09.11.14. Jarotschini, Plescheni rajooni;
- XVII korpus 09.11.14. Wrescheni rajooni;
- XX korpus 10.11.14. lõunapoole Hohensalzat;
- 6. ja 9. ratsadiviis, millised toodi läänerrindelt, Hohensalza rajooni;
- I res. korpus + 36. diviisi toodi 8. armeest ja asusid 08.11.14. Thorni rajooni;
- XXV res. korpus + 49. diviis, samuti 8. armeest, Thorni rajooni.

Ümbergrupeerimise katmine. Eelseisva operatsiooni edu sõltus domineerival määral ettevalmistuste ja üm-

¹⁾ W., lk. 48, 49, 325, 326.

²⁾ W., lk. 60—61.

LODZI OPERATSIOON.

bergrupeerimiste hoidmisest absoluutses saladuses. Ümbergrupeerimise alguseks oli sakslastel andmeid, mis tõendasid, et venelased peatuvad oma peajõududega ja et samuti nende pealetungid Ida-Preisimaal ja Austria rindel on raugenud. Hoolimata sellest, lasus katteosadel väga vastutusrikas ülesanne, sest vägede transport teostus rinde vahetuse läheduses.

Katteosade ülesanne oli mitte lasta Vene väeosi üle Saksa piiri. Selleks moodustati mitmesugustest üksikgruppidest, garnisonidest, maakaitseväe-osadest ja ratsaväest järgmised katteosad:

- Zastrow'i korpus;
- Wrochem'i brigaad;
- 35. reservdiviis;
- 3. maakaitseväe-diviis;
- Westernhagen'i brigaad;
- III ratsakorpus;
- 18. diviis.

Venelaste peajõud seisid paigal ja nende ees teotes peamiselt ratsavägi. Tekkis rida lahinguid vahelduva eduga, kus sakslaste katteosad üldiselt suutsid täita neile antud ülesande ja seetõttu Saksa jõudude ümbergrupeerimine jäi venelastele teadmatuks.

Vägede täiendamine ja varustamine. Teostatava operatsiooni alguseks täiendati väeosi täiendusmeeskondadega.¹⁾ Ei saa uskuda Korolkov'i väidet, et kompanites suurendati meeste arvu 280-le, mis oleks ettenähtud koosseisu ületanud 20%.²⁾

Korpuste raske-suurtükiväge kõvendati kindlustest toodud suurtükiväega. XXV res.-korpuse nõrka koosseisu parandati juhtide lähetamisega teistest osadest.

Laskemoona alal oli tunda vähesust, seepärast anti korraldus laskemoona kokkuhoidlikuks kasutamiseks.³⁾

¹⁾ W., lk. 61.

²⁾ L. O., lk. 22.

³⁾ W., lk. 62.

LODZI OPERATSIOON.

Ka tagala korraldamise alal tehti tarvilikke ettevalmistusi. Formeeriti transportvahendeid, auto- ja voorikolonne ja suurendati nende liiklevust. Täiendati sõjatagavaraga laod Thornis ja Poosenis ning Breslaus ja asutati uusi ladusid Hohensalzas, Gnesenis ja Ostrovos.

Saksa op.-plaani hinnang. Saksa op.-plaan koostati olukorra elementide põhjalikul kaalutlusil ja eriti just vastase tegevusvõimaluste kohta püstitatud hüpoteeside alusel; ta oli seega pikema analüüsi tulemus. Võimalikust kolmest ideest: 1) tõkestada venelaste pealetung Poosen, Visla jõe kindlustatud positsioonidel; 2) anda löök koos Austria jõududega Pilitsa jõe suunas või 3) koondada jõud Poosen, Thorni rajooni võimsaks tiivalöögiks, valiti viimane, kui oli kujunenud *reaalne mulje vastasest, milline osutus soodsaks kavatsetavale tiivamanöövri*le.

Sakslased arvestasid tõsiselt Vene jõudude ülekaalu, seepärast op.-plaani eesmärk — purustada Vene armee elavjõud osade kaupa ja selle teostamiseks haarata initsiatiiv enda kätte, näib olevat kokkukõlas olukorraga. Samuti väärrib mainimist eesmärgi taotlemiseks valitud tegevusviis — tiivalööök, mis võimaldas saavutada ootamatust ja lüüa vaenlast osade kaupa enne kui ta suudab halva raudteevõrgu tõttu koondada oma jõude rindelt põhja.

Kuid op.-plaani realiseerimiseks oli vajalik vägede kiire ümbergrupeerimine, mida soodustas küll tihe raudteevõrk Sileesias ja Poosenis, kuid küsimuse raskus seisis selles, kas venelased on niivõrd passiivsed, et lasevad seda teostada. Järelikult op.-plaan võis anda tulemusi ainult siis, kui ettevalmistused jäävad saladuseks ja kui vastane viimaste teostamist ei takista. Risk oli seda suurem, et vägede transport teostus raudteedel, mis asusid rinde läheduses, ja et Saksa jõud selliseks ulatuslikuks manöövriks olid arvuliselt ilmselt nõrgad. Viimast asjaolu sellises ulatuslikus operatsioonis ei

suutnud kompenseerida ka ootamatus, sest operatsiooni ulatus ajas võimaldas venelastel haarata vastuabinõude järele. Seepärast ei näi olevat kriitikat taluv asetada ootamatusele enamik šansse ja lootusi sellises ulatuslikus operatsioonis.

Kuid hoolimata neist puudusist on Saksa op.-plaan kaine kaalutluse ja olukorra elementide õige hinde tagajärg. Ta on rajatud peamiselt manöövriks, jõudude koondamisele otsustavasse rajooni ja löögile, mille suund määrati nii, et purustava löögi alla pidid sattuma Vene jõud, mis asusid paremal tiival, sellele oleks järgnenud tsentrumis asuvate jõudude kommunikatsioonide läbilõikamine.

Plaan on lihtis ja sirgjooneline, seejuures ühtlasi kahtlemata julge ja imposantne ning evib eesmärki hävitada Vene jõude, kelle omadusi idarinde juhatus nähtavasti niivõrd hästi tundis, et julges isegi riskida. Idarinde juhatuse tulevikuperspektiivid küündisid koguni otsustavuse saavutamiseni. Kuid selles küsimuses Falkenhayn seab erinõuded läänerinde eelistamiseks; kuna loomulikult ülemjuhatus tahe jäi domineerima, siis oli tulemuseks tagasihoidlikkus, mis on iseloomustav tolleaegsele Saksa strateegiale, milles hakkasid ilmema laialivalgumise sümptoomid.

Austria op.-plaan esimesel pilgul näib olevat vormiliselt kõigiti otstarbekohane, kuid lähem uurimus näitab, et ta ei vasta reaalsusele. Nimelt Austria jõud olid pärast rasket taandumist väsinud ja niivõrd vapustatud, et loota neilt õigeaegset ja efektiivset pealetungi tangide moodustamiseks, oli rohkem kui optimistlik.¹⁾

b) Vene poolel.

Operatsiooniplaani kujunemine ja selle motiivid. Samaaegselt kui sakslased viimistlesid tiivalööki venelastele, mis viimastele oli teadmata, kavatses ka Vene ülemjuhatus

¹⁾ Ö.-U., lk. 532.

(stavka) organiseerida uut pealetungi sissetungimiseks Saksamaale läbi Sileesia Berliini üldsuunas.

Venelased polnud täiesti vabad tegevuskava koostamisel, sest sõjalise konventsiooni tõttu Prantsusmaaga oodati neilt radikaalset tegevust idarindel, et seega mõjutada Saksa jõude väljatõmbamist läänerindelt ja üleviskamist itta. Vene ülemjuhatusel näis selle eesmärgi taotlemiseks kõige otsustarbekohasem olevat sissetung Saksamaale Visla ja Sudeetide vahelt.

02.11.14. avaldas stavka eelseisvaks operatsiooniks direktiivi nr. 5366, mis üldjoontes on järgmine:

„Visla vasakul kaldal vastane jätkab taandumist meie armeede ees. Osa sakslaste jõude nähtavasti tõmbub tagasi Seradzi kaudu Kališi, enamus Saksa korpustest on paljastatud aga Novoradomski ja Vloštševi teedel. Austerlased jätkavad taandumist lõunapool Keltsöd edela suunas, takistades meid järelevägedega ja kavatsedes nähtavasti tõhusamat vastupanu avaldada Sandomiri rajoonis. Thorni suunas tõsisemaid sakslaste jõude paljastatud ei ole.

Lõplikuks sihiks, mille saavutamiseks olgu suunatud kogu meie pingutused, kujuneb sissetung Saksamaale, milleks meie armee peamassid kavatsetakse viia Visla ja Sudeetide vahelt. See operatsioon nõuab Visla vasakule kaldale paigunenud armeede vahetpidamatut edasiliikumist Kola, Tšenstohhovi, Ostvetsimi joonele.

Eelseisvas operatsioonis tiibade tagamine osutub nii tähtsaks, et ülemjuhataja ei pea võimalikuks 2. ja 5. armee korpuste edasiliikumist seni, kui ei ole saavutatud otsustavaid tulemusi Ida-Preisimaal ja Sani jõel. Kõige selle arutluse tulemuseni oli ülemjuhatajal meelepärane anda järgmisi juhiseid.

Esiteks. Looderinde juhatajale antakse lähemaks ülesandeks murda sakslaste vastupanu Ida-Preisimaal, kus-

juures 10. armee peab nad paiskama Masuuri järvede joone taha, jätkates pärast seda ühes 1. armeeaga ülesannete täitmist Visla alamjooksul.

T e i s e k s. Edelarinde armeede juhatajale järgnevaks lähemaks ülesandeks on saavutada otsustavat edu austerlaste üle Galiitsias ja suruda neid läände; seejuures on väga soovitatav energiliselt suruda lõunapool Vislat asuvate vägede mõlematele tiibadele, et raskendada austerlaste äraminekut lääne suunas. Tegevus Galiitsias peab olema tagatud Karpaatide poolt; selleks paigutada vastavad jõud mägedele ja katsuda paisata ratsaväge Ungari tasandikule. Ülemjuhataja peab tarvilikuks sooritada mõlemad nimetatud ülesanded peamist operatsiooni teostavate armeede tiibade tagamiseks täieliku võimsuse ja järjekindlusega, pidades silmas, et iga takistus nende ülesannete täitmisel viib meid ebasoodsa ajaviitmiseni edaspidiste operatsioonide teostamisel Visla vasakul kaldal.

K o l m a n d a k s. Visla vasakul kaldal asuvatel armeedel võtta tarvitusele kõik abinõud oma seisukohtade kindlustamiseks vastavalt tagala korrastusele ja täienduste ning varustise juurdevedudele. Suurvürst käskis pöörata erilist tähelepanu küllaldaselt arvul ülekäikude ehitamisele üle Visla ja raudteede rutulisele kordaseadmisele.

... Visla vasakul kaldal asuvatel looderinde armeedel seisab ees edasi suruda enda vasakut tiiba koos edelarinde parempoolse armee edasiliikumisega, saavutada peajõududega neile näidatud joon Uneiov, Šadek, Lask, Rospža, Pžedborž (sissearvatud), kindlustada enda seisukohti sellel frondil, milleks võtta küllalt sügav asetus ja grupeeruda vastavalt andmetele vastasest niimoodi, et oleks võimalus, enne kui edelarinde armeed jõuavad joonele Pžedborž, Nida jõesu; kohata vastast vastulöögiga juhtumil, kui tema pealetung teostub Novoradomsk, Konetspol rinde suunast või ka Kališi suunast.

2. armeel endiselt hoida üks korpus astmena parema tiiva taga ja ühes sellega organiseerida hoolsat valvet enda paremal tiival ja tugevat sidet 1. armeega. Visla vasakul kaldal asuvate armeede edaspidisel pealetungil rindele Kola, Tšens-tohhov, Osvetsim, piirjoon rinnete vahel märgitakse joonega Pžedborž, Novoradomsk, Kreuzburg. 5366. Januškevitš.¹⁾

Kokkuvõttes ülaltsiteeritud stavka peadirektiiv eelseisvaks operatsiooniks nägi ette lähtejoone Kola, Tšens-tohhov, Osvetsim. Looderinne pidi välja jõudma Visla alamjooksule ja edelarinne Karpaatideni. 2. ja 5. armee edasiliikumist ei peetud võimalikuks enne, kui saavutatakse otsustavaid tulemusi võitluses Ida-Preisimaal ja Sani ääres. Üldise pealetungi alustamiseks kästi armeedel teostada ettevalmistusi ja kiirendada seniste ülesannete täitmist.

Ülalmainitud op.-plaan aga ei rahuldanud rinnete staape ja seetõttu nad esitasid oma arvamused ja kavad.

Nii kujunes Vene poolel esialgu pealetungiks kolm varianti: 1) ülemjuhatuse plaan; 2) edelarinde juhatuse plaan ja 3) looderinde juhatuse täiendused ülemjuhatuse plaani juurde.

Stavka ja looderinde juhatuse (kindral Ruzski) idee oli sisse tungida Saksa territooriumile võimalikult laial rindel, seejuures kindral Ruzski plaan oli radikaalsem ja tema idee oli peamiselt erinev juhtimise seisukohast. Tema soovitas peale tungida Saksa territooriumile kolmel rindel:

1) Ida-Preisi rinne — pealetungiks Visla alamjooksule; parema tiiva ja Vislast idasse kulgevate kommunikatsioonide tagamine; 2) looderinne — pealetungiks Visla keskjooksule; pealöök keskgrupi armeedega (2., 4. ja 5.) Poosen, Neise jõe-tele; 3) edelarinne — pealetungiks Galiitsiasse; Lõuna-Galiitsia vallutamise keskgrupi tiiva tagamiseks.²⁾

¹⁾ Generalnõi štab RKKK: „Lodzinskaja operatsija“, Sbornik dokumentov, lk. 39. Allika korduval esinemisel see on märgitud lühendiga „S. D.“

²⁾ S. D., nr. 41.

Edelarinde juhataja kindral Ivanov'i plaani kohaselt pealöögi pidid andma 5., 4. ja 9. armee Krakovi suunas, et purustada nõrgemat vaenlast, Austria-Ungari, sundides teda separaatrahu sõlmimisele.¹⁾ Alles siis, kui see eesmärk saavutatud, tuleks realiseerimisele operatsioon Saksamaa vastu. Juhiti tähelepanu asjaolule, et kahe suure ülesande taotlemine — Berliini peale marssimine ja Austria-Ungari vägede purustamine —, üheaegselt teostamiseks pole jõukohased Vene vägedele nende tollaegses seisukorras. Edelarinde stabüli kindral Aleksejev'i motiveeritud ettepanekutele kirjutas kindral Januškevits (ülemjuhataja staabi ülem) resolutsiooni: „Ei saa ühineda nende kaalutlustega.“²⁾

Kindral Ruzski ettepank oli sisult katse organiseerida vägede juhtimist ülesannete järgi, kindral Ivanov'ilt esitatud kava iseloomustab tahe jaotada jõud ja tegevus kahte ossa, nimelt pealöögiks ja passiivseks rindeks.

Kuulanud ära rindejuhatajate arvamused, stavka jäi oma plaani juurde ja vastavalt sellele teostusid ettevalmistused uueks operatsiooniks.

Operatsiooni ettevalmistamine. Kavatsitava suure sisetungi realiseerimiseks Saksamaale stavka püüdis luua oma vägede asetuses soodsat olukorda. Looderinde paremal tiival asuva 10. armee suhtes kindral Ruzski'le anti ülesanne: „Looderinde juhataja lähem ülesanne on murda sakslaste vastupanu Ida-Preisimaal, kusjuures 10. armee peab nad paiskama Masuuri järvede taha; pärast seda täita ülesandeid, toetudes Visla alamjooksule ja jätkates sidet 1. armeega.“³⁾

10. armee ülem kindral Sievers teostas pealetungi oma 23 diviisiga Lycki, Vladislavovi vahel, enam kui 100 km laiail rindel. Saksa 8. armee tõmbus samm-sammult tagasi ja pidurdas venelaste pealetungi omapoolsete vastupealetungi-

1) S. D., nr. 42.

2) S. D., nr. 42.

3) S. D., nr. 39.

dega. Venelaste aktiivsus Ida-Preisimaal ei suutnud takistada sakslasi viimast I ja XXV res.-korpust Thorni rajooni. Vene 10. armee pealetung pidurdus Masuuri järvede, Ange-ruppi joonel ja kõik katsed saavutada siin edu nurjusid.

Äsja formeeritud 1. armee pidi suruma tagasi sakslasi Visla parema kalda kindlustuste rajoonest, et tagada paremat tiiba võimaliku löögi eest Mlava suunast. Saksa nõrkade osade tõttu 1. armee saavutas siin jõudsasti edu ja venitas ennast seega kolme korpusega joonele Mlava, Lipno, Vlotslavsk. Pealetung Visla paremal kaldal laiendas armee rinnet, pealegi armee jõud olid Visla jõega lõhestatud kahte ossa, sest Vislal puudusid sillad armee lähemas tagalas. Selline dislokatsioon ei osutunud soodsaks, et tagada 2. armee paremat tiiba.

Edelarinde juhatajale lähemaks ülesandeks anti „saavutada otsustav edu Galiitsias austerlaste üle ja tõrjuda nad läände,“ seejuures julgestades tegevust Karpaatide poolt ja „katsuda paisata ratsaväge Ungari tasandikule.“ Nende ülesannete täitmise tähtsust rõhutati eriliselt, toonitades, et sellest sõltuvad operatsioonid Visla vasakul kaldal.¹⁾

Operatsioonide tulemusena Austria-Ungari vastu suruti austerlased tagasi Sani jõelt Nida, Dunajetsi, Krakovi positsioonidele. Kuid hoolimata sellest austerlased paigutasid oma 2. armee üle Kreuzburgi rajooni, et vältida lõhe tekkimist sakslastega ja toetada nende tegevust omapoolse pealetungiga. Otsustavat edu austerlaste üle ei saavutatud.

Vastase jälitamisel kujunenud asetuses Vene 2. ja 5. armee suundusid Varta jõeale kõigi oma korpustega ühel joonel. Jälitamist teostas Novikov'i ratsakorpus Kališi suunas ja armeede ratsavägi. Saksa katteosad, hoolimata venelaste kohaliku tähtsusega võitudest, suutsid varjata vägede ümbergrupeerimist.

¹⁾ S. D., nr. 39.

2. ja 5. armee dislokeerusid Uneiovi, Šadeki, Rosprža, Mzurki, Pžedborži üldjoonel.

Vene 4. ja 9. armee olid võitluses austerlastega ja Saksa 9. armee parema tiiva katteosadega Nida ja Pilitsa jõel, surudes vastast tagasi Krakovi ja Tšenstohhovi suunas.

Vene ülemjuhatus e lõplik op.-plaan. (Skeem nr. 2.) 10. 11. 14. stavka avaldas direktiivi nr. 5565, milles väärrib tähelepanu mulje vastasest kui ka see, et esialgsesse op.-ideesse tuuakse teatavaid korrektsiive.

Stavka tol ajal uskus, et enamik Saksa korpusi ikkagi asuvad veel Tšenstohhovi rajoonis, kuid mingisugused kahtluse sugemed olid siiski juba tekkinud, sest direktiivis vihitakse võimalusele, et vastane, ekspluateerides oma raudteevõrku, võib vägesid ümber grupeerida. Seepärast kästakse valmis olla pealetungiks 12-dal, hiljemalt aga 13-dal novembril. Lähemaks eesmärgiks seati nüüd: välja liikuda 2., 5., 4. ja 9. armeeaga Jarotschin, Osvetsimi juonele, kuna paremat tiiba pidid tagama 1. ja 10. armee ja vasakut 3., 11. ja 8. armee.¹⁾

Agentuurluure andmeil tuldi stavkas arvamusele, et sakslased on alanud ümbergrupeerimist oma vasaku tiiva kõvendamiseks. Puudulike luureandmete tõttu ei suudetud aga stavkas orienteeruda olukorras ja seepärast 12. 11. 14. täiendava direktiiviga nr. 5633 kohustati looderinde juhatajat välja töötama uut kava ja andma ülesandeid 1., 2., 5. ja 4. armeele.²⁾ See osutus otstarbekohaseks korralduseks, kuid looderinde juhataja kindral Ruzski, kes õigupoolest oleks pidanud kõigiti kursis olema rinde olukorraga, omas vastasest vildakut ettekujutust, pealegi ta oli op.-plaani muutmatuse doktriini pooldajaid. Olles vaimustatud Saksamaale tungimise kavast ja alahinnates vastast, andis kindral Ruzski

¹⁾ S. D., nr. 50.

²⁾ S. D., nr. 56.

alljärgneva direktiivi nr. 4489 pealetungiks, mis pidi algama 14. nov.

„Umbes neli korpust sakslasi taandus Tšenstohhovi suunas ja umbes kaks korpust Veljuni suunas. Klobutsko, Kos-telets, Janov, Žarki joonel ja samuti Vjelunist läänes avastati vaenlaste kindlustusi, Kališi rajoonis umbes korpus sakslasi 2—3 ratsadiviisiga. Thorni suunast Visla vasakul kaldal tungib peale umbes 2 Saksa diviisi, kes suruvad meie 5. sib. korpust Vlotslavski rajoonist välja. Loodest tungisid Rõpina peale vaenlase jalaväeosad. Soldau rajoonis panevad sakslased vastu 1. turk.-korpusele. 10. armee ees sakslased taandusid peamassiga Stallupeneni suunas ja vähemate jõududega Masuuri järvede rajooni. Viimastel päevadel paljastati mõningaid Saksa vägede ümberpaiskamisi Ida-Preismaalt Thorni rajooni. Austerlased Visla vasakul kaldal taanduvad peamassiga Krakovi suunas, osalt Sosnowize peale. Edelarinde armeed järgnevad taganevatele austerlastele, kindlustades oma vasakut tiiba Karpaatide poolt, looderinde naabruses olev 9. armee julgestab 4. armee vasakut tiiba Krakovi poolt, tegutsedes oma parema tiiva korpustega ühenduses 4. armee vasaku tiiva korpustega.

Ülemjuhataja käskis Visla vasakul kaldal olevail armeedel üle minna ühisele pealetungile, eesmärgiga sisse tungida Saksamaale, murda sakslaste vastupanu, kui nad seda katsumsid avaldada meie pealetungides, ja tugevasti kindlustada endid joonel Jarotschin, Ostrov, Kempen, Kreuzburg, Lublinitz, Kattowitz . . .“¹⁾

Nimetatud joone pidid vallutama 2., 5., 4. ja 9. armee; 1. ja 10. armee kataksid pealetungi paremalt, 3., 8. ja 11. armee vasakult. Sideks loode- ja edelarinde vahel 4. armee.

Nagu ülaltsiteeritud direktiivist selgub, kindral Ruzski oletas vastase jõudude olemasolu peamiselt mitte Thorni, vaid

¹⁾ S. D., nr. 149.

Tšenstohhovi rajoonis. Stavka hiljem käskis Ruzskil teha vastavaid korrektiive.

Vene op.-plaani ja ettevalmistuste hinnang. Kui Saksa jõud oleksid tõesti asunud seal, kus neid oletasid venelased, siis Vene op.-plaani oleks omanud teatavat raskuspunkti ja konkreetsust, kuigi ka sel juhtumil plaanil ei puudu oma nõrgad küljed, nagu näit. vähe jõude Tšenstohhovi grupi likvideerimiseks, nende tegevus konkretiseerimata, lõigud armeele ebaloosulikumad, juhtimise korralduses puudusi jne.

Kuid venelaste mulje vastasest oli ekslik ja selle tagajärjel kontseptsioon ei vastanud olukorrale. Selline suure tähtsusega eksisamm mõjutas juba plaani kujundamist. Venelaste süstematiseerimata luureala, mille juhtimiseks puudus küllaldaselt ja ainult selleks otstarbeks reserveeritud staabijõude, ei omanud sellist luurekava, mida võisime näha Saksa poolel. Ei püstitatud hüpoteese vastase tegevuse selgitamiseks ja seepärast ei paista olevat konkreetset tahet selgitada, mis vastane teeb. Puudulike andmete tõttu aga juhtivad instantsid kujutlesid olukorda sootuks teises valguses kui see tegelikult oli.

Seega Vene op.-plaani suurim viga on ekslik mulje vastasest. Järelikult kogu op.-plaani pidi osutama ebarealseks, kui juba üks neid tähtsamaid aluseid, millel pidi baseeruma terve ehitus, oli vale. Ilmekalt tõestavad seda järgnevad sündmused, mida jälgime allpool.

Ometi oli venelastel andmeid, alates 10. 11. 14., et sakslased koonduvad Thorn, Poseni rajooni, siiski sellele ei omistanud vastavad instantsid küllaldast tähelepanu. Näib nagu oleks ka kindral Ruzskij alahinnanud sakslaste ettevalmistuste tähtsust.

Operatsiooni ettevalmistuste suuremaks takistuseks Vene poolel oli asjaolu, et väeosa staabid ei teadnud algul op.-plaani ja valmistusid nagu tavaliselt edasiminekuks, aga mitte pikaajaliseks operatsiooniks. Säärane olukord ei võimalda-

nud ka staapidel läbi viia vajalikke ettevalmistusi ja grupeerimisi. Sellest oli ka tingitud armeede ebaotstarbekohane paiknemine. Jõud olid võrdselt hajutatud kogu rindele, puudus võimas löögigrupp ja armeede ning rinnete varud, hoolimata sellest, et sellele juhtisid tähelepanu ülemjuhataja isiklikult ja teisedki juhtivad isikud.¹⁾

Räägiti ka palju initsiatiivi tähtsusest, kuid tegelikus elus oldi mannetud seda ja teisigi „tähtsaid printsiipe“ rakendama.

Juhtimises puudus ideeline, sisuline jaotus, selle asemel arvestati territoriaalset jaotust. Pidanuks aluseks võtma kindral Ruzski ettepanekut:²⁾

- 1) purustada vastane Tšenstohhovi rajoonis (selleks määrata vastavad jõud ja neile üldjuht);
- 2) teostada operatsioonid ja löögigrupi parema tiiva tagamist Ida-Preisimaal (vastavad jõud ja üldjuht);
- 3) vallutada Lõuna-Galiitsia ja tagada löögigrupi vasa-
kut tiiba (vastavad jõud ja neile üldjuht).

Puudus ka selgus, kuidas katta oma löögigrupi paremat tiiba. Katmise vajadusest räägiti palju, kuid tiib jäi lahtiseks, sest 1. armeele antud ülesanne — julgestada 2. armee paremat tiiba, abistada 10. armee pealetungi ning kindlasti sulgeda Thorn, Varssavi suund Visla mõlemapoolsel kaldal, üle 300 km laiusel rindel — ei võimaldanud tiivakaitset teostada küllalt mõjuvalt.

Operatsiooni alguseks ei suudetud väeosi küllaldaselt täiendada värskete meeskondadega ja juhtidega. Sõjatööstus ei suutnud rahuldada rinde nõudeid. Operatsiooni algul puudus väeosadel 106 kuulipildujat ja 10 000 püssi, kuna endised sõjatagavarad olid kulutatud nelja sõjakuuga. Samuti andis ennast tunda laskemoona kasvav nappus.

Sellestki konspektiivsest, detailsusele mitte pretendeerivast op. ettevalmistuse hinnangust selgub, et Vene armeed

¹⁾ S. D., nr. 53.

²⁾ S. D., nr. 41.

1914. a. novembris polnu^u kaugeltki esmajärguliseks jõuks võitlema moraalselt ja juhtimiselt tugevama Saksa sõjaväega. Arvuliselt vahekorda arvestades ometi pidanuks enustama edu Vene armeele, kuid käesolevast operatsioonist ilmneb kujukalt, et alati pole domineeriva tähtsusega üksnes jõudude arvuline suurus.

III

SAKSA 9. ARMEE TUNGIMINE VENE 1. JA 2. ARMEE VAHELE.

Saksa 9. armee paigutus; maastiku kirjeldus ja armee komandöri otsus pealetungiks. Nagu ülalpool nägime, Saksa 9. armee pärast ümbergrupeerumist dislokeerus Thorn, Gnesen, Jarotschini rajooni, kus 10. nov. teostus osade hargnemine ja lähtealusele asumine. Armee juhatus asus Hohen-salzas. Austerlased kõvendasid oma vasakut tiiba, seetõttu avanes võimalus lisaks senistele jõududele koondada Woysch'i armeegrupist 3. kaardiv.-div. Thorni rajooni, kuhu tema ühte brigaadi oli oodata 12. nov.

Suurt tühikut XI korpuse ja Woysch'i armeegrupi vahel katsid nõrgad katteosad. Austria 2. armeed ei olnud loota Kreuzburgi rajooni enne nädalapäevi.¹⁾

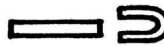

Samal ajal olid sakslased hästi informeeritud olukorrast venelaste juures, avastatud Vene raadiogrammide kaudu.

Operatsiooni esimese perioodi lahingutegevus toimus peamiselt Visla ja Varta jõgede vahelises rajoonis. Teedevõrk tegevusrajoonis oli vähe arenenud. Olemasolevad teed oma savika pinnasega muutusid kestvate vihmade tõttu raskelt läbipääsetavaiks vooridele ja suurtükiväele ning raskendasid isegi jalaväe rännakut. Sakslased taandumisel olid purustanud Vene raudteede sõlmpunkti Lovitši, samuti sealt edelasse suunduva Kališi ja loodesse suunduva Vlotslavski

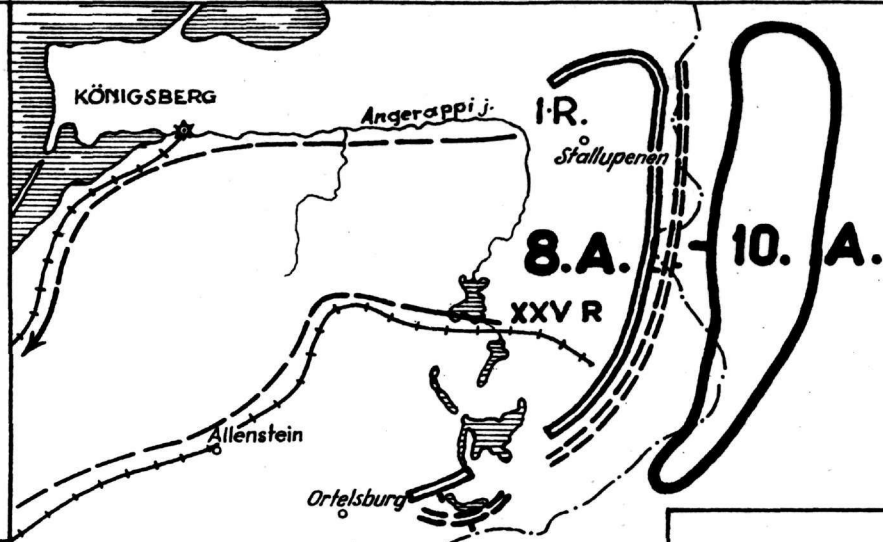
¹⁾ W., lk. 61—62.

Skeem nr. 2.

Poolte op. plaanid ja venelaste
ettekujutus vastasest.

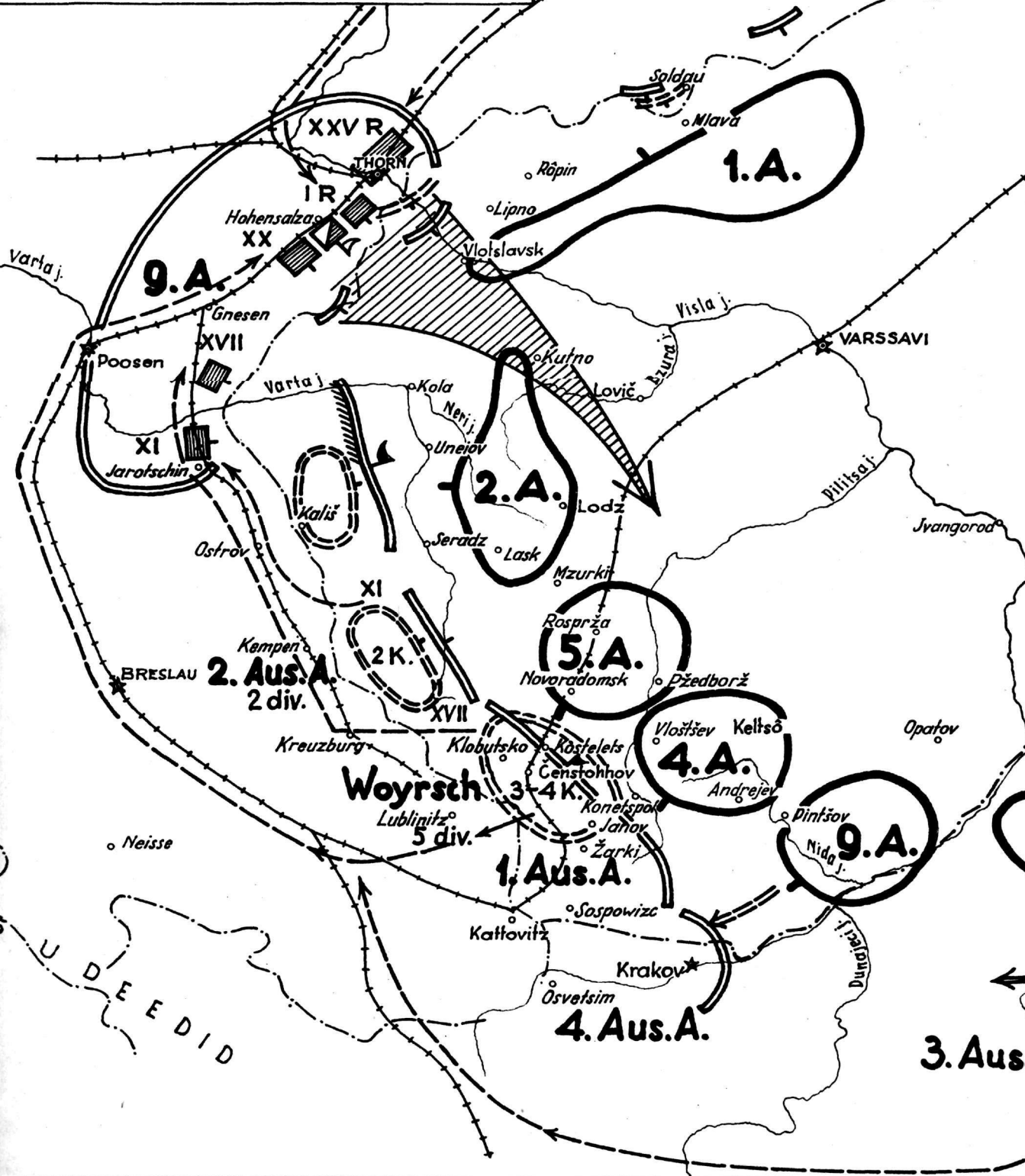
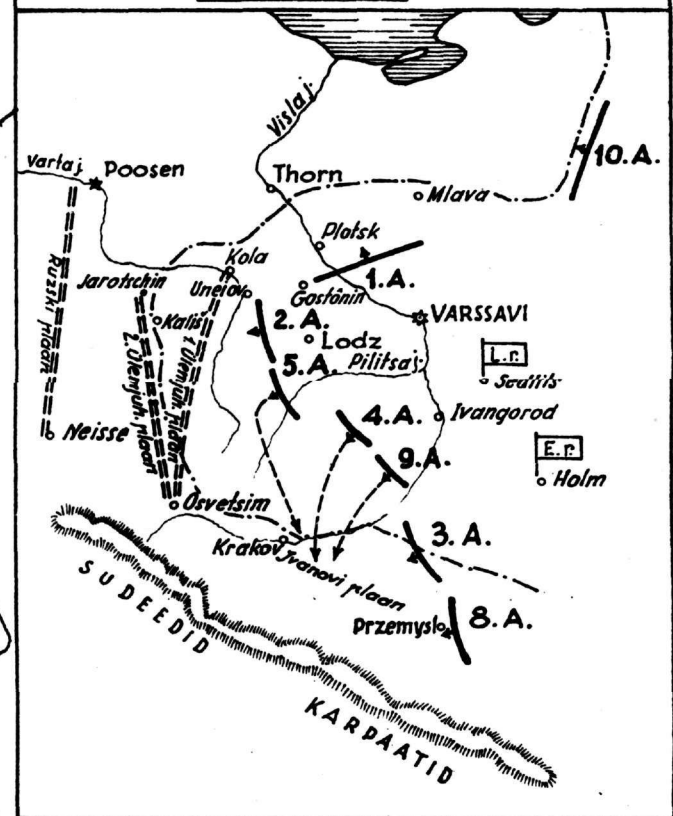
- - Venelaste asetus
- - Saksa ja Austria osad vene-
laste ettekujutusel.
- - Saksa ja Austria osade
tegelik asetus.
- - Saksa osade paigutus
pärast ümbergrupeerimist.

0 50 100 150 km

Vene osade asetus ja op. plaanid.

0 75 150 225 km

Skeem nr. 1.

Olukord 03.11.14.a.
idarindel.

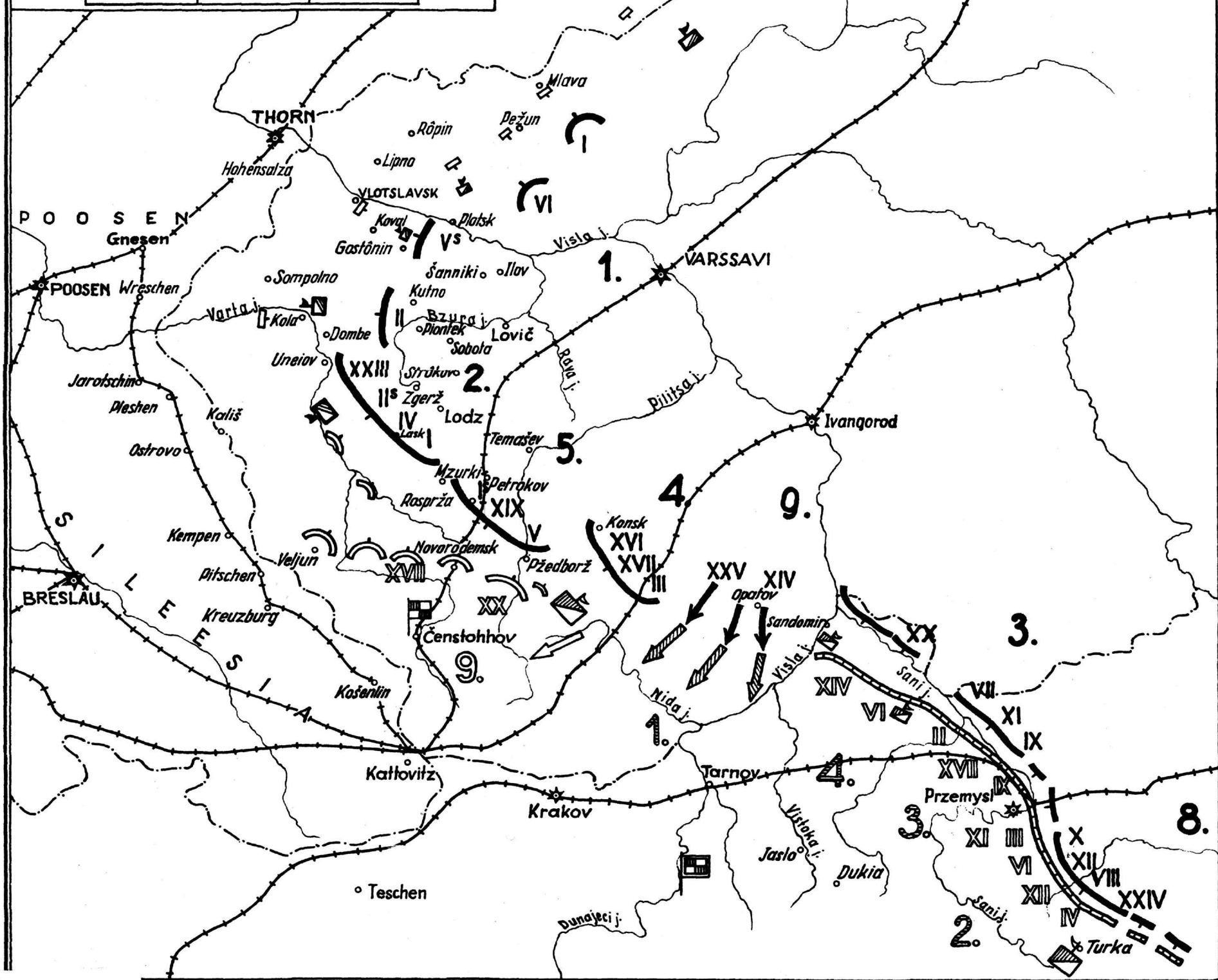
Vene väed — →

Saksa väed — →

Austria väed — →

Märkus: Skeemid koostatud „Der Weltkrieg VI“
„Lodzinskaja operatsija - shemä“
ja „Montey-Kartenbild des Herbst-
feldzuges 1914. im Osten“ andmeil.

0 50 100 150 km

raudteed. Sakslased ise aga omasid head magistraal-raudteed Beuthen, Ostrov, Posen, millest hargnesid haruteed pealetungisuunas kuni piirini.

Looduslikku tõkke moodustas Visla jõgi, mis 800—1000 m lai ja Bzura ning Neri jõgi oma soistunud kallastega. Visla jõgi tagas teotsevate osade vasakut tiiba, raskendades samal ajal Vene 1. armee jõudude manöövrit.

Elanikest 75—77% oli poolakaid, 15% sakslasi ja 1% venelasi. Poolakad hoidsid üldiselt venelaste poole. Sakslased olid aga ilmselt vaenulikud.

Asudes op.-plaani realiseerimisele, 9. armee ülem kindral Mackensen jagas selle allosadeks:

- 1) kolme korpuse kontsentrilise löögiga hävitada esiteks eraldi seisev Vene V sib. korpus Vlotslavski rajoonis;
- 2) kahe korpuse löögiga läänest ja Vlotslavski rajoonist vabanenud korpuste löögiga põhjast hävitada Vene 2. armee paremal tiival asuv II korpus Kutno rajoonis, ühtlasi katta end tiibadelt;
- 3) pärast seda pöörata oma jõud rindegas lõunasse ja anda löök 2. armee peajõudude tiivale ja seljataha, eesmärgiga hävitada 2. armee lõplikult.

Plaani esimese osa täitmisele asumisel tuli kiirustada, sest saadi andmeid, et venelased on juba informeeritud sakslaste ümbergrupeerumisest. Seepärast 12. nov. asemel asuti pealetungile 11. novembril.¹⁾

Vene 1., 2., 5. ja 4. armee paigutus ja otsused 1. ja 2. armee tegevustes. Vene 1., 2., 5. ja 4. armee asusid op. algul nagu toodud skeemil nr. 2, kui algas Saksa 9. armee pealetung.

Kindral Ruzski ei loobunud pealetungi plaanist, vaid nagu ülalpool nägime, andis 13. 11. 14. direktiivi sissetungiks Saksamaale, mida armeed pidid asuma täitma 14. 11. 14. Isegi siis kui V sib. korpus oli taandunud Vlotslavskist ja

¹⁾ W., lk. 66.

sakslased jõudnud juba II korpuse rinde ette, ei mõjuta see Ruzski't võtma uut otsust, vaid ta nõuab op.-plaani teostamist.

Vene armeede juhid, kes tundsid paremini tegelikku olukorda, asetati otsuste võtmiseks raskesse olukorda. Et teot seda otstarbekohaselt, nad ei tahtnud muidugi võtta otsusi, mis ei oleks vastanud tegelikule olukorrale. Seepärast võeti kompromissotsusi: kavatseti peale tungida, kuid ühtlasi katta end küllalt tõhusalt sakslaste võimalikkude löökide eest põhja suunast.

Nii kujunes armeede liikumine pealetungil poolviltu rivistuses loodesse.

14. 11. 14. kindral Ruzski ei uskunud ikka veel V sib. ja II korpuse rindel sakslaste niivõrd suurt ülekaalu, et see oleks mõjutanud loobuma pealetungist. Ta käskis 1. armeel minna pealetungile V sib., II ja VI sib. korpusega ja purustada pealetungivad sakslaste osad. Selleks allutati ka II korpus 1. armeele. Rennenkampf otsustas peale tungida parema tiivaga ja jõuda välja Vlotslavsk, Kutno raudtee joonele. Ruzski direktiivi kohaselt pidi peale tungima ka 2. armee. Kuid armee ülem kindral Scheidemann, olles olukorrast paremini informeeritud, tegi seda vaid näiliselt. Tegelikult ta hakkas organiseerima vastutegevust sakslaste pealetungi tõkestamiseks.

Poolte otsuste hinnang. Saksa 9. armee komandöri otsusi tuleb hinnata elulisiks ja painduvaiks, sest selgesti nähtub, et op.-plaani pole võetud mingi absoluutse suurusena, mis ajas ega ruumis ei tohi muutuda. Seejuures operatsiooniplaani elluviimine on tehtud sõltuvaks reast üksteisele järgnevaist tegevusist. Alles pärast edu saavutamist ja kui olukorras vahepeal tekkinud muudatused võimaldavad, asutakse teostama idee järgmist etappi.

Kuid näib, et operatsiooni algusega üleliia rutati, sest 10. nov. Saksa XI, XVII, XX, I res.- ja III res.-korpus asusid

neile määratud rajoones; samal päeval saabusid Thorni rajooni XXV res.-korpusest 49. diviis ja I res.-korp. 36. diviis, kuna teised diviisid pidid saabuma 11. nov. päeval. Ka 3. kaar-diviie-diviisi saabumist Thorni rajooni oodati alles 12. novembriks. Läänerindelt Holleni ratsakorpus pidi saabuma 14.—15. nov.; Pooseni ja Breslau korpus pidid lõpetama formerimise ja võisid pealetungiks hargneda mitte varem 15.—16. nov.; Austria 2. armee pidi kohale jõudma 16. novembril. Läänerindelt võis oodata lubatud toetusväe (3—4 korpuse) saabumist 22. nov.

Seni kinnipüütud Vene raadiogrammid ei vihjanud ka millegagi sellele, et venelased oleksid taibanud tegelikku olukorda.

Pealetungi edasilükkamine 15.—16. nov. peale oleks võimaldanud operatsiooni alguseks siduvgruppi koondada selliselt jõude, et venelastel poleks võimalusi olnud jõude ümber paigutada ka siis, kui neile oleks selgunud sakslaste tõelised kavatsused. Toetusvägede saabumiseni tekkida võiv kriitiline periood oleks samuti lühenenud. Venelaste pealetungi algus 14. nov. oleks seejuures veelgi soodustanud sakslaste manöövrit.

Vene poolel üldjuht sel ajal ikkagi veel ei omanud olukorrast selget pilti, vaid rühkis pealetungile läände, kui samas juba parema tiiva väekoondisi löödi osade kaupa.

Allpool, koos sündmuste arenguga, jälgime venelaste paareeriva tegevusplaani kujunemist.

Vlotslavski lahing. Saksa 9. armee osade hargnemine ja lähtealusele asumine teostus 10. nov. Samal ajal 6. ja 9. ratsadiviis algasid tegevust ja jõudsid Ljubranetsi rajooni, kus nende edasitung 11. nov. tõkestati.

11. nov. hommikul algasid korpused liikumist läheterajoonest:

- XI korpus täitis käsu takistamatult, võttes õhtuks enda alla Golina;

- XVII korpus jõudis ettenähtud rajooni, Kletševi;
- XX korpuse osad, raskete maastikutingimuste tõttu, jäid neile antud joonest Ljubranets, Izbitsa umbes 12 km eemale;
- I res. ja XXV res.-korpus jõudsid õhtuks Vlotslavski ette, olles täitnud oma ülesanded.

Seega 11. nov. arenes edasitung kokkupuõrgeteta ja väed jõudsid neile määratud rajoonesse, ainult ratsadiviiside edasitung ei arenenud lootuste kohaselt ja XX korpuse osad ei jõudnud oma eesmärkidele.

12. nov. lahingutegevus jätkus:

- XI ja XVII korpus vallutasid kavakohaselt Poprotnia ja Sompolno rajoonid;
- ratsadiviisid ei jõudnud käsu täitmiseks jõuda Kovali, Ljubeni rajooni ega ära lõigata venelaste taandumisteid;
- XX korpus jõudis päeva kestel edasi ainult mõned kilomeetrid, ega jõudnud kavatsuste kohaselt V sib. korpuse seljataha;
- I res.- ja XXV res.-korpusel õnnestus õhtuks vallutada Vlotslavsk.

Võttes kokku 12. nov. tegevust, selgub, et see arenes kavakohaselt ainult paremal ja vasakul tiival, kuna armee keskosas ühes ratsaväega ei suudetud ära lõigata venelaste taandumisteid.

Lahingutegevuses 13. nov.:

- XI ja XVII korpus jõudsid määratud rajoonesse — Kolasse ja Pšedetši;
- ratsakorpus ei jõudnud Gostõnin, Stšelze jonele ja seega ta ei suutnud takistada venelaste taandumist kagusse;
- XX ja I res.-korpus jõudsid käsu kohaselt: esimene Ljubeni, teine Kovali rajooni;
- XXV res.-korpus ja Argenausse jõudnud 3. kaardiv. diviis olid varus.

Venelastel ei jõudnud kohale VI sib. korpus Visla paremalt kaldalt ja II korpuse abistav tegevus viibis staapidevahelise asjaajamise aegluse tõttu.

Visla paremal kaldal sakslased vallutasid Lipno selleks, et siduda venelaste jõude.

Kokkuvõte 13. nov. kohta: sakslastel õnnestus vallutada maa-ala, kus asus V sib. korpus, kuid korpuse hävitamine ei õnnestunud. Seda ebaõnnestumist põhjustasid halvad teed, venelaste organiseeritud ja võrdlemisi sügav kaitse, Vene V sib. korpuse ülema õigeaegsed korraldused taandumiseks ja koostöö puudus ning osade kaupa lahingusse astumine Saksa poolel.

Vlotslavski lahingust võtsid osa Saksa poolel 45 pataljoni, 61 eskadroni, 260 suurtükki, Vene 25 pataljoni, 30 eskadroni ja 120 suurtüki vastu.¹⁾ Hoolimata sakslaste kahekordsest ülekaalust, nad ei suutnud saavutada venelaste hävitamist. Seega esimene osa Lodzi operatsiooniplaanist teostus puudulikult.

Kutno lahing. (Skeem nr. 3.) Hoolimata kava poolikust õnnestumisest Vlotslavski lahingus, kindral Mackensen asus realiseerima kava teist osa — Vene II korpuse hävitamist. 13. 11. 14. andis ta käsu pealetungi jätkamiseks.

Vene poolel puudus veel selgus olukorrast. Armeedel oli ülesanne asuda suurele pealetungile. 1. armee ülem otsustas alata pealetungi parema tiivaga, sest vasaku tiiva ees olid tugevad Saksa jõud. Selline otsus soodustas sakslaste tungimist 1. ja 2. armee vahele, sest 1. armeel poleks olnud võimalik katta 2. armee paremat tiiba.

14. nov. sakslaste pealetung jätkus järgmiselt:

- XI korpus pidi asuma pealetungile ja viskama vastase lõunasse üle Neri jõe; 22. diviisil õnnestus suruda vastane üle jõe ja vallutada üleikäigud Dombest

¹⁾ W., lk. 70.

idas; 38. diviis, pärast raskeid võitlusi Helmno juures, suutis vallutada Dombe alles 15. nov. hommikuks;

- XVII korpus haaras küll ühe diviisiga Vene II korpuse vasakut tiiba, kuid arusaamatuste ja halbade teede tõttu korpus hilines; saabus ööpimedus, osad läksid segamini, tegevuse arenemine pidurdus; vaatamata öösistele pingutustele ei suudetud välja jõuda Lentšitsa rajooni;
- XX korpus pidi peale tungima Vene II korpusele Dombrovitse kaudu. Öhtuks jõuti vastase positsiooni ette, kuid kallaletung lükati edasi järgmiseks hommikuks;
- ratsakorpuse ülesanne oli takistada VI sib. korpuse edasilükkumist; kuid kaldudes oma esialgsest suunast kõrvale, sattus ratsakorpus venelaste pidevale vastupanule;
- I res.-korpus jõudis öhtuks vastase pideva vastupanuni Gostõninist 8 km läänes;
- varus olev XXV res.-korpus jõudis Ljubeni ja 3. kaardiv.-diviis Petrkovi.

Üldiselt 14. novembril Saksa 9. armee pealetung arenes visalt ja suurte pingutustega, kusjuures eesmärk suudeti saavutada vaid osaliselt ja üldjoontes.

Öhtuks oli 9. armee juhatusel mulje, et venelased ei ole veel alanud oma suurt pealetungi. Neid üllatas ka rinne, mida olid suutnud luua V sib. korp. ja II korp. See lubas oletada, et Vene 2. armee on pöördunud tegevusse põhja suunas. Selle tõkestamiseks otsustati kindlasti enda käes hoida Varta ja Neri jõe ülekäigud.

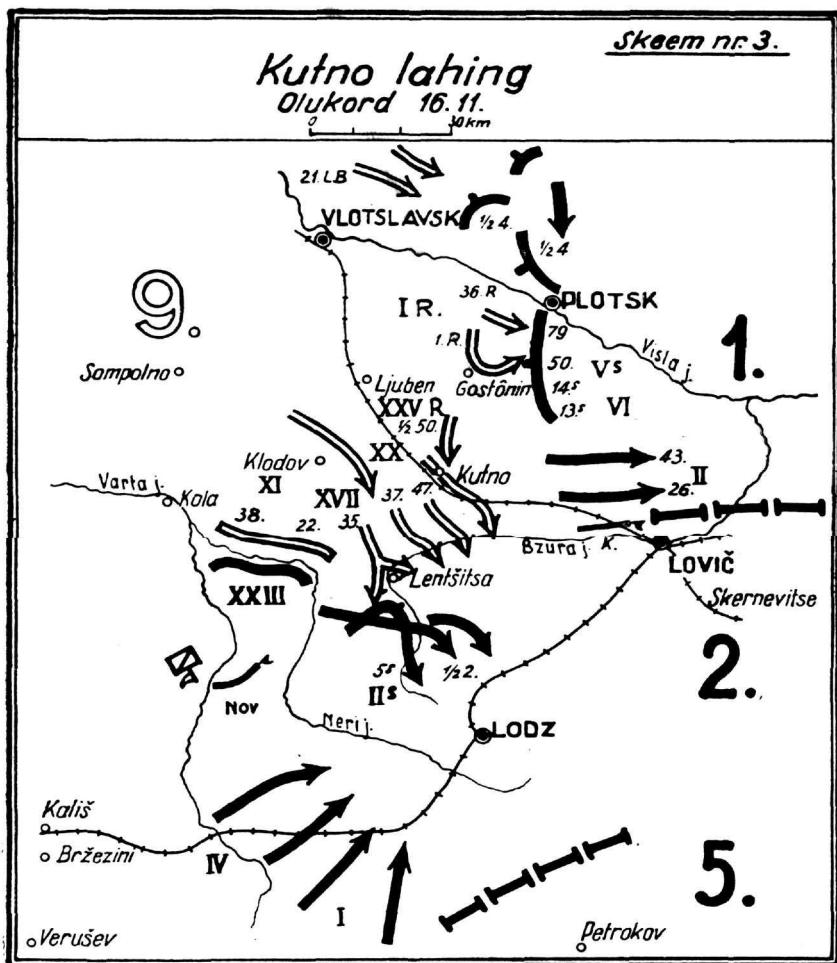
15. novembril arenesid alljärgnevad sündmused:

- XI korpus hoidis oma käes Neri ülekäigud;
- XVII korpus vallutas Lentšitsa, Krosnevitse;

Kutno lahing

Olukord 16. 11.

0 10 km

- XX korpus pidi jõudma õhtuks Bzura jõele, kuid seda ta ei suutnud saavutada venelaste vastupanu tõttu;
- XXV res.-korp. ei suutnud õhtuks vallutada Kutnot;
- ratsakorpus jõudis Pionteki asemel Stšelzesse, seega ta ei suutnud täita käsku;

— I res.-korpus surus päeva kestel vastast tagasi mõned kilomeetrid, kuid Vene VI sib. korpuse liikumist ta ei suutnud takistada.

Neist lahinguist näeme, et sakslaste parem tiib täitis oma ülesanded, kuid vasak tiib ja keskosa mitte. Viimane asjaolu päästis Vene II korpust hävinemast.

Vahepeal jälgis Conrad hoolega Saksa 9. armee operatsiooni käiku. 15. nov. otsustas ta alata omapoolt tegevust ja andis selleks Austria 4. armeele käsu alustada pealetungi 16. nov. piki Visla vasakut kallast. 1. armee pidi asuma pealetungile niipea kui ilmneb 4. armee edu.

Hindenburg sellest teada saades, palus Conrad'it mitte rutata löögiga, vaid ära oodata Saksa 9. armee löögi otsustavaid tulemusi. Conrad siiski oma otsust ei muutnud, arvestades õieti, et Saksa 9. armee jõud pole küllaldased suure edu saavutamiseks.¹⁾

Vene poolel hakati taipama vastumanöövri tarvilikkust. Stavka juhtis kindral Ruzski tähelepanu esmajärgulisele ülesandele — võimsa löögiga purustada Saksa pealetungivad osad Visla ja Varta vahel, milleks üks 5. armee korpusi suunata ruttu Kutno rajooni.²⁾

Ruzski otsustas 15. nov. keskpäeval alata vastutegevust sakslaste tõkestamiseks. Selleks 1. armee pidi kõigi oma jõududega peale tungima; 2. armee pidi muutma rinnet pöördega Klodovi, Kuliši joonele, kust teostada kallaletung sakslasile; 5. armee pidi samuti muutma rinnet poolpöoret paremale ja tungima joonele Bržezini, Verušev, eraldades ühe korpuse üleviskamiseks Petrokovist Skernevitsesse; 4. armee ülesanne oli vallutada Tšenstohhovi rajoon ja siduda seal võimalikult suuremaid vastase jõude.³⁾

¹⁾ Conrad: „Aus meiner Dienstzeit“, lk. 498.

²⁾ S. D., nr. 126.

³⁾ S. D., nr. 121.

Saksa 9. armee juhatus omas venelaste kohta andmeid, mis tõendasid, et venelased toovad jõude juurde ja tõenäoliselt kavatsevad asuda vastupealetungile. 9. armee juhatus arvestas, et Neri ja Bzura jõe joonel võivad tegevusse astuda Vene XXIII, II sib., IV ja I korpus. Oli teada, et V sib. ja VI sib. korpus said samuti pealetungikäsu.¹⁾

Sellest hoolimata Mackensen otsustas jätkata ettenähtud kava teostamist, s. o. löögi andmist lõuna suunas, loobudes Vene 1. armee jälitamisest.

16. novembril:

- XI korpus püsis Neril, lüües tagasi Vene loiu pealetungi;
- XVII korpus ületas Bzura jõe Lentšitsa juures, sundides venelasi tagasi tõmbuma Ozorkovi suunas;
- XX korpuse ülesanne oli peale tungida Lentšitsa, Pionteki vahel. *Korpus ületas Bzura, toctas XVII korpuse pealetungi ja jõudis Ozorkovi;*
- XXI res.-korpus pidi peale tungima üle Pionteki. Korpus hilines Bzurale jõudmisega, seetõttu venelastel õnnestus põletada sillad jõel;
- ratsakorpuse ülesandeks oli Lodzi vallutamine Vene 2. armee juhatuse hävitamiseks. Korpus jõudis õhtuks Orlovi, Žihlini joonele, seega ta ei suutnud täita määratud ülesannet venelaste vastupanu tõttu;
- I res.-korpus pidi tagama armee vasakut tiiba; Vene V sib. korpuse osad olid taandunud öösi joonele Poplatsin, Lontsk, Samolenta, kus olid organiseerinud vastupanu; sellel joonel tõkestati I res.-korpuse edasitung.

Kutno langes öösi 15./16. 11. 14. Saksa I ratsakorpuse valdusse ilma vastupanuta, sest Vene osad ööbisid seal puhkekaitseta.

1) W., lk. 82.

Üldiselt 16. nov. sakslased löid venelaste kallaletungikatsed kerge vaevaga tagasi, vallutasid osa ülekäike Bzura jõel, kuid kavas ettenähtud eesmärgid jäid enamikus saavutamata.

Kokkuvõte Saksa 9. armee pealetungist. Vlotslavski ja Kutno lahinguis Saksa 9. armee löögigrupp järk-järgult kõrvaldas teelt Vene vägesid osade kaupa, suutmata lüüa neid otsustavalt. Kuid siiski sakslased saavutasid neis lahinguis täielikku edu, löid taanduma kolm Vene korpust ja tõmbasid kaasa ka neljanda. Ometi need tulemused ei rahuldanud Saksa 9. armee juhatust, kes oli püstitanud eesmärgi lüüa Vene vägesid osade kaupa ja otsustavalt. Venelased olid pääsnud täielikust purustamisest tänu taandumiste osavale läbiviimisele. Sakslaste vasak tiib venelaste vastupanu tõttu jõudis Bzurale hilinemisega ja ratsakorpus ei suutnud tungida Vene II korpuse taandumisteedele ega õigeaegselt vallutada Pionteki ja ülekäike.

Lahinguist võttis osa 14. ja 15.11. sakslastel 9,5 jalaväe- ja 2 ratsadiviisi, venelastel 6 jalaväe- ja 2 ratsadiviisi.

Kaotusi venelastel: vangidena 20 000, surnuid ja haavatuid 20 000, kuulipildujaid 70 ja suurtükke 11.¹⁾

Vene looderinde juhatuse puudulik olukorra tundmine ja sellest sõltuv tegevus aetas armeed raskesse seisukorda. Hilinenud ja koordineerimata vastutegevus ei suutnud tõkestada sakslaste pealetungi.

Sakslased aga murdsid läbi nende vastu suunatud Vene võimsa pealetungirinde parema tiiva ja pärast Kutno lahingut nad olid tungimas kolme teotsemisvalmis korpusega Vene 1. ja 2. armee vahele tekkinud lõhesse.

(Järgneb.)

¹⁾ W., lk. 90.

Ar 938P
Sõjateadlane